

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Rdp
ZGODOVINSKI čas.
1998

941/949

119990045,4

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1998 4 letnik 52

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Štuplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 2. 1999.

Prevodi: Nives Sulič Dular in Zalika Klemenc (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina),
prof.dr. Ignacij Voje (srbohrvaščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana,
AŠkerčeva 2/I, tel.: (061) 1769-210, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si

Letna naročnina: za leto/letnik 1998: za nečlane in ustanove 5600 SIT, za društvene člane 4000 SIT,
za društvene člane-upokojene 3000 SIT, za društvene člane-študente 2000 SIT.
za leto/letnik 1999: za nečlane in ustanove 6000 SIT, za društvene člane 4400 SIT,
za društvene člane-upokojene 3300 SIT, za društvene člane-študente 2200 SIT.
Cena tega zvezka v prosti prodaji (s prometnim davkom) je 1560 SIT.

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (46 USD), za posameznike 55 DEM (34 USD) in za študente
35 DEM (22 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti. Plačuje se na račun Zveze
zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-
10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, maj 1999

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski
časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Lilijana Žnidaršič, Šolanje, vzgoja in izobrazba duhovnikov ljubljanske škofije pred tridentinskim koncilom	473–485
Schooling, Upbringing, and Education of Ljubljana Diocese Priests Before the Council of Trent	
Maja Žvanut, »To je moja uola« : Po sledih nekega testamenta iz 17. stoletja	487–496
»This is my Will« : On the Trail of a Testament from the 17 th Century	
Barbara Kresal, Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes : Od popolne pogodbene svobode do varstva zaposlitve	497–510
The Development of the Legal Regulation of the Cessation of Employment in Slovenia from the Middle of the 19 th Century until the Present : From Complete Contractual Freedom to Employment Protection	
Rok Stergar, Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno (2. del)	511–539
The Ljubljana Officer Corps Between the Turn of the Century and World War I (Part 2)	
Tone Kregar, Ivan Žbota – Slovenec in Slovak, umetnik in bohem	541–551
Ivan Žbota – a Slovene and a Slovak, an Artist and a Bohemian	
Zalika Klemenc – Zvonka Zupanič Slavec, Razvoj diabetologije v slovenjegraški bolnišnici med leti 1925 in 1960	553–581
The Development of Diabetology in the Slovenj Gradec General Hospital from 1925 to 1960	

ZAPISI – NOTES

Dubrovnške šole v srednjem veku (Gregor Čremošnik – Ignacij Voje)	583–596
Dubrovnik Schools in the Middle Ages	
Titov izziv Informbiroju v analizi CIA (Prvi večji razkol v satelitskem imperiju Sovjetske zveze) (Dušan Biber)	597–604
Tito's Challenge to Cominform in a CIA Analysis (The First Major Rift in the Soviet Satellite Empire)	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Mednarodni interdisciplinarni simpozij: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998 (Rolanda Fugger Germađnik)	605–606
International Interdisciplinary Symposium: The Counts of Cilli, an Old Subject – New Understanding, Celje, May 27–29, 1998	
Simpozij »Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem«, Ljubljana, 18.–19. november 1998 (Andrej Rahten)	607–608
Symposium »The National Government, the State of Slovenes, Croats and Serbs and Slovene Ideas about the Future Before the Year 1918 and Afterwards«, Ljubljana, November 18–19, 1998	
Mednarodni simpozij »Confini contesi. La Repubblica Italiana e il Trattato di pace di Parigi. – Sporne meje. Republika Italija in mirovna pogodba v Parizu«, Cuneo (Piemonte, Italija), 28.–29. november 1997 (Boris M. Gombač)	608–612
International Symposium »Disputed Borders. The Italian Republic and the Paris Peace Treaty«, Cuneo (Piemonte, Italy), November 28–29, 1997	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Branko Reisp, Gradovi dežele Kranjske (Ignacij Voje)	613–616
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 4. zvezek (Ignacij Voje)	616–618
Jure Sinobad, Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine (Stane Granda)	619–620

Marjan Drnovšek, Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom (Milan Likič Guček)	620–622
Marko Waltritsch, Slovenske zadružne banke (Stane Granda)	622–624
Vera Hutař, Žrtvovana (Zamolčana resnica o Leopoldini Mekina) (Mateja Jeraj)	624–628
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, volumen 16 (Jože Maček)	628–630
Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti. Knjiga 1 (Jože Maček)	630–631

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 52/1998	633–637
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 52/1998	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 52, 1998, 3 (112) in 4 (113)	XIII–XVI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 52, 1998, 3 (112) and 4 (113)	

Lilijana Žnidaršič

Šolanje, vzgoja in izobrazba duhovnikov ljubljanske škofije pred tridentinskim koncilom¹

Znanje, potrebno za prejem posvečenja

Vprašanje šolanja, vzgoje in izobrazbe duhovnikov je bilo vselej tesno povezano z vprašanjem o vrsti in obsegu znanja oz. usposobljenosti za naloge, ki jih je duhovniku nalagal njegov poklic. Tudi v proučevani dobi se je zahtevana raven védenja dvigovala skladno s stopnjo posvečenja, medtem ko je bilo za opravljanje določenih služb kajpada potrebno specifično znanje. Glede na to, da je bila spodnja starostna meja za prejem tonzure sedem let,² prehod iz laiškega v kleriški stan ni mogel biti pretežak. Znati brati in pisati, znati na pamet molitve, kot so očenaš, vera ali spokorni psalmi, poznati najosnovnejša pravila latinske slovnice, to ali nekaj tega je zadostovalo za podelitev tonzure in nižjih redov.³

Skozi zahtevnejši preizkus znanja so šli načeloma subdiakonandi in diakonandi: da ne bi prihajali v zadrego pred verniki, so morali tekoče brati in peti iz brevirja ter drugih bogoslužnih knjig. Kandidati za mašniško posvečenje, zlasti tisti, ki naj bi po posvetitvi prevzeli dušnopastirske naloge, pa so si bili dolžni pridobiti toliko znanja latinščine, da so ne le pravilno izgovarjali in naglašali, ampak tudi razumeli dobesedni pomen prebranih in pétih liturgičnih besedil. Da bi ljudi lahko poučevali v veri, so morali znati na preprost način razložiti člene vere in deset zapovedi. Kot delivci zakramentov krsta, pokore, svetega zakona in poslednjega maziljenja so morali nadalje vedeti, kaj je materija (snov) in kaj forma (slovilo) posameznega zakramenta in kako se podeljuje. V zvezi z zakramentom pokore naj bi znali ločevati med grehom in ne-grehom ter prepoznati težja vprašanja vesti, da bi jih nato prepustili v reševanje višjim cerkvenim oblastem. K zahtevanemu znanju novomašnikov je sodilo še preračunavanje premakljivih cerkvenih praznikov.

Ti »standardi«, ki so jih postavljali že kanonisti 13. stoletja, se pred tridentinskim koncilom kljub naraščajočemu pomenu izobrazbe niso spremenili. V praksi je bilo sicer marsikaj odvisno od tega, za kakšne kriterije so se odločili krajevni ordinariji in izpraševalci; žal so bili tudi strožji med njimi često prisiljeni popuščati pod pritiskom poznanstev⁴ in – po uveljavitvi protestantske reformacije – zaradi pomanjkanja duhovnikov.⁵ Čeprav se niso

¹ V pričujočem prispevku se v politično-geografskem pogledu omejujem na tisti del ljubljanske škofije, ki je bil v obravnavanem obdobju na ozemlju dežele Kranjske – z izjemo Gornjega Grada kot »naravnega« škofijskega središča. Spodnjo časovno mejo predstavlja kanonična potrditev škofije 6. septembra 1462, zgornjo pa s tridentinskega koncila (1545–1563) zaradi analogije večkrat pomaknemo v čas škofov Janeza Tavčarja (1580–1597) in Tomaža Hrena (1597/99–1630). Raziskava je posvečena svetnim oz. škofijskim duhovnikom.

² W.M. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts II* (Das Kirchenrecht der Abendländischen Christenheit 1055 bis 1517), 2. izdaja, Wien-München 1962, 291.

³ O znanju kot pogoju za prejem različnih stopenj posvečenja F.W. Oediger, *Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter*, v: *Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters II*, Leiden-Köln 1953, 52 sl. Avtor osvetljuje problematiko s citati iz mnogih virov.

⁴ Prim. F.W. Oediger, n.d., 93–94.

⁵ Na pomanjkanje duhovnikov se je skliceval še škof Hren. »Kar precejšnje je bilo število tistih, ki bi jih škof zaradi premajhne izobraženosti zavrnil, pa jih je po raznih priporočilih, večkrat zaradi pomanjkanja

ohranili viri, na podlagi katerih bi si mogli ustvariti sliko o tem, kako je potekalo izpraševanje duhovniških kandidatov v ljubljanski škofiji, domnevamo, da tu splošna raven vprašanj in odgovorov ni bila dosti nižja ali višja od povprečne.

Pridobivanje osnovnega znanja s posebnim pogledom na šolo pri stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani

Kraja, kjer se je dalo že v otroštvu seznaniti z obveznostmi dušnega pastirja, sta bila še vedno domače župnišče in cerkev.⁶ Posebno na pomembnejših trških in podeželskih župnijah se je obdržala navada, da so dečki, namenjeni duhovništvu, skupaj z župnikom brali in peli, mu pomagali pri raznih cerkvenih opravilih in ga spremljali na raznih potih.⁷ V večjih mestih so organizirali *latinsko šolo*, ki naj bi nadebudnejšim šolarjem omogočila nadaljnji študij na univerzi. Obenem so se dečki, med njimi bodoči duhovniki, pod učiteljevim vodstvom usposabljali za pete pri župnijskem bogoslužju. Od srede 15. do srede 16. stoletja so v kranjskem delu ljubljanske škofije neposredno izpričani učitelji oz. šole na Bledu⁸ in Svibnem⁹ ter v mestih Kranj¹⁰ in Ljubljana.¹¹ Tak ali drugačen tip šole je gotovo imela Radovljica, ki si je pridobila status mesta v sedemdesetih letih 15. stoletja.¹² Drugod na Kranjskem sklepamo na župnijske šole ali vzgojo klerikov pri domačem župniku v zvezi z omembami šolskega vodje oz. »gojencev«: v Cerknici,¹³ Ribnici,¹⁴ na Raki,¹⁵ v Šmarju pri Ljubljani.¹⁶ S šolami, ki so bile bolj ali manj pod nadzorom mesta, pa povezujemo navedbe učiteljev in šol v Črnomlju, Kamniku, Krškem, (Škofji) Loki ter Višnji Gori.¹⁷

Duhovniški kandidati so se lahko šolali še po samostanih in drugih cerkvenih ustanovah, na Kranjskem denimo pri kartuzijanih v Bistri, Kostanjevici in Pleterjah, pri franciškanih in v samostanu nemškega viteškega reda v Ljubljani, pri kolegiatnem kapitlju v Novem mestu,¹⁸

duhovnikov', le posvetil.« – M. Benedik – A. Kralj, *Protokoli škofa Hrena 1614–1630*, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae* (= AES) 19 (1997), 181.

⁶J. Gruden, *Vzgoja in izobrazba duhovščine na Slovenskem v srednjem veku*, v: *Katoliški obzornik* VI (1902), 242–244.

⁷F.W. Oediger, n.d., 77–78. Ta navada se je ohranila v potridentinski čas – prim. M. Benedik, *Teološki študij na Slovenskem*, v: *Bogoslovni vestnik* 50 (1990), 15.

⁸F. Gornik, *Zgodovina blejske župnije*, Mohorjeva družba, Celje 1990, 198: »Viljem de Rostbach, duhovnik, star nad 40 let, je trdil, da je kot otrok tukaj hodil v šolo in da je bil pozneje pri kapeli /na otoku/ duhovni pomočnik« (1459).

⁹Prim. M. Bizjak, *Posest župnije Svibno in urbar ljubljanskega kapitlja iz leta 1499*, v: *Kronika* 46 (1998), 12.

¹⁰A. Koblar, *Šole v Kranju*, v: *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* (= IMDK) XIII (1903), 40 sl.; J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, 71.

¹¹Več o šoli pri ljubljanski stolnici v nadaljevanju. Prim. še J. Wallner, *Notizen zur Schulgeschichte Laibachs vor der thesesianischen Reform*, v: *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* (= MMVK) VI (1893), 125.

¹²F. Gestrin, *Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja*, v: *Zgodovinski časopis* (= ZČ) 45 (1991), 526.

¹³A. Koblar, *Drobtinice iz furlanskih arhivov*, v: *IMDK* I (1891), 5 (leta 1472).

¹⁴A. Skubic, *Zgodovina Ribnice in ribniške pokrajine*, Buenos Aires 1976, 99. Prim. I. Vrhovec, *Der schwäbische Chronist Burghardt Zink und eine interessante Schule zu Reiffnitz in Unterkrain*, v: *MMVK* XIII (1900), 1–16.

¹⁵A. Koblar, *Drobtinice*, n.d., v: *IMDK* II (1892), 85 (leta 1490).

¹⁶Štefan Pehlar, »clericus et scholarum rector in Hardlandt« (leta 1504) – A. Koblar, *Drobtinice*, n.d., v: *IMDK* III (1893), 248.

¹⁷V. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem* I, Ljubljana 1963, 29; J. Jamar-Legat, *Začetki loškega šolstva*, v: *Loški razgledi* 15 (1968), 66–67.

¹⁸Prim. J. Ciperle, *Šolske ustanove Katoliške cerkve in kapiteljska šola v Novem mestu*, v: *Dolenjski zbornik*

cistercijanih v Stični ali pri zasebnem učitelju, kakršen je bil v Ljubljani od tridesetih let 16. stoletja dalje latinski preceptor Lenart Budina.¹⁹ Slednji je bil po Trubarjevih besedah »plemenit in visoko učen v jezikih in svobodnih umetnostih, zlasti v glasbi.«²⁰

Med šolami na območju ljubljanske škofije je zavzemala posebno mesto šola pri stolni cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani. Šenklavški učitelj, ki so ga plačevali tako meščani kakor škof in kapitelj,²¹ je učil otroke brati in pisati nemško, računati in zlasti peti.²² Šola se je morala namreč dnevno udeleževati bolj ali manj slovesnih duhovnih opravil, ki so jih določale ustanovna listina škofije in druge (mašne) ustanove;²³ ker je bil liturgični jezik latinski, so si mogli učenci hkrati pridobiti vsaj nekaj znanja latinščine.

V šolo so zahajali ali v njej pomagali tudi »prebendarji« oz. škofijski pripravniki na duhovniški poklic.²⁴ Dasi o številu ter konkretnih dolžnostih in pravicah le-teh za čas pred tridentinskim koncilom skorajda nimamo podatkov,²⁵ lahko rečemo, da so imeli *prebendarji* v stolničnem okolju dovolj možnosti za osvojitve bogoslužne prakse. Že po kapiteljskem statutu iz leta 1519 je smel odsotnega prošta, dekana ali kanonika pri mašah in kanoničnih urah nadomeščati subdiakon, akolit ali študent-laik.²⁶ Sprašujemo pa se, ali bi znali ti duhovniški kandidati razložiti ozadje in globlji pomen bogoslužnih dejanj, pri katerih so sodelovali. Kar zadeva (s)poznavanje Svetega pisma, po drugi strani vemo, da je skušal kapitelj leta 1533 svetopisemski študij spodbuditi, in sicer tako, da je s statutom ukiniteljske časovne presledke med skupnimi liturgičnimi opravili. Kanoniki, naklonjeni reformacijski ideji o središčnem pomenu Božje besede, so tedaj menili, da časovne prekinitve »najbolj odvrtaajo od študija Svetega pisma.«²⁷

Vprašanje vzgojnoizobraževalnega središča škofije

Ker so se (že) prvi ljubljanski škofje razmeroma pogosto zadrževali v Gornjem Gradu in je tam po letu 1473 deloval kolegij svetnih duhovnikov,²⁸ se velja pri obravnavi tega

1996. 500 let Kolegiatnega kapitlja v Novem mestu, Novo mesto 1997, 151–153.

¹⁹ V. Schmidt, *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*, v: *Pedagoški tisk* 6, Ljubljana 1952, 28.

²⁰ M. Rupel, *Primož Trubar. Življenje in delo*, Ljubljana 1962, 153. Prim. P. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*, Ljubljana 1979, 118.

²¹ Razdelitev stroškov je razvidna iz zapisov v: Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL), fond Kapiteljski arhiv Ljubljana (= KAL), Spisi, f. 38/1; NŠAL, ŠAL, Formularji, št. 1, 533–534; NŠAL, KAL, Spisi, f. 287, fol. 2a, 3'–5 (izdatki za obračunsko leto 1550/51); NŠAL, KAL, Spisi, f. 313/3.

²² O vsebini in metodi pouka ni znanega nič konkretnega, vendar menimo, da se šola obravnavane dobe ni bistveno razlikovala od šole, v kateri je v drugi polovici 17. stoletja poučeval Janez Jurij Hintersinger. Glej J. Gruden, *Šola pri sv. Nikolaju in ljubljansko nižje šolstvo po reformacijski dobi*, v: *Carniola VI* (1915), 9–11.

²³ Ustanovna listina škofije je šoli nalagala vsakodnevno petje večernic in dveh oficijev oz. maš – obj. v: *Zgodovinski zbornik – Priloga »Laibacher Dioecesanblatt-u« I* (1888), št. 1, stolpec 8. O ustanovah pri posameznih stolničnih oltarjih J. Veider, *Stara ljubljanska stolnica, njen stavbni razvoj in oprema*, Ljubljana 1947, 67 sl.

²⁴ Prim. A. Koblar, *Beleške iz zapisnikov kapiteljskih sej pod škofom Hrenom*, v: *IMDK V* (1895), 190.

²⁵ Iz zastavnega pisma škofa Petra Seebacha iz leta 1559 na primer razberemo, da je za hrano *prebendarjev* (prebendnt auf die schuell) skrbel škof prek svojega oskrbnika v Ljubljani – NŠAL, ŠAL, Formularji, št. 1, 534.

²⁶ Sočasni prepis tega najstarejšega, v celoti ohranjenega kapiteljskega statuta je v: NŠAL, KAL, Urbarji, št. 1, 284–295.

²⁷ Kanoniki, vikarji in ostali naj prime, terce, sekste in none pojejo »non succisivis et interpolatis temporibus sed ex ordine.« »Quoniam sic interrupta tempora, a studio sacrarum literarum plurimum legentes abstrahunt l...!« (člen 6). Sočasni prepis statuta, sprejetega 1. maja 1533, v: NŠAL, KAL, Urbarji, št. 1, 297–302.

²⁸ 8. aprila 1473 je izdal papež Sikst IV. bulo, s katero je razpustil dotedanji benediktinski samostan.

Slika 1: Gornji Grad (Georg Matthäus Vischer, *Topographia ducatus Stiriae*, 1681)

vprašanja najprej pomuditi pri ohranjenem primarnem gradivu, nanašajočem se na gornjegrajsko šolo oz. alumnat. V pošteev pridejo predvsem pregledi izdatkov tamkajšnjih oskrbnikov za obdobje 1521/22–1533/34.²⁹ Na osnovi teh ugotavljamo, da sta bili v Gornjem Gradu službi pevovodje – pevovodja ali vodja kora (chormeister) je v vseh prikazih vpisan kot prvi – in učitelja ločeni. *Chormeister* je letno prejemal četrtno več denarja od drugih članov kolegija in štirikrat več od učitelja nečlana.³⁰ Jurij Starch (Storch), vodja kora v letih 1526–1533,³¹ je bil obenem župnijski vikar v Braslovčah (omenjen 1533) in Šoštaňju (omenjen 1539).³² Funkcijo učitelja je takrat opravljal član kolegija Matej Versan,³³ ki so mu od skupno osmih funtov črnih denaričev na leto pripadli trije za poučevanje.³⁴

V nasprotju z gornjegrajsko kolegiatno cerkvijo pa stolna cerkev sv. Nikolaja, kot vse kaže, posebnega pevovodje tačas ni imela; v ustreznih virih srečujemo povečini le neimenovane šenklavske učitelje.³⁵ Povrh tega se gornjegrajski organist pojavlja v skoraj dve

Gornjegrajske redovnike naj bi nadomestilo deset do dvanajst svetnih duhovnikov – prim. I. Orožen, *Das Bistum und die Diözese Lavant II*, Marburg 1877, 208–212 (II/1); 54, 60–61 (II/2).

²⁹ NŠAL, Gornji Grad A, f. 21 (izdatki za leto 1521/22, dohodki in izdatki za leto 1526/27), f. 22 (dohodki in izdatki za leto 1527/28, izdatki za leto 1529/1530 in 1532/33), f. 23 (izdatki za leto 1533/34).

³⁰ Leta 1521/22 je znašala plača pevovodje osem funtov črnih denaričev, učiteljeva pa dva – NŠAL, Gornji Grad A, f. 21, fol. 2, 3 (izdatki za leto 1521/22).

³¹ NŠAL, Gornji Grad A, f. 21, str. 49 (dohodki in izdatki za leto 1526/27); f. 22, fol. 30 (dohodki in izdatki za leto 1527/28), fol. 3 (izdatki za leto 1529/30), fol. 2 (izdatki za leto 1532/33); f. 23, fol. 2 (izdatki za leto 1533/34). Prim. I. Orožen, n.d., II/1, 61.

³² I. Orožen, n.d., IV/1, 48; V, 457.

³³ Versana zasledimo med ordinandi lavantinskega škofa Lenarta Peurla: 17. decembra 1513 je bil posvečen v subdiakona na mizni titel ljubljanskega škofa Kristofa Ravbarja, 11. marca 1514 v diakona in 1. aprila 1514 v mašnika. Obj. v: F. Hutz, *Das Weiheregister des Lavanter Bischofs Leonhard Peurl 1509–1536*, Graz 1994, 88, št. 1531; 91, št. 1588; 95, št. 1700.

³⁴ NŠAL, Gornji Grad A, f. 22, fol. 5 (izdatki za leto 1529/30), fol. 5 (izdatki za leto 1532/33); f. 23, fol. 4 (izdatki za leto 1533/34).

³⁵ Prvo znano učiteljevo ime bi bilo Lenart Marolt; nanj naletimo v zapisniku ljubljanskega mestnega sveta

desetletji starejših virih kot ljubljanski³⁶ oz. tri leta prej, preden je kralj Ferdinand kapitlju v Ljubljani dovolil, da eno izmed kanoniških prebend nameni za vzdrževanje organista.³⁷ Dobimo torej vtis, da je na cerkvenoglasbenem področju v obravnavani dobi prednjačil Gornji Grad, čeravno se zdi bolj logična trditev, da je gornjegrajska škofovska sorednica »sledila matičnim glasbenim prizadevanjem stolnice sv. Nikolaja v Ljubljani.«³⁸

Da bi prišli do jasnejšega odgovora, si moramo pomagati z arhivskim gradivom iz časa po Tridentinumu. V relaciji ad limina škofa Janeza Tavčarja, datirani 27. oktobra 1589, denimo preberemo, da je »hranil« škof pri ljubljanski stolni cerkvi šest in pri gornjegrajski cerkvi šestnajst gojencev ali alumnov.³⁹ V zvezi z omenjenim poročilom je poznavalec cerkvene glasbe 16. in 17. stoletja na Slovenskem J. Höfler med drugim zapisal, da so v primerjavi z Ljubljano v »Gornjem Gradu za potrebne slovesnosti verjetno lahko zbrali večje število pevcev in s tem dosegli večji sijaj.«⁴⁰ Pod Tavčarjevim naslednikom škofom Tomažem Hrenom pa je bil v Gornjem Gradu leta 1605 ustanovljen »Marijanski kolegij« (Collegium Marianum),⁴¹ ki je imel lastno teološko šolo; ljubljansko semenišče je bilo tedaj zgolj »neke vrste internat z internim poukom nekaterih predmetov.«⁴²

Že teh nekaj podatkov kaže na tradicionalni pomen gornjegrajskega alumnata kot vzgajališča bodočih škofijskih duhovnikov. Kljub temu, da obeh alumnatov ne smemo postavljati enega nasproti drugemu – Ljubljana, ki je bila vendarle »škofijsko mesto«, in Gornji Grad sta imela stalne stike –, se je nekdanja gornjegrajska opatija izkazala za primernejši kraj pri usposabljanju domačega duhovniškega naraščaja. S škofovsko rezidenco in sedežem dokaj obsežnega škofijskega gospostva je bil Gornji Grad po svoji geografski legi tudi naravno središče škofije. V Gornji Grad so hodili duhovniki z vseh koncev škofije, in to ne le »službeno«. Posebno mikaven je moral biti lov v tamkajšnjih škofijskih gozdovih; pregled divjačine, oddane leta 1520, beleži imena vikarjev iz Ljubljane, Vrhnike, Naklega, Šentjerneja ter Pliberka.⁴³

z dne 3. oktobra 1544 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Rokopisne knjige (= Cod) I/5–1544, fol. 53. Toda sodeč po poročilu ljubljanskega kapitlja, poslanem deželnemu vicedomu 17. maja 1559, je bila Maroltu učiteljska služba le obljubljena s strani meščanov. Namesto Marolta je škof imenoval Boltežarja Gurfelderja, bodočega dekana kapitlja – NŠAL, KAL, Spisi, f. 313/3.

³⁶NŠAL, Gornji Grad A, f. 23, fol. 8 (izdatki za leto 1533/34). Ljubljanski stolni organist Janez /Dien(n)er/ se prvikrat pojavi v pregledu kapiteljskih izdatkov za leto 1550/51 v: NŠAL, KAL, Spisi, f. 287, fol. 13.

³⁷Prepis listine, izstavljene na Dunaju 16. januarja 1536, v: NŠAL, KAL, Spisi, f. 84/47. Prim. A. Rijavec, *Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma*, Ljubljana 1967, 168, op. 78. Na Rijavčevo razpravo me je opozoril dr. Edo Škulj, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

³⁸A. Rijavec, n.d., 26, 31. Opozorimo naj, da avtor zgoraj navedenih virov o gornjegrajski šoli ne navaja; fond, ki ga označujemo kot Gornji Grad A, je bil takrat še v avstrijskem Deželnem arhivu v Gradcu.

³⁹»In ecclesia mea /Labacensi.../ alo sumptibus meis.../ ludimagistrum, cantorem et sex alumnos seu scholares, qui omnes scholae musicae et ecclesiae incumbunt. In residentia vero mea Oberburgensi habeo idem .../ ludimagistrum cum sexdecim scholaribus in seminario.« Objava izvirnika iz NŠAL, KAL Spisi, f. 57/4 v: F.M. Dolinar, *Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v ljubljanski škofiji*, AES 3 (1981), 70–71.

⁴⁰J. Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, Ljubljana 1978, 9.

⁴¹Pravila alumnata so objavljena v: I. Orožen, n.d., II/2, 54–59. Sočasni prepis pravil je najti v: NŠAL, KAL, Spisi, f. 122/9.

⁴²F.M. Dolinar, *Problem vzgoje duhovnikov kot nosilcev cerkvene prenove*, v: zbornik *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628*, Klagenfurt-Ljubljana-Wien/Graz-Wien-Köln 1994, 108.

⁴³NŠAL, Gornji Grad A, f. 14, fol. 51–56 (Wildrechnungen). V pregledu se omenjajo še deželni glavar Kranjske, mesto Ljubljana, opat v Kostanjevici in dekan v Trstu.

Študij na univerzi: poskus kvantitativnega ovrednotenja

Če ostajamo glede vprašanj, nakazanih v zgornjih razdelkih, pretežno na ravni analognega in retrogradnega sklepanja, pa si lahko o univerzitetnem študiju duhovnikov, ki jih proučujemo, ustvarimo dovolj jasno podobo. V raziskavo smo vključili 172 duhovnikov z imenom in priimkom, na katere smo naleteli ob prebiranju raznovrstnih virov od srede 15. do srede 16. stoletja.⁴⁴ Po pregledu matrik artistske fakultete na Dunaju,⁴⁵ ki je bila pripadnikom ljubljanske škofije tako v jezikovnem kakor političnem pogledu najbližja, smo ugotovili, da se je na dunajsko univerzo vpisalo 53 od skupno 172 duhovnikov. Od 53 jih je prvo stopnjo ali bakalvreat doseglo 10 in licenciat 3 duhovniki.⁴⁶ Ko številke spremenimo v procente, vidimo, da dobljeni rezultati – 30,8 % vpisanih in med temi 18,8 % bakalvrijev – niso dosti slabši od izračunov, ki so jih dale tovrstne raziskave za srednje in zahodnoevropski prostor. Te govorijo o povprečno eni tretjini (33,3 %) imatrikuliranih duhovnikov in treh desetinah (30 %) vpisanih duhovnikov z bakalvreatom.⁴⁷

Ob podmeni, da med nosilci akademske stopnje ni bilo neimatrikuliranih, prištejemo lahko h gornjim 53 osebam še 3 licenciate umetnosti in 1 doktorja teologije, pri katerih kraj študija ni znan, ter 2 duhovnika, za katera vemo le, da sta doktorirala iz cerkvenega prava v Padovi.⁴⁸ Medtem ko so imeli 3 licenciat, izpričani sicer v neuniverzitetnih virih, bržčas tudi bakalvreat, tega ne moremo z gotovostjo reči za »neartistske« doktorje. Čeprav so tisti, ki so želeli študirati civilno ali cerkveno pravo, teologijo ali medicino, najprej praviloma opravili »pripravljalni kurz« artistske fakultete,⁴⁹ zvišujemo število bakalvrijev na račun takšnih doktoratov s pridržkom.⁵⁰ Kakorkoli že, s tako utemeljevanim prištetjem števila 6 imatrikuliranim, delež le-teh preseže tretjino (34,3 %), delež bakalvrijev pa se dvigne na 24,5 % (upoštevaje samo licenciate). Še nekoliko boljše rezultate bi seveda dobili, če bi v vrsto univerzitetno izobraženih duhovnikov šteli tiste, ki jim akademski naslov pridaja kak manj zanesljiv vir ali bi nanj sklepali glede na duhovnikovo funkcijo. Naj na tem mestu dodamo, da v ustreznih objavah univerz v Bologni, Tübingenu in Wittenbergu zadevnih oseb ni bilo zaslediti.⁵¹

⁴⁴ Zbir podatkov za vsakega od obravnavanih duhovnikov hrani avtorica članka. V nadaljevanju so navedeni le številčni izračuni, saj bi bilo podajanje imen, priimkov, letnic in drugega zaradi preobsežnosti moteče. O samih osebah, zlasti tistih z višjo izobrazbo, povedo nekaj več naslednji razdelki.

⁴⁵ Matrike – dostopne so na Rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani – jedrnato predstavlja J. Janžekovič, *Slovenski študenti na dunajski univerzi v 16. stoletju*, *Kronika* 25 (1977), 167–168. Prim. A. Ožinger, *Študenti iz slovenskih dežel na dunajski univerzi v poznem srednjem veku 1365–1518*, *Kronika* 23 (1975), 149 sl.

⁴⁶ Seznam vseh dunajskih bakalvrijev in magistror artium s slovenskega ozemlja za obdobje 1447–1550 v: P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 245–257.

⁴⁷ F.W. Oediger, n.d., 66–67; F. Rapp, *L'Eglise et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age*, 2. izdaja, Paris 1980, 125.

⁴⁸ Izvlečki iz gradiva univerze v Padovi, pomembni za slovensko zgodovino 15. in prve polovice 16. stoletja, so objavljeni v: P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 119–123.

⁴⁹ Prim. F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, 2. izdaja, Leipzig 1896, 36.

⁵⁰ Tri padovanske doktorje cerkvenega prava najdemo na primer med vpisanimi na univerzo na Dunaju, v skupini tamkajšnjih bakalvrijev pa jih ni zaslediti.

⁵¹ Pregledala sem naslednja dela: G.C. Knod, *Deutsche Studenten in Bologna (1289–1562)*. *Biographischer Index zu den Acta nationis Germanicae Universitatis Bononiensis*, Berlin 1899; G. Bronzino (ur.), *Notitia doctorum sive Catalogus doctorum qui in Collegiis Philosophiae et Medicinae Bononiae laureati fuerunt ab Anno 1480 usque ad Annum 1800*, Milano 1962; *Die Matrikeln der Universität Tübingen I (1477–1600)*, Stuttgart 1906; D.J. Köstlin (ur.), *Die Baccalarei und Magistri der Wittenberger Philosophischen Facultät 1518–1537 und die Ordentlichen Disputationen 1536–1537 aus der Facultätsmatrikel*, Halle-Wittenberg 1888.

Vsaka tovrstna raziskava, oprta na objavljene vire razmeroma majhnega števila univerzitetnih ustanov, je kajpak pomanjkljiva,⁵² naši rezultati pa so relativni tudi zaradi velike razdrobljenosti domačega in nepreglednosti tujega gradiva. Vseeno je na podlagi zgornjih izračunov in podatkov iz literature moč zavrniti oceno, da pred tridentinskim koncilom **velika** večina duhovnikov »ni nikdar študirala na univerzah.«⁵³ Hkrati opozarjamo na dejstvo, da akademska stopnja v tistem času ni bila pogoj niti za opravljanje najzahtevnejših služb; študij so morali končati tisti, ki so se hoteli posvetiti akademskemu poklicu.⁵⁴

Študij teologije in cerkvenega prava

Drugačen pomen kakor danes so pripisovali tudi teologiji, kar je razvidno že iz takratnih pogojev in namena teološkega študija. Le materialno dobro preskrbljeni in najbolj vztrajni so si lahko privoščili kompleten študij teologije; *theologus fundatus* je »presedel« v povprečju pet let pri filozofiji, zatem je študiral in dociral teologijo od osem do dvanajst let.⁵⁵ Med obravnavanimi duhovniki je imel univerzitetno teološko izobrazbo samo (en) duhovnik,⁵⁶ ki se v pregledanih virih označuje kot »profesor Svetega pisma« (divinarum litterarum professor). Žal poznamo zgolj duhovnikovo osebno ime – Matej in ne univerze, katere študent oziroma profesor je bil. Kar zadeva teološko fakulteto na Dunaju, so tam študentje študirali v dveh skupinah: v eni so poslušali predavanja in sodelovali pri disputacijah iz Svetega pisma (sacra pagina), v drugi iz dogmatike oz. sholastične teologije. Tisti, ki so po doseženem doktoratu na fakulteti poučevali in bili njeni člani, pa so se imenovali profesorji.⁵⁷

Tako je bil morda eden izmed teh Matej, o katerem sicer vemo, da je dobil najmanj dva beneficija v kranjskem delu ljubljanske škofije, v Zasipu in v Kranju. Medtem ko so bile z njegovim zasipskim beneficijem zvezane dušnopastirske dolžnosti, je šlo pri kaplaniji sv. Rožnega venca v Kranju za oltarni beneficij; nanj ga je leta 1518 prezentiralo mesto.⁵⁸ Verjetna je domneva, da je imel Matej v času profesure kak donosnejši beneficij zunaj škofije, po upokojitvi ali resignaciji na profesorsko mesto pa se je vrnil v domačo deželo in se posvetil dušnemu pastirstvu.

Cenejši, kratkotrajnejši in po drugi strani prestižnejši od študija teologije je bil študij cerkvenega prava, vendar ga je uspelo pripeljati do konca samo majhnemu delu duhovščine. Iz kanonskega prava je v Padovi pred sredo 16. stoletja promoviralo šest duhovnikov ljubljanske škofije: škofa Žiga Lamberg in Krištof Ravbar (prvi leta 1451, drugi 1501), prošt in generalni vikar Peter Knaver (pred 1470), dekan Štefan Klocker (1501), župnik v Kranju Matija Operta (1484) ter kanonik in generalni vikar Mihael z Iga (1499).⁵⁹ Do doktorata te

⁵² Menim sicer, da trudoma pridobljenih najdb v gradivu odročnejših univerz ne bi bilo toliko, da bi bistveno spremenile naše rezultate. Prim. P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 129.

⁵³ F. Zwitter, *Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918*, v: zbornik *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919–1969*, Ljubljana 1969, 14.

⁵⁴ Prim. F. Paulsen, n.d., 35.

⁵⁵ Prim. F.W. Oediger, n.d., 63.

⁵⁶ Da se temu ne kaže čuditi, potrjuje navedba nekega sodobnika, ki da je našel med svetno duhovščino škofije Strasbourg enega samega doktorja teologije in niti treh bakalavrijev – F.W. Oediger, n.d., 64. Prim. še B. Moeller, *Deutschland im Zeitalter der Reformation*, v: *Deutsche Geschichte* 4, 3. izdaja, Göttingen 1988, 41.

⁵⁷ Prim. H. Zschokke, *Die theologischen Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Oesterreich aus Archivalien*, Wien-Leipzig 1894, 143.

⁵⁸ »Divinarum litterarum professorem dominum presbiterum Matheum animarum pastorem in pago Asp« – F. Komatar, *Kranjski mestni arhiv II*, v: *Jahresberichte kranjske gimnazije 1913–1914*, 22–23.

⁵⁹ P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 120, op. 23; 121, op. 28; 122, op. 41, 46, 48, 49 (po kronološkem redu).

vrste je prišel neznano kje generalni vikar Lenart Mertlic,⁶⁰ po vsej verjetnosti pa še kdo od arhidiakonov in generalnih vikarjev škofije. Toda tudi cerkvenopravne naloge le-teh so tedaj prevzemale osebe z akademskim naslovom, ki ga, gledano z današnjimi očmi, ne bi pričakovali. Ljubljanskega prošta Lenarta Jamnizerja je na župnji in arhidiakonatu v Radovljici nadomeščal na primer »magister sedmih svobodnih umetnosti« Nikolaj Orttner.⁶¹ Licenciat artistične fakultete, ki si ga je pridobil na Dunaju kot bakalavrij erfurtske univerze, je imel prav tako generalni vikar škofa Ravbarja, Simon Šarc.⁶² Svobodne umetnosti (artes liberales), točneje retoriko, so očitno še zmeraj povezovali s pravom.⁶³

Študij, formalna izobrazba in dušno pastirstvo

Večji del tistih, ki so se študija lotili, je univerze zapuščal brez končane prve stopnje. Že Aristotelovih spisov iz logike, ki so jih poslušali študentje-začetniki, ni bilo lahko razumeti.⁶⁴ Primož Trubar, vzemimo, je ostal na dunajski univerzi največ dva semestra;⁶⁵ po mnenju M. Rupla je Trubarja bržkone razočarala univerza sama.⁶⁶ Ta je takrat res doživljala težke čase, vendar osipa nikakor ne gre pripisovati samo ali predvsem turški nevarnosti oz. obleganju Dunaja jeseni 1529. Tudi drugod po Evropi so laiki in kleriki z univerz odhajali po enem ali dveh letih, ko so si v večji ali manjši meri »nabrali« splošne kulture.⁶⁷ Razmeroma veliko duhovnikov s takšno izkušnjo ali boljše pokušnjo univerzitetnega študija srečamo med duhovščino v ljubljanski škofiji.

Po drugi strani tu gotovo niso bili redki manj ambiciozni in socialno šibkejši duhovni pomočniki in kleriki, katerih imena so zašla v pozabo in ki nikoli niso poizkusili sreče kot študentje. Taki so morali čim prej poskrbeti za svoje preživetje, navadno z vstopom v službo domače ali kake bližnje župnije. Prav ti so se potem ubadali z dušnim pastirstvom, medtem ko so redno pastoralno dejavnost precej redkeje opravljali duhovniki z akademskim nazivom. Slednji so zasedli večinoma najpomembnejša mesta v cerkveni hierarhiji škofije, dasi se je dalo priti do uglednega položaja tudi brez formalne izobrazbe. Prvi ljubljanski prošt, radovljiški župnik in arhidiakon Lenart Jamnizer se je denimo vpisal na univerzo na Dunaju potem, ko je že imel ljubljansko prošitjo.⁶⁸

⁶⁰ Mertlic naj bi bil po nekem zapisu celo doktor obojega prava – NŠAL, ŠAL-Župnije, Ljubljana – Sv. Nikolaj, f. 165a (Ravbarjev beneficij, 28. avgust 1542). Starejša literatura označuje za doktorja civilnega in cerkvenega prava tudi škofa Ravbarja, a je dokazana le njegova promocija iz kanonskega prava.

⁶¹ »Niclas Orttner /.../ diezeit verweser mit gantzen vollen gewalt vnnd sel versorger meins lieben herrn vnnd vatters herrn Leonharten Jembnizer tumbrosten zu Laybach, vnnd vnser aller genädigisten herrn des Römischen kaisers etc. secretari« – NŠAL, Zbirka listin, 1483 IV 17. (inserirano listinsko besedilo z dne 20. decembra 1465).

⁶² »Simon Scharss de Laibaco baccalarius Erfordensis« – *Die Matrikel der Universität Wien* (= MUW) II (1451–1518/I), Graz-Wien-Köln 1967, 1493/I A 54. Notica o Šarčevi licenci iz leta 1496 v: P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 255, št. 21. Glede njegove funkcije generalnega vikarja npr. ZAL, Cod I/1–1526, fol. 125; NŠAL, Zbirka listin, 1528 XI 15.

⁶³ Prim. H. Engelbrecht, *Geschichte des Österreichischen Bildungswesens* I, Wien 1982, 181.

⁶⁴ F.W. Oediger, n.d., 67. O načinu podajanja snovi na nemških artističnih fakultetah F. Paulsen, n.d., 37 sl.

⁶⁵ Na univerzo se je vpisal spomladi leta 1528, z Dunaja pa je odšel pred sredino naslednjega leta. Prim. MUW III, n.d., 1528/I A 10; F. Kidrič, *Ogrodje za biografijo Primoža Trubarja v: France Kidrič – Izbrani spisi* I, Ljubljana 1978, 65.

⁶⁶ M. Rupel, *Primus Truber an der Wiener Universität*, v: *Die Welt der Slaven* VII, Wiesbaden 1962, 424.

⁶⁷ Prim. F. Rapp, n.d., 125.

⁶⁸ »Dom/inus/ Leonardus Gaemniczer prepositus Laebacensis« – MUW II, n.d., 1466/II H 1.

Knjige

O izobrazbi obravnavanih duhovnikov nam navsezadnje nekaj povedo knjige, za katere vemo ali pač domnevamo, da so bile v lasti ljubljanskih škofov, kapitlja in druge duhovščine. Karseda dragocen vir predstavlja v tem pogledu listina, datirana v Gornjem Gradu 22. januarja 1478.⁶⁹ Gre za reverz škofa Lamberga ob izposoji najmanj petdesetih zvezkov, ki so bili del knjižnice ljubljanskega kapitlja in ki so segali po vsebini pretežno na področje cerkvenega prava, teologije ter medicine. Med vsebinsko drugačnimi deli, naštetimi v listini, izstopa retorično-stilistični učbenik italijanskega humanista Gasparina Barzizza (1371–1431), ki kaže, da si je škofova pisarna »prizadevala za humanistično latinizacijo.«⁷⁰ Po oceni P. Simonitija je moral biti fond kapiteljske knjižnice znaten in so v njej že pred letom 1478 hranili »tudi za to dobo absolutno moderna dela, morda celo v dubletah.«⁷¹ Med knjigami nekdanje škofijske knjižnice v Gornjem Gradu je uspelo istemu avtorju izslediti nekaj knjig iz zasebnih zapuščin škofov: eno iz zapuščine škofa Krištofa Ravbarja (1488/94–1536), dve škofa Urbana Textorja (1543–1558) in tri škofa Konrada Glušiča (1571–1578).⁷²

Ko pregledujemo seznam prvotiskov, hranjenih v Sloveniji,⁷³ nadalje opazimo »Epistolae familiares« izpod peresa humanista Eneja Silvija Piccolominija, kot papeža Pija II. (1458–1464), ki so nekoč stale med Ravbarjevimi knjigami.⁷⁴ V neki drugi inkunabuli odkrijemo pripombo, da je bil škof Ravbar učitelj njenega lastnika oz. uporabnika. »Moj učitelj je bil K.R. /Krištof Ravbar/ škof,« se glasi notica.⁷⁵ Na drugi strani si popis Textorjevih knjig, ki so jih po škofovi smrti leta 1558 evidentirali v Gornjem Gradu, lahko ogledamo v ohranjenem zapuščinskem inventarju.⁷⁶ Najvidnejši ljubitelj in zbiratelj knjig pa je bil med škofi Peter Seebach (1558/60–1568), čigar knjižnica je »po obsegu in tehnosti presegala vse druge znane privatne knjižne zbirke tega časa.«⁷⁷

Seveda knjig niso kupovali samo škofje. Kanonik in pridigar v Ljubljani Andrej Latomus, denimo, je kupil leta 1556 zase in za bodoče (duhovniške) rodove delo Mihaela de Dalena »Causa summarii Decretalium sexti et Clementinarum« (1485).⁷⁸ Knjigo je morebiti kupil od prav tam podpisanega Udalrika Kaufmana,⁷⁹ ki je bil v prvi polovici 16. stoletja profesor dunajske univerze,⁸⁰ kamor se je Latomus imatrikuliral leta 1545.⁸¹ Eden izmed lastnikov

⁶⁹NŠAL, Zbirka listin, 1478 I 22. Gornji Grad. O listini v luči recepcije humanističnih idej na naših tleh P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 51–52.

⁷⁰P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 52.

⁷¹Prav tam.

⁷²P. Simoniti, *Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice*, v: *Zbornik Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani I* (1974), 47, op. 61–63.

⁷³Temeljno delo je A. Gspan – J. Badalič, *Inkunabule v Sloveniji*, v: *Dela SAZU – Razred za filološke in literarne vede 10*, Ljubljana 1957.

⁷⁴Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (= NUK), *Trezor inkunabul* (= Ti), 1762/I.

⁷⁵»Preceptor meus erat C. R. /Christopherus Rauber/ episcopus« – NUK, Ti, 1222/I, fol. IIII. Abreviatura »eps« je napačno razrešena s »praepositus« (prošt) v: A. Gspan – J. Badalič, n.d., 354, št. 401.

⁷⁶»In des herren Studerio, sein(e) eigen(e) erkhaufft(e) puecher« – NŠAL, ŠAL, Škof. inventarji, št. 1, fol. 5–7. Inventar nosi datum 24. april 1558.

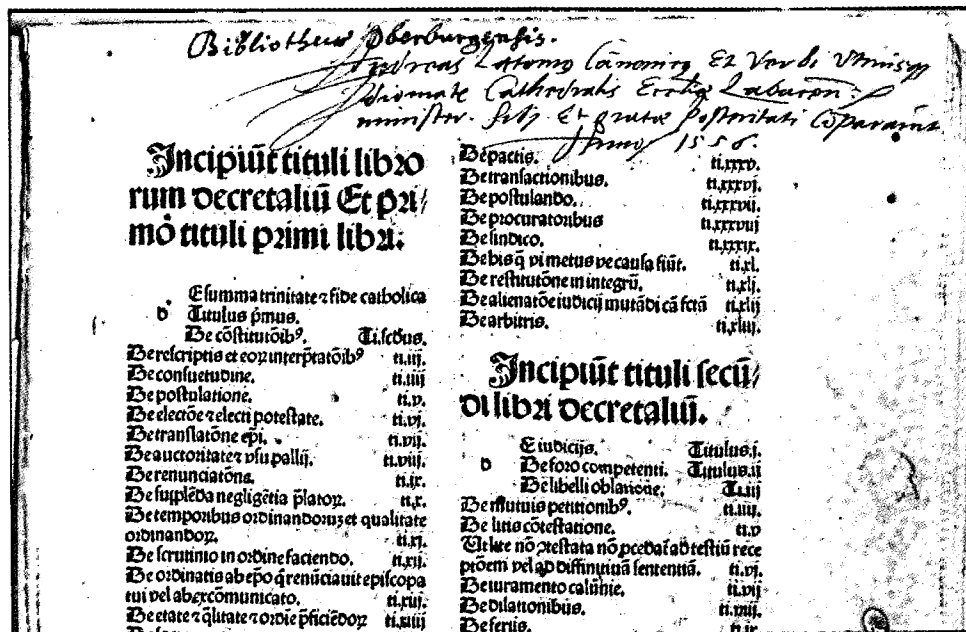
⁷⁷P. Simoniti, *Med knjigami*, n.d., 28–29.

⁷⁸»Andreas Latomus Canonicus et verbi utriusque idioma cathedralis ecclesiae Labacensis minister. Sibi et graeae posteritati comparavit. Anno 1556« – NUK, Ti, 16086/VI, fol. 1. Prim. A. Gspan – J. Badalič, n.d., 361, št. 449.

⁷⁹»Udalrici Kaufman arcium magistri« – ne »arcimagistri«, kakor beremo v: A. Gspan – J. Badalič, n.d., 361, št. 449.

⁸⁰Prim. P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 128, op. 71.

⁸¹MUW III, n.d., 1545/I A 25.

Slika 2: Vpis Andreja Latomusa, kanonika in pridigarja v Ljubljani, iz leta 1556 v inkunabuli Michaela de Dalena »Causa summaria Decretalium sexti et Clementinarum« (1485; NUK, Ti, 16086/VI, fol. 1)

Latinske Biblije (Biblia Latina), tiskane v Benetkah leta 1476, je bil Jernej Slavonič, beneficiat in kaplan pri oltarju sv. Trojice v ljubljanski stolnici.⁸²

Oba primera nakazujeta, da pri vprašanju, obravnavanem v pričujočem prispevku, ne smemo pozabiti na neformalno izobraževanje, ki ga je pospeševalo kroženje rokopisnih in vse številnejših tiskanih knjig. Knjige so bile takorekoč na dosegu roke klerikom in duhovnikom, bivajočim ali službujočim pri ljubljanski stolnici in gornjegrajskem alumnatu. Razne knjige je imel v Kranju župnik Matija Operta (umrl 1511).⁸³ Nič manj pomembne vloge ni igralo sorodstvo; težko si na primer predstavljamo, da bi omenjeni duhovnik Jernej Slavonič in njegov brat Andrej – kaplan v ljubljanskem špitalu⁸⁴ – drug drugega ne seznanjala s knjigami, ki so jima prihajale na pot.⁸⁵

Znanje in izobrazba duhovnikov v očeh sodobnikov

Tudi za ljubljansko škofijo in njen kranjski del v proučevani dobi velja, da sta znanje in izobrazba pridobivala na pomenu. Že škofu Žigu Lambergu (1461/63–1488) se je zdelo primerno, da ob podelitvi špitalske kaplanije v Ljubljani Juriju Maningerju (26. marca 1479)

⁸² »Wartholomeus Slauonitsch« – NUK, Ti, 9694/VI, fol. 411. Prim. A. Gspan – J. Badalič, n.d., 306, št. 101; NŠAL, Zbirka listin, 1523 X 24. Ljubljana.

⁸³ P. Santonino, *Popotni dnevniki 1485–1487*, Mohorjeva družba, Celovec-Dunaj-Ljubljana 1991, 41.

⁸⁴ Prim. NŠAL, KAL, Spisi, f. 2/2.

⁸⁵ Zanju sicer nimam podatkov, da bi kdaj študirala na kaki univerzi. Na osnovi dveh listin, ki se nanašata na mašni ustanovi pri oltarju sv. Katarine v ljubljanskem špitalu oz. sv. Trojice v ljubljanski stolnici, datiramo Andrejevo smrt v leto 1518 in Jernejevo v leto 1530 – NŠAL, KAL, Spisi, f. 212/8; NŠAL, Zbirka listin, 1530 IX 25.

izrecno omeni zadostno artistično izobrazbo prezentiranega.⁸⁶ Učenost novoimenovanega škofa Textorja je v pismu začasnim upraviteljem škofijskih temporalij 31. oktobra 1543 izpostavil kralj Ferdinand.⁸⁷ Nasploh so postajali laiki, zlasti prebivalci mest, čedalje bolj pozorni na umske sposobnosti svojih duhovnikov, k čemur so pripomogli tako klici k notranji prenovi Cerkve kakor prodor radikalnejše reformacijske misli.

S tega stališča je še posebej zanimiva prošnja, ki so jo naslovili meščani mesta Kranj na škofa Kacijanarja 1. aprila 1538.⁸⁸ Meščani prosijo škofa, ki je bil v Kranju pravi župnik, da bi smel njihov dotedanji vikar Jernej Singer ostati v mestu kot pridigar. Župljani obeh spolov, mladi in stari, namreč niso nikdar poprej tako pogosto hodili poslušat Božje besede ali bili tako vneti za poboljšanje. Če bi Singer ostal, se pač ne bi dogajalo, da bi preprosto ljudstvo drlo iz cerkve, kadar bi šel duhovnik na prižnico – kot je, žal, to bilo videti v času Singerjevih predhodnikov.⁸⁹ Glede na to, da je pismo nastalo v – po besedah Kranjčanov – težkih časih, ko bi morala dobra pridiga »ljudi spodbujati k strahospoštovanju in ljubezni do Boga,« pisma seveda ni mogoče razlagati zunaj konteksta (protestantske) reformacije.

Glasovi o neizobraženosti duhovnikov so se razširili predvsem proti koncu raziskovanega obdobja, ko se je *nova vera* na Kranjskem in še posebej v Ljubljani trdneje zasidrala.⁹⁰ Znano je, da so se deželni stanovi že v tridesetih letih 16. stoletja pritoževali nad pomanjkanjem sposobnih pridigarjev.⁹¹ Dasi je v naslednjih desetletjih zlasti protestantska stran (rimsko) katoliški v precejšnji meri upravičeno očitala, da so njeni duhovniki nevedni, pa tudi zagovorniki *stare vere* niso imeli najboljšega mnenja o izobraženosti predikantov. To najboljše ponazarjata vira z obeh strani, datirana v leto 1562. Medtem ko označuje avtor prvega, Trubar, za »neučene« papeže, škofe, župnike in menihe,⁹² sta za škofa Seebacha »neuka idiota« protestantska pridigarja Janez Tulščak in Jurij Juričič.⁹³ Vprašanje šolanja, vzgoje in izobrazbe so morali v resnici reševati oboji. Kot beremo v Trubarjevem poročilu vojvodu Ludviku Württemberškemu (april 1562), na Kranjskem tisti čas ni bilo nobenega študenta, ki bi imel toliko znanja, da bi mu podelili Tiffernovo štipendijo;⁹⁴ le-to naj bi prejemale po dva revna študenta, ki bi ju predlagali deželni stanovi.⁹⁵

⁸⁶ »Nos premissorum meritorum tuorum intuitu sufficientisque litterature cum arcium existis /.../« – Arhiv Republike Slovenije (= ARS), Zbirka listin, 1479 III 26.

⁸⁷ »In ansehung seiner /Textors/ erbarkhait, doctrin vnd schickhlichait /.../« – NŠAL, Zbirka listin, 1543 X 31. Da bi se Textor kje graduiral, sicer ni znano. Prim. M. Slekovec, geslo *Textor Urban*, v: *Slovenski biografski leksikon* (= SBL), zv. 12 (1980), 69.

⁸⁸ NŠAL, ŠAL I, f. 13/4.

⁸⁹ »Hietziger Vicarius herr Bartlme Singer sich bey vnns in seinem predigamt dermassen gehalten darob aller menig volcks baidere geschlecht jung vnnd allt in der ganntzen pfar gross gefallen vnd lieb gehabt, auch vor nie bey khainem prediger das wortt gottes zwhörn, alls hauffen weis ganngen, vnd zwpessering genaigt gewest /.../ damit nit wie vormalls das gemain volckh, so der priester auff die khanntzl geen zw der thur aus dringen wurd, wie dann lanng her, laider pey den vorigen predigern gesechen ist worden /.../« Da je bila prošnja Kranjčanov uslišana, kaže Singerjevo pismo iz leta 1541 v: NŠAL, KAL, Spisi, f. 54/14.

⁹⁰ Prim. V. Rajšp, *Razširjenost protestantizma med socialnimi plastmi na Kranjskem*, v: ZČ 41 (1987), 267 sl.

⁹¹ Prim. A. Dimitz, *Geschichte Krains II* (vom Regierungsantritte Maximilians I. 1493 bis zum Tode Kaiser Ferdinand I. 1564), Laibach 1875, 200–201.

⁹² M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, 2. izdaja, Ljubljana 1966, 70 (navedek iz Trubarjevega dela »Artikuli oli dejli te prave stare vere krščanske«).

⁹³ NŠAL, ŠAL I, f. 16/13. Škof v istem pismu cesarju poleg tega piše, da je Trubar ob vrnitvi v Ljubljano s seboj pripeljal tiskarja, ki da »der vnprobirte, schmach lieder wider clerum, contra Romanam Catholicam Ecclesiam vnd Religionem, auch andre windischen translationes, von vnkhundigen, die nullius facultatis, eruditionis, transferirt druckh thuet /.../«. Prim. M. Rupel, *Primož Trubar*, n.d., 149; M. Miklavčič, geslo *Seebach Peter*, v: SBL, zv. 10 (1967), 265.

⁹⁴ J. Rajhman (ur.), *Pisma Primoža Trubarja*, v: *Korespondence pomembnih Slovencev* 7, Ljubljana 1986,

Prizadevanje katoliških cerkvenih oblasti za dvig izobrazbe je po drugi strani podpiral politični vrh, odločen za Cerkev pod vodstvom papeža. Zanimiv načrt, ki ni dobil podpore, je »deželanom in podložnikom« svojih dežel predložil kralj Ferdinand leta 1551: deželnoknežja mesta in trgi na Kranjskem naj pošljejo na dunajsko univerzo od 50 do 60 štipendistov, starih nad petnajst let. Po petih letih naj ti na Dunaju nadaljujejo s študijem teologije in stopijo v duhovniški stan. Tako bi hkrati rešili problem pomanjkanja duhovnikov in preprečili splošno propadanje šol.⁹⁶ Večji napredek na področju izobraževanja in vzgoje duhovnikov – ta se je v katoliški Cerkvi povečini pokazal šele čez nekaj desetletij – je končno prinesel odlok o ustanovitvi škofijskih semenišč, sprejet na 23. seji tridentinskega koncila 15. julija 1563.⁹⁷

Sklep

Čeravno znotraj meja ljubljanske škofije v prvih stotih letih njenega obstoja ni bilo univerzitetnega središča ali zavoda, kot je bil po letu 1597 jezuitski kolegij v Ljubljani, pa so na ozemlju škofije tedaj delovale ustanove, ki so bodočim duhovnikom nudile znanje, potrebno za vpis na univerzo ali opravljanje duhovniškega poklica. Ob tem, ko v pisnih virih tistega časa srečujemo pritožbe na račun nevednih duhovnikov, se moramo zavedati, da je bila to doba prehoda »od reforme do reformacije« – doba, ko se je o napakah v Cerkvi tako dobro- kot zlonamerno veliko govorilo in so se začeli borci za prenovo ostro razhajati tudi v vprašanjih vere. Neizobraženost duhovnikov je bila poleg tega (le) eden izmed problemov, ki so pestili tedanjo Cerkev.

Na pomanjkanje učenih mož v ljubljanski škofiji oz. na Kranjskem je leta 1519 opozarjal humanistično naravnani dekan kapitlja Štefan Klocker,⁹⁸ bolj širokopotezno pa se je problema pozneje lotil škof Textor.⁹⁹ V tej zvezi je pomenljiva izjava kranjskih deželnih stanov iz leta 1553, namreč da bi se v deželi našlo dovolj izobraženih in dobrih duhovnikov, če bi se beneficiji podeljevali tistim, ki bi jih bili zares vredni.¹⁰⁰ Za trditvijo so resda stali širši (versko)politični interesi, vendar je bilo v njej zagotovo vsaj nekaj resnice. Šolanje in vzgoja duhovnikov sta mogla obroditi sadove šele v okviru vsestranske in predvsem moralne prenove katoliške Cerkve.

230 (232). Prim. M. Rupel, *Primož Trubar*, n.d., 153.

⁹⁵ P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 208.

⁹⁶ Prepis v: ARS, fond Vicedomski arhiv, šk. 294, I/151 (Deželnozbornski spisi 1551, No. 9). Prim. J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda I* (reprint), Mohorjeva družba, Celje 1992, 622.

⁹⁷ Omeniti velja, da je ta dekret škofom izrecno priporočil sprejem revnejših kandidatov: »Pauperum autem filios praecipue eligi vult; nec tamen ditiorum excludit /.../.« Navedeno po J.D. Mansi (ur.), *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, tom. XXXIII (ab anno MDXLV ad annum MDLXV), Parisiis MDCCCII, 147 (Decretum de reformatione, Caput XVIII).

⁹⁸ P. Simoniti, *Humanizem*, n.d., 76–77.

⁹⁹ Prim. P. Belič, *Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569)*, v: *Zbirka Zgodovinskega časopisa 6*, Ljubljana 1989, 11 sl.

¹⁰⁰ A. Dimitz, n.d., 218.

Zusammenfassung

Schulung, Erziehung und Ausbildung der Kleriker des Ljubljanaer (Laibacher) Bistums vor dem Trienter Konzil

Lilijana Žnidaršič

Obwohl die Ausbildung im behandelten Zeitraum stark an Bedeutung gewann, wurden die Kriterien für die Priesterweihe nicht entsprechend angehoben. Einer der Gründe dafür ist der Tatsache zuzuschreiben, daß es für viele Priesterkandidaten viel schwerer war, eine angemessene philologische, philosophische und theologische Ausbildung zu erwerben als praktische Grundkenntnisse; letztere konnten sie sich bereits in jungen Jahren in der Heimatpfarre aneignen. Aus Mangel an Quellenmaterial läßt sich leider nicht feststellen, in welchem Maße die Schulen in Krain, besonders jene in Städten und Märkten, die Schüler auf das bevorstehende Universitätsstudium vorbereiteten. Es kann lediglich festgestellt werden, daß von 172 namentlich bekannten Priestern, die im behandelten Zeitraum im Krainer Teil des Bistums Ljubljana (Laibach) wirkten oder ein Benefizium hatten, 53 Personen (30,8%) an der Wiener Universität immatrikuliert waren. Darunter erlangten 10 Priester (18,8%) die erste Stufe oder das Bakkalaureat der artistischen Fakultät und 3 Priester (5,6%) das Lizentiat. Zu gleichen oder nur etwas schlechteren Ergebnissen, die sich durch einen Vergleich mit derartigen Forschungsergebnissen für den mittel- und westeuropäischen Raum ergeben – etwa ein Drittel immatrikulierter und drei Zehntel eingeschriebener Priester mit Bakkalaureat – kommt man unter Zuziehung zusätzlicher, jedoch nicht unmittelbar überlieferter Angaben. An dieser Stelle sei darauf hingewiesen, daß damals nicht einmal die Ausübung von höchsten Kirchenämtern durch die akademische Ausbildung bedingt war.

Ein zweites allgemeines Charakteristikum, das hier erwähnt werden muß, ist die geringe Zahl der Doktoren der Heiligen Schrift bzw. der Theologie unter dem damaligen Klerus. Auch in der oben genannten Gruppe von 172 Geistlichen bezeichnet sich nur eine Person als »divinarum litterarum professor«, und zwar Matthäus, Pfarrer in Zasip (Asp) und Benefiziat des Hl. Rosenkranzes in Kranj (Krainburg) (1518). Billiger, kürzer und angesehener als das Theologiestudium war damals nämlich das Studium des Kirchenrechts, worin vor der Mitte des 16. Jahrhunderts etwa in Padua mindestens 6 Geistliche aus dem Ljubljanaer Bistum promovierten. Mit Ausnahme von Matthäus Operta, dem Pfarrer in Kranj, besetzten alle die höchsten Ämter in der Hierarchie des Ljubljanaer Bistums: Sigismund Lamberg und Christoph Rauber als Bischöfe, Peter Knauer als Propst, Stephan Klocker als Dechant sowie Michael von Ig (Igg) als Kanonikus und Generalvikar.

Mit der Ausbildung der Kleriker des Bistums hängt ihre Erziehung zusammen. Eine Vergleichsanalyse der erhaltenen Quellen über die Domschule bei St. Nikolai in Ljubljana und der Quellen über die Schule bei der Kollegiatskirche in Gornji Grad (Oberburg) zeigt, daß sich das eigentliche Bildungs- und Erziehungszentrum des Bistums in Gornji Grad befand. Trotzdem hatte die Ausbildung in der Domschule in Ljubljana, wo man ebenso Priesterkandidaten, jedoch in geringerer Zahl, antrifft, zweifellos bestimmte Vorteile. Als Landeshauptstadt und »civitas« bot Ljubljana mehr Möglichkeiten für nichtformale Bildung und Erziehung. In diesem Zusammenhang seien Bücherbestände der kirchlichen und weltlichen Bibliotheken in der Stadt erwähnt, die im Geiste des Humanismus auch den »künftigen (Priester)Generationen« gewidmet waren.

Eine besonders wichtige Rolle spielte das geschriebene Wort in der zweiten Hälfte des behandelten Zeitraumes, als es sich als Mittel zur Verbreitung von protestantisch-reformatorischen und antireformatorischen Ansichten durchsetzte. Im Zusammenhang der religiösen Gegensätze hielt vor allem die protestantische Seite der katholischen vor – oft allerdings zu Recht – daß ihre Geistlichen unwissend und ungebildet seien. Dennoch gab es auch in den protestantischen Reihen nicht nur gebildete Predikanten, und sie stießen bei der Ausbildung von jungen Leuten oft auf Schwierigkeiten. Was die katholische Kirche und die Ausbildung von Priestern anbelangt, so verbesserten sich die Verhältnisse meistens erst ein paar Jahrzehnte nach dem Dekret zur Gründung von Priesterseminaren. Dieses wurde auf der 23. Sitzung des Trienter Konzils am 15. Juli 1563 erlassen.

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

SI-1000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae (= AES), št. 3, 1981. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; F.M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v ljubljanski škofiji; I. Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata.

AES 4, 1982. J. Gragorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761–1784.

AES 5, 1983. J. Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovo na Štajerskem; I. Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; I. Zelko, Frančiškani v Murski Soboti.

AES 6, 1984. M. Bendik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); M. Jevnikar, Ivan Trinko 1902–1923; V. Novak, Ivanu Škafarju v spomin; I. Škafar, O delovanju luteranov na Petanjih 1592–1637.

AES 7, 1985. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove snrti. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Grafenauer); Italska legenda (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor).

AES 9, 1987. J. Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1764.

AES 10, 1988. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje): P. Kovač, Začetki kapucinskega samostana v Škofji Loki; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (Radovljica, Kranj).

AES 11, 1989. F.M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina.

AES 12, 1990. A. Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632.

AES 13, 1991. I. Tadena, Ignacij Knoblehar 1819–1858.

AES 14, 1992. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); B. Kolar, K zgodovini malega semenišča v Kopru; V. Škafar, Prošnje salzburškemu nadškofu F. Schwarzenbergu za priključitev slovenskih dekanij sekovske (graške) škofije k lavantinski škofiji leta 1848; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (pražupnija Megeš); M. Senica, Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771.

AES 15, 1993. M. Ambrožič, Zvonarstvo na Slovenskem.

AES 16, 1994. M. Benedik – A. Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja štajerska kapucinska provinca.

AES 17, 1995. F. Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva.

AES 18, 1996. I. Likar, Slovenski liturgični jezik v obrednikih s poudarkom na obredniku škofa Wolfa (1844); F. Baraga, Kazalo krajevnih in osebnih imen k AES 16 – Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih.

AES 19, 1997. F. Baraga, Arhivska zapuščina škofa Tomaža Hrena; M. Benedik – A. Kralj, Protokoli škofa Hrena 1614–1630; B. Kolar, Sinode škofa Hrena; E. Škulj, Bogoslužna besedila v Hrenovih kornih knjigah.

AES 20, 1998. M. Benedik – A. Kralj, škofijske vizitacije škofa Tomaža Hrena 1597–1629 in poročilo Apostolskemu sedežu o stanju škofije leta 1607; F. Baraga, Arhiv Glavarjevega beneficija; L. Bratuž, Korespondenca Attens – Glavar 1753–1772; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Pražupniji Stara Loka in Šentpeter pri Ljubljani; D. Mihelič, Izročilo Konverzije, ki je doseglo Valvasorja in Schönlebna.

Maja Žvanut

»To ie moia uola«

Po sledih nekega testameta iz 17. stoletja

24. maja 1671 se je v svoji hiši na Starem trgu v Ljubljani Barbara baronica Kacijanar rojena Križanič spravila pisat oporoko. Gospa je bila že priletna, trikratna vdova, a še prav čilega duha in telesa, če sodimo po vsebini in obliki njenega izdelka. Ta zanimivi dokument kaže, da svojega materinega jezika, hrvaščine, nikakor še ni pozabila, čeravno je večino svojega dolgega življenja preživela na Kranjskem. Glasi se takole:

Vtim, jmenu, Boga, očeta, jnoi zinu, inoi zuetiga duha, Amen, zpoznam jnoi dam naznanie, jezť Barbara khazianariza, raniciga gozpuđ irga Baltisara khazianara fraihera, zapuščena udoua, roiena križanič, dazam pomizlila ino zam razmizlila, dazam jezť, kakor uzi drugi mertuački ludi, tizmerti pođuerženi, jnoi dani nazuitu nič, guišnišega kakorie tazmert, tiga člouika, tudi pak nič neguišnišega, kakorie taura tezmerti, jnoi lipšiga kakor pozuoiioi zmerti, mei šlahtu ino uzimi drugimi dobra ordinga, zauolu tiga zapuščeniga Blaga ztoriti, dabi šlahta inoi uzi obene jerige neimali, zauolu tiga zamzi pridobrim zdraviu tiga žiuota, inoi pridobri moči jpravi pameti, inoi zastupnozi jnoi pri obenoi jeringi, napri uzela inoi razmizlila, jzmoie dobre uole, jednu ordingu jnoi taztament ztoriti, pokaterimbize moi šlahta, jnoi uzi drugi zamoiu uolu, imaiuze deržati, khatera ordinga, ali taztament zmoiom laznom rukom uaz napizan inoi firtigouan, inoi zmoim laztnim pečatom zapečatin,

*Barbara kazianerica
wdoua frai*

narpopri gozpudi Bogu, očetu nebeškemu, preporučim inoi zašafam moiu bogu potim božim pildu, ztuarienu, dušu kateru gozpuđ Bog, zkuzi zuoiu zuetu gnadu ino prošnu diuice marie, ino uzih zuetnikou, ino angelcou, oče nebeško kraletuo odpelati, moie truplo pak, jma timateri zemli odkudarie prišlo, pri patrih iezouitarih, ucirkui zuetoga jakopa, ukapelici diuice marie, pokopano biti, jno nikar zmanom, ueliko prangati, uzai pomoiem ztanu pokopana biti, zuetimi mašami, jno zuičami, pozujete cirkue nauadi, jmaze opraviti, jnoi nič odlašati, temuč zueate maše prece, jedno zadruđi opraviti, pozujete cirkue nauadi, jno pomoim pokopališču, proti uzim koker Budem ordnala ino zapizala, zeimaiu uzi deržati drogimu zašafam ino zapuščam, cirkui zuetoga jakopa, tiga touarištua jezuzoua dua taužent rainiš, od tih štirih taužent, katerizu per moimu gozpuđ ztricu juriu iankouiču, uleti uiži ino maningi, da ima kapital oztati za cirkou, na uečne čaze ino izintereza, ze ima en lip cir kakorzu mašni guanti, ali pak kai od zrebernine kupouati, jno ta kapital, zenima malo nu ueliko na drugo obernuti, jezť tudi zašafam ino zapuščam, Bratouščini kriztazeuiga terplenia, cirkui zuetoga iakopa kir bude moie telo ležalo, iedno taužent rainiš, od tih katerizu pri gozp iakouiču, leti uiži da bude Bratouščina imala na uečne čaze, od intereza enu pomoč, zuičam ino drugim potribnim ričim, ako bi pak nemoglo biti dabi kapital naguišnom miztu uzeli oztal, tako očem daze iztih taužent rainiš ztori, en zrebrn pild diuice marie, žalozne ino iednan krucifikz, zatu bratouščinu, under bih otila raiši dabi kapital uzeli oztal, jnoze preporučim dabudu puztiti zame maševati,

jezt tudi zašafam ino zapuščam, zakapelicu zuetoga ziueriuza cirkui zuetoga iakopa, ino za kapelicu diuice marie, kir bude moie telo ležalo, jedno taužen rainiš, katerizu pri gozpud jankouiču, uleti uiži daze puzte ztoriti štiri zrebrni loihteri, dua za oltar diuice marie, kir bude moie telo ležalo, dua pak zakapelicu zuetoga franziška ziueriuza, jno očem dabudu lete loitere učazi nucali bratouščna kriztuzuouoga terplenia, zopet zašafam ino zapuščam, štiri zto rainiš, daimaiu gozp patri zouitorie od tih štiri zto R intereze za lampu ulie kupouati, na uečne čaze, ukapelicu diuice marie kir bude moie telo ležalo, ino tudi za lampicu katera zaki petak gori, na altaru zueto ziueriuza

Bratouščinam trim, diuice marie, pripatrih iezouitarih ulubani, zašafam tri zto rainiš, toie zakoi bratouščini zto rainiš, taki uiži, daimaiu bratouščna puztiti zame mašeuati Augustinarom pred špitalzkimi urati, zašafam ino zapuščam jedno taužent rainiš od tih štirih tažent katerizu prikranzki lonchout, taki uiži daimaiu na uečne čase od toga intereze, za iednu lampu ulie žgati ukapelici diuice marie loretanški kar pa oztane od intereza od lampe ulia tobudu užiuati patri na uečne čaze, Bratouščini zuetoga roženkranca, zašafam pet zto rainiš, utaki uiži daimaiu zame izauze moie mertue puztiti mašeuati, jno akobize leta bratouščina kamo prenezla, tako daime tih pet zto R, pritoi cirkui pri diuici marie oztati,

Barbara kazianerica
wdoua frai

kapucinarom tim lublankim ino kranzkim, zašafam pet zto rainiš, utaki uiži da kar im bude ukuhinu potriba, ali uina ali mazla ali platna, daimze ima daiati, dokle bude tih pet zto R terpilo jnoih zaužem dabudu zame mašeuali,

Bratouščini zuetoga rišnoga teleza zašafam, prizuetom miklaužu iedno zto rainiš, taki uiži da imaiu bratouščina puztiti zame mašeuati,

franciškanom zašafam jedno zto rainiš, taki uiži, daimaiu zame ino za moie mertue mašeuati,

jezt zašafam pet itridezeto rainiš daze ima boščam razdiliti omoiem pogrebu

jezt zašafam pet itrideset rainiš, taki uiži daze ima kupiti meza uina ino kruha boščem tih duih špitalih ulubani, zakateri špital, duakrat jizti inoi piti dati, dabudu zame boga molili

jezt zašafam, štiri zto rainiš, za maše, daimaiu mašeuati prece pomeni inu nikar od lašati

Barbara kazianerica
wdoua frai

jezt zašafam ino zapuščam, jedno taužent rainiš, za moj pogreb, jno kai on tiče moiega pogreba, kaizam zašafala za pogreb ino zamaše, jno kai ze ima razdiliti boščem ino špitalom, zatiga uolu prozim inoza preporučim moiemu zpouidniku, ino gozpud pater rekturu da oni to uze krukam uzameiu, inu zuisto opraiu, moi pogreb jno zamaše ino boščem ino špitalom inu daze knoiemu pogrebu kupiu bintlehti, zuiče bopni černo zukno za cirkou, ponauadi, ino da ze plačaiu duhouni, kateri budeiu moie telo zprimili mežnari, ino ti drugi kateri budu kai pomagali azamaše zam pozebi tu gori zgorai, štiri zto rainiš zašafala, ino prozim ino prepouim daze nima malo niueliko pomeni predigouati

jno ako lih nizam dužna, obeniga ierba ztoriti, ino tudi nizam nič dužna moiem unukom, ino preunukom, doklerzam moie dui kčeri, kakor gozpu zuzanu oršičku, jno gozpu anu rašpouku jazam ih mužu dala ino izmoiega blaga odpravila, inoim dala uzakoi ueč, neg pet taužent rainiš, pozebi farnuz ino zruk jno zreberninu, da ie ueliko uečiga ztanu, katerim nih ztariši tuliko nedadu kulikuzam, jezt nim dala ino potlem zam in daiala kčeram ino unukam ino preunukam kai ni bilo odnih

Barbara kazianerica
wdoua fraien

očeta blaga temuč izmoiega prauēga, laznoēa blaga uze karzāim popri ali potle daiala, kakorzam u drugim pizmu zapizala, tako nikar izdužnosti temuč izlubezni jezť poztāuim inoi jmenuiem jno jnzťituiram za jerbe gozpuđ johaneza francižiška oršiča, jno niegouēga brata gozpuđ Baltižara oršiča, jno nih zeťtru gozpu martu patačičku, moie unuke, leti uīži, da oni za dobro zameiu zlegitimu toie tretim dilom moiga blaga katero pomoie zmerti oztane, senkhunge zunai, katerozam popri cirkui zuetomu jakopu ŗenkala, karie pri gozp iankouiču, kateri ŗtiri taužent, zu za cirkou, za bratoučinu krizťuzeuoga terplenia, jno za loihtere zakapelu, diuice marie, ino zuetiga ziueriūza, naminiēni kakorzam zgoraitukai poztāuila ino zaŗafala, zunai tegaie moi kapital pri goz benaliu duanaiezt taužent rainiŗ, pri lonchouti ŗtiri taužent, leta dua kapitāla zāstupim moie Blago katero ztorišeznaiezt taužent rainiŗ, od katerih budu moie ierbi, imali tretí dil kakorzam tu gori zapizala, ali uendar popri ze moreiu, ti odmene zaŗafani legate, duhouni, moi pogreb jno karie kniemu potriaba, zueťe maŗe ino uzeto karzā tukai odzgorai, zaŗafala, plačati ino oprāuiti,

jno ako lih nizā dužna moim preunukam, nič kakozā tukai gori uže zapizala, tako nikar izdužnosti temuč iz lubezni iezť zaŗafā mariani muŗkunouki jedno taužent rainiŗ pri lonchouti

Barbara kazianerica
wdoua frai

zalmiki muŗkunouki jedno taužent rainiŗ
frāčiŗsku muŗkunu, pet zto rainiŗ
herbertu muŗkunu, pet zto rainiŗ, toie tim ŗtirim moiem preunučicā tri taužent rainiŗ,
katerezu pri kranske lonchauti,

jazi obderžim gualt ali moč, leia taztament puťtiti, ali drugoga ztoriti, inoi ztim iztim, kakorzemi bude vidilo, zmoim blagom obernuti ali ztoriti

jno kar antiče farent blaga, toze nima malo nu ueliko inuentirati, temuč kakor ze bude naŗlo udrugom pizmu, ali uentariu daze ponem imāiu kuntentirat uzi, jezť poztāuim inoi jmenuiem gozpuđ johaneza oršiča, kenimu exzekutora tiga moiga, taztamenta jno akobi gozp oršič, zdaici nemogel priti pomoioi zmerti, tako prozim gozp patra rektora, jno moiga zpouidnika da nič zmoim truplom nečakaiu ino zpogrebom ino zuetimi maŗami ino da ne bude obeniga pomankānia, ino akobi nebilo dinārieu predrukami, takoze ima od kapitāla uzeti katerie pri goz benaliu kai antiče pogreba ino z maŗ ino boŗčem daze prece oprāue ino plača glihi uīži tim duhouim ino uzim katerezām tugori taztamentu zaŗafala ino nanie zpumnila, inoi proziminoze prepoučim goz patrou iezouitarou goz patra prouinciala inoi gozpu pat rektura daname nepozābiu zuetimi maŗami imolituicāmi

Barbara kazianerica
wdoua frai

jnoi kdarbi naleti moie ŗafti, ino zadni uoli, inoi taztamentu, kai uenim ali drugim punktu, na deželzki, ordingi, praude jnoi zalemnitetu, mankalo ino potriбно Bilo, tako touze karki doli gre, jno zakateriga uolu Bize imali preudati, jno disputirati pomoie zmerti tako touze nadomiztim, jno dopolnuiem, utaki uīži ako leta moia ŗaft nemore obzťati za taztament, tako nai uolo, za codicil, ali uzaku moiu zadnu uolu,

jnoi nato pokorno prosim nih cezarzke zutlosti, naŗega deželzkoga firŗta, ino naŗiga gozpuđ loncautmana, inoi uzu gozpocku, dāimāiu leta moi taztament, zadnu uolu jnoi ŗaft, terđiti jnoi nič puťtiti od obenoga zuper andlati ali diŗputirati, ampak braniti inoi ŗermati, ampak natim biťi, da zkuzi od zgorai imenouanega, taztamenta exzekutora, ino gozpuđ patrou iezouitarou, bude uze dopulneno jno uze plačāno, ino odprauleno uze legate

Barbara kazianerica
wdoua frai

duhoune začom zmočom gozpud loncautmana, letu moiou pozlidnu uolu inoi teztament, uzih zaderžanih punktih, do polniti uze perzauzei, gmaini kranzke, lonšadenpunta, pravi priči jno zpoznaiu, letiga taztamenta, zamga zkuzi, jnoi zkuzi moiom laztnom rukom uzega pizala, jno pod pizala, jno zmoim laztnim pečatom zapečatila, jnoi rizničnomu zpoznaiju, ino zažihrauiju, zam jezt lete od zdolai gozpude, cilo lipo prozila, dazū oni letu moiou šafut ali taztament, žnih laztnimi rukami podpizali ino pečatili zapečatili, uzai rečenim gozpuđom preze škode, datum 24. maia 1671

*Barbara kazianerin
wittib frain*

prozim pokorno gnadliuoga gozpud loncautmana, ali niegowoga namiztnika, da zdaici pomoioi zmirti nalože gozp benaliu, da ze dinarie dadu od kapitala tih duanaiezt taužent za pogreb ino za maše ino karzam zašafala, boga ime jno duhounim, ino kadarbi zdaici nebilo kpogrebu inoi zamaše tih dinarieu kakorzam tugori utaztamentu zapizala inoi zašafala inobi napozudu uzeli gozpud pater rekrut, namizti gozpud johaneza frančiška oršiča kakor eniga exzekutora, tako daze niemu jno kolegiomu lublanzkomu zdaici od moiga kapitala plača jno preze škodu dirži, datum 27. maia 1671

*Barbara kazianerica
wittib frain*

jno da pa nebude obenoga, umoieim taztamentu, zpričouania ali kakoue jeringe, katerebize moglo od katerega zgoditi, zauolu štirih taužent rainiš, kateri leže naintereze, pri gozpud iankouiču, katerih zam umoieim taztamentu, bila od lučila tukai gori, inoi od pizala od moiga blaga jno uunder ulegate ali šafinga, tako tukai zopet imenuiem jno zpoznam, daie uza šupztancia, jno kapital moiga blaga, duaiezeti taužent rainiš od katerih legitima bude za moie tri jerbe, tukai utaztamentu jmenouuane, undar očem da taizte štiri taužent rainiš katerizu pri gozpuđu jankouiču, oztaneiu kakorzam tukai taztamentu, poztauila jno zapisala, da za cirkou zuetoga jakopa, dui taužent rainiš aza Bratouščinu křiztuzouiga terplenja taužent rainiš, za štiri zreberne loitare, za kapelu diuice marie dua loitera, aza kapelu zuetoga ziueriuza dua zreberna loihtare, datum 27. maia 1671

*Barbara kazianerin
wittib frain*

Spodaj je z drugo roko in v nemščini zapisana prošnja, naj deželni glavar ali njegov namestnik poskrbita, da se bo z dokumentom po testatoričini smrti ravnalo po deželnem pravu. Tu se je gospa Kacijanarjeva znova podpisala in dodala formulo: *to ie moia uola*. Potrebni sedem prič je izbrala izmed uglednih predstavnikov deželnega uradništva in plemstva: bili so to juristi Janez Krstnik pl. Petenegg, Gabrijel Lukančič, Janez Adam pl. Dinzl pa Janez Peer ter Janez Gothard pl. Egk, Jošt Jakob grof Gallenberg in Friderik baron Trilegk.¹

Rod, izvor in družinske povezave gospe Barbare

Tudi v 17. stoletju je bilo plemenitenje še vedno cilj ljudem, ki so v življenju uspeli, ki so hoteli v družbi kaj veljati in so jih mikali stanovski privilegiji. Po odselitvi protestantskega plemstva je v plemiških vrstah nastalo nekoliko več prostora za novince z ustreznimi predniki, ustreznimi dohodki od nepremičnin, ustreznim premoženjem ter ustreznimi zaslugami za deželo ali vladarja. Priložnost za pridobitev večine tega so dajale številne vojne

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Test. Grupa II, Lit K, št. 14. Zaradi lažjega branja sem v besedilo dokumenta vstavila moderne znake za šumnike: ch = č, dolgi s = š ali ž.

te dobe – beneška, tridesetletna, turške –, pa deželna in državna uprava in nekatere gospodarske panoge. Še vedno torej stara shema: plemstvo obleke in plemstvo meča.

Prvo se je rekrutiralo izmed izobražencev (uradnikov in ljudi svobodnih poklicev), trgovcev in podjetnikov domačega ali tujega porekla, v drugo pa so – na Kranjskem v še posebno opaznem številu – prehajali prišleki iz notranjosti Balkana, često plemenitega rodu, ki so se že od konca srednjega veka pred Turki umikali proti severu v hrvaške in dalje slovenske dežele. Po utrditvi Vojne krajine so jim predstavljala odskočno desko za gospodarski in družbeni vzpon tamkajšnja oficirska mesta. Po nekaj letih službe je sledil nakup posesti, običajno kje v Posavju, Beli krajini, na Notranjskem ali Dolenjskem, po možnosti poroka z domačinko in pridobitev plemiškega naziva.

Barbara baronica Kacijanarjeva je bila hči enega takih uspešnih soldatov z juga, in sicer Gabrijela (Gavrila, kot ga imenujejo hrvaški viri) Križaniča, ki mu je donosna poveljniška služba v Vojni krajini omogočila nakup gospostva Trebnje, zasluge, pridobljene v tej službi, pa tudi sprejem med kranjske deželane.² Križaniči so se iz rodnega Pounja pred Turki umaknili v »ostanek ostankov«³ Hrvaške, si tam pridobili manjšo posest in se poslej udeleževali njegove obrambe.³ V zadnjih desetletjih 16. stoletja sta se v tem odlikovala brata Gašper in Jurij. Gašper, ki je bil stotnik haramij v Bihaču, je leta 1586 od Viljema Turjaškega kupil gospostvo Pusti gradec v Beli krajini.⁴ V stolpu gradu so dvanajst let pozneje, 1. julija 1597, popisovali njegovo premoženje, katerega sestavni del so bili tudi ujetniki. Prisotni so bili komisarja Mihael Čečker in Karel Jurič, pokojnikov sin iz prvega zakona Gabrijel, vdova Mara in Janž Gall. Zadnji trije so bili skupaj s pokojnikovim bratom Jurijem varuhi njegovih dveh mladoletnih otrok iz drugega zakona, sina in hčerke.⁵

Kaj se je potem zgodilo s tema otrokoma, koliko je imel Gašper posesti še na Hrvaškem in na koga je prešla, mi ni znano. Pusti gradec je podedoval najstarejši, Gabrijel. Verjetno mu je to omogočilo, da si je ustvaril družino, če je že ni imel, kajti rojstvo njegove hčere Barbare je smiselno staviti prav v zadnja leta 16. stoletja. Gabrijel je leta 1601 kupil še Trebnje in postal »Kranjec«.⁶ Ko so ga 1619. leta pokopavali v novomeški frančiškanski cerkvi, so za pogrebom na njegovo željo vodili enega njegovih najboljših konj, ki naj bi ga potem predali samostanu: vendar je vdova želela žival obdržati in je kot odškodnino zanj samostancem plačala 30 tolarjev.⁷

Edini znani Gabrijelov otrok, hči Barbara, je bila takrat že nekaj časa žena vojaka (verjetno plemenitega rodu Matije Dorotiča in je imela z njim hčeri Ano in Suzano.⁸ Na Krajini pa je smrt prišla hitro, in mlada Barbara je nekako v tem času ne le ovdovela, ampak se je tudi ponovno poročila. Avgusta 1623 sta namreč z drugim možem Janezom Boltežarjem Burgstallerjem v kapeli sv. Ane na gradu Krupa pokopala edinega sinčka Andreja. Mali še ni mogel imeti dve leti, kot kaže tudi njegova zelo realistična upodobitev na nagrobniku: oblečen je v hrvaško suknjico in drži v roki rožico.⁹ Sedem let pozneje, 15. avgusta 1630 je umrl tudi Burgstaller.¹⁰ Ker po njem ni bilo otrok, je družinsko premoženje – Krupo,

² Anton V. Globočnik, *Der Adel in Krain, Mittheilungen des Musealvereines für Krain, Laibach* (1899) XII, 2. Heft, str. 52.

³ Ivan Kukuljević Sakcinski, Juraj Križanić Nebljuški, v: *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, Zagreb* (1869), Knjiga X, str. 11 sl.

⁴ Popis listin v ARS, Zap. Lit. C, št. 1.

⁵ Ibid.

⁶ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 502.

⁷ Ivan Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891*; str. 94.

⁸ Podatek v genealoških beležkah v ARS, *Graščina Krumperk*, fasc. 25.

⁹ Emilijan Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981*, str. 255, op. 566.

Pobrežje in Gradac – prešlo na sinove njegovega pokojnega brata.¹¹ Barbara je seveda še vedno imela svoj Pusti gradec, ki pa ga je leta 1635 prodala, ter Trebnje; živela je poslej v glavnem v Ljubljani, v lastni hiši na Starem trgu.

Kmalu se je vdovskemu stanu spet odpovedala: že leta 1632 se je poročila z vdovcem Jurijem Boltežarjem baronom Kacijanarjem, ki je bil dobrih deset let starejši od nje in že bolehen.¹² Obojestranski interes za to zvezo je očiten: ona je s tem stopila v eno najodličnejših kranjskih plemiških družin in pridobila naziv baronice, njemu pa je imetje, s katerim ga je podprla, nekoliko olajšalo zadnja leta življenja, saj »po svojem ljubem pokojnem očetu ni prejel drugega kot življenje in dobro ime, premoženje pa preobloženo z dolgovi,« kot je zapisal v oporoki.¹³ Imenoval jo je svojo ljubo ženo in »kreditorico« in ji v znamenje hvaležnosti zapustil vse, kar je imel. Ta sin in vnuk gorečih protestantov – babica Julijana in oče Jurij Andrej sta bila dala pri rodbinskem gradu Begunje urediti protestantsko molilnico¹⁴ – si je želel biti pokopan po katoliškem obredu pri očetih frančiškanih v Ljubljani. Tu je 22. decembra 1640 star 50 let po dolgotrajni boleznii tudi umrl.¹⁵

Nekako v času svoje tretje poroke je Barbara omožila tudi obe hčeri in to prav dobro; na tako obilno doto in balo, kakršno omenja v oporoki, namreč nad 5.000 goldinarjev, pohištvo, srebrnino in nakit vsaki od njiju, je pač lahko dobila primerna zeta. Morda ni naključje, da je s tema porokama po eni strani utrdila vezi z novo domovino, po drugi pa jih ohranila s staro. Starejšo Ano je oddala Erazmu Raspu z Jabelj; od neznanega števila otrok jima je preživela le hči Marija Sidonija. Ženin zanjo se je pozneje našel v razvejani, podjetni družini Moškonov: bil je to Janez Krstnik, ki mu je bila prva žena in je imela z njim v desetih letih pet otrok.¹⁶ Vsa ta dekleta so se možila mlada in tako ni nenavadno, da je imela Moškonova Marija Ana, imenovana Marijana, v času, ko je njena prababica pisala oporoko, že triindvajset let. Mlajšo Suzano pa je Kacijanarica omožila s takrat edinim preostalim članom ugledne hrvaške družine Oršičev; v poznejših letih si je pridobil znatno premoženje in njuna dva sinova sta si mogla pridobiti naziv baronov.¹⁷ Oba, Janez Frančišek in Baltazar, sta bila vojaška poveljnika na Krajini, oba tudi študirana človeka, saj je bil starejši celo na univerzi v Bologni. On je bil tudi tisti, ki se je še posebej odlikoval pri zatrtju zrinjsko-frankopanske zarote.¹⁸

Gospe Barbari je bilo usojeno za tiste čase kar dolgo življenje, preko sedemdeset let, pokopala je tri može, vse tri (znane) otroke, oba zeta, vnukinjo in najmanj enega pravnuka. Tako je za glavnega izvrševalce oporoke mogla imenovati najstarejšega vnuka. Poslednjih trideset let je preživela v Ljubljani kot ugledna matrona, zaželena krstna botra – v matrikah ljubljanske stolnice je v letih 1646–72 navedena kar osemnajstkrat¹⁹ – ter velika prijateljica in podpornica jezuitov.

¹⁰ Ibid., str. 268.

¹¹ Majda Smole, n.d., str. 354.

¹² ARS, Rok. I/43 r.

¹³ ARS, Test. Grupa II. Lit. K, št. 9.

¹⁴ ARS, Stan. A., škatla 95; spis Reformacija v Begunjah.

¹⁵ Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel in den Matriken des Herzogthums Krain, Görz 1905*, str. 175.

¹⁶ ARS, Test. Grupa II, Lit. M, št. 9.

¹⁷ Enciklopedija Jugoslavije, 6, Zagreb 1965, str. 391.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Schiviz, n.d.

V srcu Kranjske

O družbi, v kateri se je gibala Barbara Kacijanar, imamo nekoliko podatkov šele iz let, ko se je preselila v Ljubljano. Do smrti drugega moža je verjetno živela pretežno v Beli krajini in Trebnjem, v stikih z bližnjimi sorodniki Križaniči, Jankoviči, Devoliči ter ostalo lokalno gospodo, ki je imela kakšne službe ali posle v zvezi s Krajino. V Ljubljani je po smrti prvega moža poiskala sovaruha svojih dveh hčera. Bil je to znani kranjski advokat Burkhard Hitzing, ki je prevzel varuštvo še nad dvema Križaničevima sirotama, in sicer nad Jurajem Križaničem, poznejšim znamenitim piscem, sicer pa vnukom drugega junaškega brata Križaniča, Jurijem, ter nad Jurijem Jankovičem, pravnikom istega Križaniča.²⁰ Juraj Križanič je v začetku tridesetih let pri ljubljanskih jezuitih obiskoval zadnja dva letnika gimnazije,²¹ za Jankoviča pa smemo prav takšno šolanje predpostaviti, saj je pozneje študiral v Bologni. Medtem ko je mladi Križanič po končani gimnaziji odšel v svet, je Jankovič ostal na Kranjskem, vseskozi v tesnih stikih s sorodnico Barbaro. Bila je botra dvema njegovima otrokoma.²² Leta 1652 mu je prodala gospostvo Trebnje, za kar ji je odstopil gospostvo Preddvor na Gorenjskem, del kupnine pa ji je ostal dolžan.²³ V oporoki ga imenuje »strica«, kar pa je v skladu s tedaj tudi običajnim pomenom razumeti kot »sorodnik«, saj je bil celo generacijo mlajši od nje. Sorodstvenih povezav z jezuitom Andrejem Jankovičem nisem mogla ugotoviti, so pa verjetne; ne glede na to pa je bila gospa Barbara z njim v družabnih in duhovnih stikih.

Če pogledamo, otrokom katerih ljudi je bila krstna botra in kdo je bil prisoten pri podpisovanju njene oporoke, kodicila in pozneje odpiranju le-teh, kaže, da ji je bila blizu družba deželnih uradnikov in izobražencev nasploh. A pri krstu je držala tudi tri turjaške dojenčke in z njeno oporoko si je dalo oprava kar nekaj predstavnikov najvišjega deželnega plemstva, med njimi sam knez Janez Vajkard Turjaški.

Močno je čislala tudi družbo jezuitov. Prva knjiga njihovih *Dnevnikov* (1651–71) jo pogosto omenja, pravzaprav nenavadno pogosto, saj se sicer imena laikov v njej redko pojavljajo. To kaže, da je bila kar pomemben pojav v njihovem vsakdanjem življenju.²⁴ Domina Kazianerin, kakor je spoštljivo imenujejo, je poskrbela za marsikateri priboljšek na njihovi mizi, precej redno je po dva patra skupaj vabila na obede na svoj dom. Za red je bila tudi sicer odprtih rok: leta 1644 mu je podarila dragocen, 100 goldinarjev vreden vezen mašni plašč, enako vrednega, ki je bil še v delu, pa mu je volila v oporoki. Leta 1651 je z 2.000 goldinarji ustanovila štipendijo za dva revna študenta v seminarju sv. Rogacijana in Donacijana, ki je bil zadolžen za glasbeno dejavnost v samostanu. Deset let pozneje je cerkvi sv. Jakoba darovala srebrn svečnik, leta 1671 pa še srebrn kip sv. Ignacija.²⁵ Ker je želela biti pokopana v Marijini kapeli Jakobove cerkve, je bila v oporoki do jezuitov še posebej darežljiva: cerkvi, posebej kapelama Matere božje in sv. Frančiška Ksaverija, pa bratovščini Kristusovega trpljenja na križu ter vsaki od treh Marijinih bratovščin je zapustila v užitek skupaj 6.700 goldinarjev, da bi se nabavljali cerkvena oblačila, srebrnino, olje za večno luč in sveče, v zameno pa naj bi se zanjo brale maše. Za lastni pogreb je namenila tisoč goldinarjev in naj bi bil stanu primeren: sprevod žalujočih od njene hiše do cerkve, v katerem bi šli

²⁰ Vatroslav Jagić, *Život i rad Jurja Križanića*, Zagreb 1917, str. 14.

²¹ Hrvatski leksikon, Zagreb 1996, I. A–K, str. 647.

²² Schiviz, n.d., str. 6 in 13.

²³ Smole, n.d., str. 502.

²⁴ ARS, Rok. 1–33 r, str. 220 sl.

²⁵ France Martin Dolinar, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704*, Ljubljana 1976, str. 57, 123–131.

duhovniki in reveži, primerna žalna dekoracija, številne maše, pogostitev gojencev špitala. Ni čudno, da jo pisci *Dnevnikov* imenujejo »našo veliko dobrotnico«.

V *Dnevniki*h najdemo tudi vest o njeni smrti in poročila o pogrebnih svečanostih, kar za navadne laike spet ni bilo običajno.²⁶ Če je spomladi 1671. leta še vsa čila lastnoročno pisala oporoko, pa je dve leti pozneje, 28. marca 1673, kodicil k njej morala narekovati; napisan je v nemščini, le podpisala ga je sama, s tresočo se roko: Barbara Kazianerica, wdouua frain.²⁷ Z njim je preklicala tista določila oporoke, po katerih naj bi jo pokopali stanu primerno; nobenega slovesnega spreveda si ni več želela, le črno sukno in sveče na oltarju, pod katerim bo pokopana, ter veliko maš. Ponovno je poudarjala, kako je treba vsa denarna volila cerkvam kar najhitreje izplačati, jezuitom pa je namenila še kočijo z dvema konjema. Z določeno vsoto denarja se je spomnila zveste služabnice Špele, ostale posle – kočijaža, kuharico, služkinji Špelo in Alenko – pa je priporočila dediču Oršiču.

Umrla je nekaj dni pozneje, na velikonočni ponedeljek 3. aprila ob petih popoldne. Jezuiti so prižgali sveče, iz velikega stolpa so se oglasili vsi zvonovi, ki so doneli skoraj celo uro, zvonili pa so tudi v drugih ljubljanskih cerkvah. Naslednji dan so jo tiho, kakor je bila želela, položili pod tlak Marijine kapele. V cerkvi so postavili mrtvaški oder, t.i. castrum doloris, ob katerem so se tri dni odvijali obredi in molitve za pokoj njene duše; večerne je vodil p. Andrej Jankovič.

Vprašanja jezika(ov)

Vsi ti priseljenci iz južnoslovanskih dežel, Blagaji, Frankopani, Lenkoviči, Nikoliči, Gusiči, Juriči, Dorotiči, Križaniči, in kar jih je še bilo, so se torej kolikor mogoče vključili v družbo v slovenskih deželah: poročali so se z domačini, pošiljali otroke v šolo k jezuitom v Ljubljani in Gradcu ter na italijanske univerze, aktivno sodelovali v življenju cerkve, deloma dosegali članstvo v deželnih stanovih, tudi višje plemiške nazive. Vsaj v prvi, drugi generaciji pa so obdržali neko svojo posebnost. Če je namreč moralo biti plemstvo obleke že zaradi svojega dela mnogojezično in mu je bila nemščina uradovalni jezik, a tudi sicer jezik zapisov, pa temu plemstvu meča sprva kakšno dobro znanje tega jezika niti ni bilo potrebno. Posebne ljubezni do njega itak niso gojili, saj je znano, da je pri vzponu po družbeni lestvici kot najhujše konkurentke občutilo prav »Nemce«, ki so jih črtili nemara še bolj kot Turke.²⁸ Zato je imela materinščina, bodisi v čisti obliki ali pa močno spremešana s slovenskimi besedami pri njih v pisnih dokumentih pomembno mesto: v njihovih zapuščinskih inventarjih je precej listin in urbarjev označenih kot »windish« ali »crabatisch«. Vzroki za to so bili lahko različni, morda ni bilo pri roki pisarja, ki bi bil večč nemščine, ali je ni znal sam gospod, ali pa je šlo celo za zavestno nepristajanje na samoumevnost nemščine v zadevah omike.

V stari domovini namreč uradovanje v hrvaščini na vseh nivojih ni bilo nič izjemnega, a tudi književno delo v domačem jeziku je imelo že lepo tradicijo. Šolski sistem jim je očitno omogočal opismenjevanje v materinščini. Tudi Barbaro Kacijanar so v otroštvu naučili pisati v domačem jeziku. Kljub temu, da je njena »špraha« zaradi njene življenske poti zanimiva mešanica hrvaščine, gorenjskega in dolenjskega narečja slovensčine ter nemških izposojenk, je zelo spretno vezala besede in bila v jeziku in pravopisu dosledna. Tekst je napisala sama, kar izrecno poudari, gotovo po poprejšnjih konceptih, pri čemer ji je pri pravnih formulacijah nekdo moral pomagati. Vsekakor se ji po dolgih desetletjih življenja v okolju, ki se je skoraj

²⁶ ARS, Rok. 1–33 r, str. 220 sl.

²⁷ Kot op. 1.

²⁸ Kukuljević, n.d., str. 21–24.

samoumevno pisno izražalo v nemščini, latinščini ali italijanščini, ni zdelo, da bi tako morala ravnati tudi sama.

V slovenskih deželah je bila praksa drugačna. Šola, tako na nižji kot na višji stopnji, je favorizirala nemški jezik, čeprav je res, da se je učenec v njej pri dopolnilnem pouku lahko naučil brati in pisati v slovenščini, ki je bila po mnenju oblasti »ljudski jezik«.²⁹ Na to ljudstvo pa sta se cerkev in država v 17. stoletju vedno pogosteje obračali in ni naključje, da se je iz tega časa ohranilo več desetih zapisov najrazličnejše vsebine v »ljudskem jeziku«. Prav dobro so ga obvladali razni uradniki, pa tudi gospoda. Gosposki izobraženci si namreč niso nič slabega mislili o slovenščini. Vsi so govorili slovensko s posli in podložniki, nedvomno precej tudi v družinskem krogu in v veselih prijateljskih družčinah, radi so poslušali sočne baročne pridige in gledali pasijonske igre, podpirali so izdaje slovenskih nabožnih knjig in nemara pomagali nabirati kakemu Matiji Kastelcu besede za njegov latinski-slovenski slovar. A kadar so prijeli za pero, jim je le-to samodejno zašlo v vajeno nemščino, pogosto z zaznavno slovensko sintakso. Vendar so tudi njih v otroških letih naučili brati in pisati materinščino. Valvasor je značilen primer takega žlahčiča, razpetega med jezikom domačega okolja in jezikom pisne konvencije, ki ga po lastnem mnenju niti ni zadovoljivo obvladal.³⁰

Tudi drugim predstavnikom njegovega stanu pričinja slovenščina siliti izpod peresa, kadar se lotijo zasebnih zapisov. V korespondencah te dobe niso redke posamezne besede, skupine besed ali celo stavki, res pa je, da v taki obliki delujejo bolj kot stilizem in ne kot sredstvo obveščanja. Popolnoma slovenskih pisem je malo. Zato se zdi korespondenca Coraduzzi-Marenzi toliko bolj nenavaden pojav,³¹ posebno še, ker dajejo ta spontana pisemca dveh bolj rahlo izobraženih dam vtis, kot da bi bilo pisanje pisem v slovenščini v 17. stoletju nekaj najbolj običajnega. Če je bila pri priseljencih zavest o izvorni jezikovni pripadnosti živa, tudi zaradi tradicije »narodne« države, pa je bilo domače plemstvo v jezikovnem pogledu razdvojeno. Priseljeno iz najrazličnejših okolij, deloma pa izšlo tudi iz domačega, je živelo med pretežno slovensko večino. Jezikovno prakso so mu narekemale življenjske okoliščine: med graščaki so bili taki, ki so zaradi skromnih gospodarskih razmer živeli stalno na deželi in drugega jezika kot slovenščine niso znali. Večina jih je živela med mestom in deželo, imeli so pestre družabne stike, zato so bili večjezični; (verjetno) le redki pa so si lahko privoščili znanje samo slovenskemu okolju tujih jezikov. Zato se je naše plemstvo oklepalo pokrajinske zavesti in pripadnosti stanu, to in ne katerikoli jezik mu je bilo sredstvo identifikacije. Frustrirano zaradi izgube politične moči in gospodarskih stisk je bilo dinastiji sicer precej gorko, ni pa je imelo za »tujo«, tako kot Hrvati, Madžari in Čehi.

Zato se je Franjo Krsto Frankopan, po materi Kranjec, ki je v otroških letih živel na Dolenjskem, uštel, če je računal na podporo kranjskega plemstva v zaroti proti cesarju. In čeprav je sicer res, da je imel na Dolenjskem, posebno okoli Novega mesta, »sramotno veliko« pristašev, kot je pisal grof Gallenberg bratu v Ljubljano.³² Pristašev – svojih tja doseljenih rojakov, ali tudi domačinov, tega pa ne vemo.

²⁹ J. Gruden, Šola pri sv. Nikolaju in ljubljansko nižje šolstvo po reformacijski dobi. Carniola VI (1915) Ljubljana, str. 11–13.

³⁰ Mirko Rupel, Valvasorjevo berilo, Ljubljana 1969, str. 11.

³¹ Pavel Merkuš, Slovenska plemiška pisma, Trst 1980.

³² Pismo Jošta Jakoba grofa Gallenberga z dne 31. januarja 1670. ARS, Graščina Dol, fasc. 154.

Zusammenfassung

»Das ist mein letzter Wille.«
Auf den Spuren eines Testaments aus dem 17. Jahrhundert

Maja Žvanut

Nach dem Sieg der Gegenreformation wanderten auf Geheiß des Landesfürsten mehrere Hundert protestantischer Adelligen und ihrer Familienangehörigen aus den slowenischen Ländern aus. An ihre Stelle begannen Neugeadelte zuzuziehen, denen diese Ehre aufgrund ihrer Verdienste in Landes- und Staatsverwaltung, in der Wirtschaft und beim Militär zuteil wurde. Zu diesem sogenannten Schwertadel wurden in großem Maße Offiziere südslawischer Herkunft rekrutiert, die – nachdem sie an der Militärgrenze Karriere gemacht hatten – einen Besitz in den slowenischen Ländern kauften. Dort integrierten sie sich weitgehend in die Gesellschaft – wenn man davon absieht, daß sie zunächst im Einklang mit der Tradition ihres Herkunftslandes noch weiterhin in ihrer Muttersprache oder einer Mischung aus dieser mit dem Slowenischen amtierten und korrespondierten.

Barbara Baronin von Katzianer war einzige Tochter eines schon geadelten und reich gewordenen Soldaten von der Militärgrenze. Von Hause aus war sie in der Kultur ihrer Landsleute erzogen und ausgebildet worden und verbrachte dann den überwiegenden Teil ihres siebzigjährigen Lebens in Krain. Als Universalerbin ihres Vaters verfügte sie frei über ein beträchtliches Vermögen, was sie unabhängig und selbstbewußt machte. Sie hatte und überlebte drei Gemahle und wenigstens drei Kinder. Als Witwe verbrachte sie die letzten dreißig Jahre ihres Lebens überwiegend in Ljubljana, wo sie gern in der Gesellschaft der Landesbeamten und Adelligen, vor allem der Jesuiten verkehrte, deren große Gönnerin sie war. Im vorliegenden Beitrag wird ihr Testament aus dem Jahre 1671 (sie starb zwei Jahre später) veröffentlicht, das eigenhändig verfaßt wurde in einem interessanten Gemisch aus dem muttersprachlichen Kroatisch, der damaligen slowenischen Schriftsprache, dem Unterkrainger und Oberkrainger Dialekt, gespickt mit deutschen Lehnwörtern.

*arhivi**glasilo Arhivskega društva Slovenije in arhivov Slovenije*

Arhivi so začeli izhajati leta 1978 in so osrednje glasilo Arhivskega društva Slovenije. Glasilo spremlja arhivska vprašanja od organizacije in načrtovanja dela v arhivih, vrednotenja, urejanja in popisovanja gradiva do njegove uporabe ter dogajanja v arhivski stroki tako doma kot v svetu. Poleg prispevkov s področja arhivistike, arhivske dejavnosti in arhivske tehnike, objavljajo *Arhivi* tudi prispevke s področja zgodovinskih pomožnih ved, prispevke o virih, fondih, strukturi inštitucij in zgodovini državnih ureditev. *Arhivi* niso namenjeni le arhivskim strokovnim delavcem, ampak tudi uporabnikom arhivskega gradiva za raziskovalne, študijske, kulturne in izobraževalne namene, pa tudi drugim, ki uporabljajo gradivo za različne uradne, poslovne in osebne namene. Glasilo skuša razvijati strokovne, izobraževalne in informacijske funkcije arhivov ter povezovati arhivsko stroko s sorodnimi družboslovnimi vedami, zlasti z zgodovino, pomožnimi zgodovinskimi vedami, informatiko ipd.

Prispevki so razdeljeni v naslednje rubrike: Članki in razprave – Iz prakse za prakso – Iz arhivskih fondov in zbirk – Poročila o delu Arhivskega društva Slovenije – Poročila o delu arhivov in zborovanjih – Ocene in poročila o publikacijah in razstavah – Osebne vesti – Nove pridobitve arhivov – Bibliografija arhivskih delavcev – Sinopsis.

Arhive lahko kupite ali naročite pri Arhivskem društvu Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, tel. (061) 1251 222, faks (061) 216 551. Cena za dvojno številko je 2000 SIT, za člane Arhivskega društva Slovenije 1000 SIT ter za dijake in študente 500 SIT. Pri Arhivskem društvu Slovenije lahko naročite tudi starejše številke *Arhivov* in druge publikacije Arhivskega društva.

Barbara Kresal

Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes

Od popolne pogodbene svobode do varstva zaposlitve

Razvoj do leta 1918

Ozemlje današnje Slovenije je *uvedbo obrtne svobode* pričakalo v okviru Habsburške monarhije. Uvedena je bila z *Obrtnim redom (Gewerbeordnung)* iz leta 1859. Namesto prejšnjega cehovskega načina organiziranja obrti – pridobitne dejavnosti so se z liberalizmom odprla vrata kapitalističnemu načinu proizvodnje, malo obrtništvo se je umaknilo razcvetu industrializacije, nastajati je začelo delavstvo.¹

Obdobje začetnega liberalizma ob uvedbi obrtne svobode zaznamuje domala popolna *pogodbena svoboda* tudi na področju dela. O 'obrotnih pomožnih delavcih' je imel Obrtni red v VI. poglavju le nekaj maloštevilnih določb, sicer pa se je razmerje med 'lastnikom obrta' in 'obrotnim pomožnim delavcem', tj. delovno oz. takrat imenovano službeno, tudi mezдно razmerje obravnavalo kot navadno civilnopravno obligacijsko razmerje, ki temelji na prirejenosti, enakopravnosti pogodbenih strank in avtonomiji strank, in je zanj veljal Obči državljanski zakonik (ODZ).

Prvotni *Obči državljanski zakonik (ODZ)*² je v 26. poglavju pod naslovom 'Odplačne službene pogodbe' definiral mezдно pogodbo kot pogodbo, s katero se »kdo zaveže, za neko mezdo (plačo) v dnarnjih službo opravljati, ali kaj narediti...« (par. 1151 ODZ). Stranki te pogodbe se označujeta kot 'naročnik' na eni strani in 'najetnik' oz. 'delavec' na drugi strani.

ODZ je predvideval le sklepanje pogodbe za opravo oz. dokončanje določenega dela ali pa za določen čas. Zato je glede prenehanja te pogodbe najti v ODZ le določbo, da preneha s potekom dogovorjenega časa oz., ko je opravljeno delo, pred tem pa »delavci ne morejo brez postavnega vzroka popustiti dela, niti se jim sme slovo dati« (par. 1160 ODZ). Vsaka stranka je odgovarjala za škodo, če je po njeni krivdi pogodba prenehala pred potekom časa ali dokončanjem dela. Pogodba je prenehala tudi s smrtjo delavca, medtem ko smrt naročnika ni povzročila prenehanja pogodbe (par. 1162 ODZ).

Po izrecni določbi je enaka ureditev veljala tudi za »pravdnike (advokate), zdravnike in ranocelnike, faktorje, provizorje, umetnike, zakladavce (zalagavce) in druge osebe...« (par. 1163 ODZ). Prvotni ODZ torej še *ni ločil odvisnega dela* od neodvisnega, samostojnega dela oz. samostojnih poklicev, kar jasno kaže, da v tistem času še ni pripoznanja dejanske

¹»Po tem zakonu je bila vpeljana skoro popolna obrtna svoboda... Toda ta svoboda ni pripeljala k zaželenemu cilju... Zato je bilo treba obrtno svobodo omejit, zmanjšati konkurenco... vse to nameravajo poznejši obrtni zakoni iz l. 1883, 1885, 1895 in 1902, ki varujejo delavca pred brezmejnimi izkoriščanjem...« (Kralj, A.: Obrtni red – zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzsodb upravnega sodišča, Ljubljana 1903, uvod, s. 9; v nadaljevanju: Kralj, Obrtni red).

²ODZ iz leta 1811 (pri nas v veljavi od leta 1815, ko je bilo konec Francoskih provinc) v svoji prvotni redakciji izpred treh delnih novel v letih 1914–16 povzet po publikaciji: Obči državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva, Dunaj 1853.

neenakosti strank, podrejenosti delavca in ne pripoznanja potrebe po posebnem varstvu delavca.

Civilnopravna prirejenost strank, avtonomija strank oz. pogodbeni svoboda pa je de facto pomenila, da je bila predvsem od volje ekonomsko močnejšega delodajalca odvisna vsebina te pogodbe, pa tudi njena sklenitev, trajanje in prenehanje.

Nekaj določb *Obrtnega reda* je ureditev službene pogodbe vendarle malo odmaknilo od splošne ureditve po ODZ. Prav prenehanje službene pogodbe je že bilo urejeno tudi v prvotnem Obrtnem redu, ki je za obrtno pomožno osebje predvidel tudi sklepanje službenih pogodb za vnaprej neopredeljen (nedoločen) čas, kar je bilo v praksi za te delavce pravilo.

Šele čez dobrih dvajset let sta bili sprejeti leta 1883 prva in leta 1885 druga novela k Obrtnemu redu, ki sta pomembneje posegli v takratno ureditev službenih pogodb z namenom varstva šibkejše stranke – delavca, kar lahko označimo za začetek delovnopravne zakonodaje pri nas.³ Vendar glede prenehanja službene pogodbe novele niso prinesle večjih sprememb.⁴

In kakšna je bila ureditev prenehanja službene pogodbe po Obrtnem redu? Poudariti je treba, da je ureditev v Obrtnem redu veljala le za 'obrtne pomožne delavce'. V tistem času je bil pojem delavca precej ožji kot danes. Za delavce oz. obrtne pomožne delavce so se šteli tisti, ki so opravljali »pomožne službe nižje vrste« (par. 73 Obrtnega reda); primeroma so bili naštetih poleg tovarniških delavcev še trgovinski in drugi pomočniki, natakariji, kočijaži, itd. Niso pa se šteli za pomožne delavce npr.: delovodje, mehaniki, knjigovodje, blagajniki, risarji, kemiki, ipd., ki so bili »nastavljeni za službe višje vrste«; ti t.i. nameščenci so bili izvzeti in za njih je v celoti veljala le splošna ureditev po ODZ. Nameščenci so imeli običajno sklenjene pogodbe za določen čas, za daljše obdobje, njihov socialni položaj pa je bil relativno stabilen in zadovoljiv. Pri teh delavcih je bilo vse prepuščeno pogodbenemu urejanju. Šele kasneje se tudi zanje pojavlja posebna varstvena zakonodaja.

Obrtni red ni omejeval strank pri odpovedi delovne pogodbe, ki se je – kot je bilo rečeno – s pomožnimi delavci redoma sklepala tako, da čas trajanja ni bil vnaprej opredeljen. *Vsaka od strank je lahko kadarkoli odpovedala tako pogodbo*, upoštevati je morala le odpovedni rok. Obrtni red je določal *14-dnevni odpovedni rok* (za obe stranki enako), ki je veljal, če ni bilo drugačnega dogovora. Če se je delavec zavezal opraviti delo po kosu ali v akordu, ni mogla pogodba prenehati prej, predno ni delavec redno dokončal prevzeto delo. Tudi v primeru stečaja je bilo potrebno upoštevati odpovedni rok in delovna pogodba z uvedbo stečaja ni prenehala ipso iure.⁵

Izjemoma je lahko *vsaka od strank predčasno razvezala pogodbo iz važnih razlogov*, ki so bili taksativno naštetih. *Delodajalec* je smel delavca odpustiti takoj, brez odpovednega roka: če je s ponarejeno delovno knjižico prevaral delodajalca, da ni več v delovnem razmerju; če je pijančeval, zakrivil tatvino, poneverbo, drugo kaznivo dejanje in bil zato nevreden delodajalčevega zaupanja; če je surovo razžalil ali nevarno pretil gospodarju, njegovim domačim ali ostalim pomožnim delavcem; če je izdal poslovno tajnost ali se brez gospodarjeve privolitve bavil s postranskim poslom; če je neopravičeno prenehal delati ali je druge skušal zapeljati k neposlušnosti (v tistem času tudi stavka! op.avt.); če ni sposobno opravljati dogovorjenega dela; če ima kako »nagnusno bolezen« (nalezljivo, op.avt.), če po svoji krivdi postane nesposoben za delo, če nezakriviljena nesposobnost za delo traja več kot

³ Kresal, F.: Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, let. VIII–IX, Ljubljana 1969, s. 108. Sledile so še novele leta 1895, 1902 in 1907.

⁴ Spielbuchler, K. / Floretta, H.: Arbeitsrecht, Band 1 – Individualarbeitsrecht, Wien 1988, s. 7.

⁵ Kralj, Obrtni red, s. 131.

štiri tedne ali če je več kot 14 dni zaprt (par. 82 Obrtnega reda). *Delavec* je imel pravico brez odpovednega roka pustiti službo oz. izstopiti v naslednjih primerih: če je delo očitno škodilo njegovemu zdravju; če je gospodar nasilno, grdo ravnal z njim, ga zapeljeval k nemoralnemu ali nezakonitemu ravnanju; če je gospodar neopravičeno pridrževal že dospela plačila ali kršil pogodbo glede drugih pogodbenih določil; če gospodar ni mogel zagotavljati rednega zaslužka (par. 82.a Obrtnega reda).

Poleg odpovedi pogodbe je Obrtni red urejal tudi *druge načine prenehanja*. Po samem zakonu je delovna pogodba prenehala v primeru smrti delavca, medtem ko smrt lastnika obrti, tj. delodajalca ni povzročila prenehanja pogodbe ipso iure, ampak se je ta nadaljevala z dediči. Tudi stečaj ni povzročil avtomatičnega prenehanja pogodbe. Prenehala pa je pogodba po samem zakonu v primeru prenehanja obratovanja; vendar, če je prišlo do prenehanja obrti po volji delodajalca ali po njegovi krivdi ali zaradi naključja, ki se je njemu pripetilo, je imel delavec pravico do odškodnine zaradi izgube odpovednega roka.

Obrtni red je določal še *sankcije* za kršitve določb o odpovedi pogodbe, ki se zdijo z današnje perspektive *nerazumljivo težje za delavca kot za delodajalca*:

– Delodajalec, ki ni spoštoval odpovednega roka oz. je neopravičeno odpustil delavca brez odpovednega roka, je delavcu dolgoval odškodnino za izgubljen odpovedni rok in to je bilo vse.

– Enaka kršitev delavca je bila opredeljena ne le kot civilnopravni delikt, ki povzroči odškodninsko odgovornost, ampak tudi kot javnopravni delikt – delavec je bil kaznovan za prekršek z globo, v višini približno 1/3 dnevne mezde! Poleg tega je imel delodajalec pravico s prisilnimi sredstvi (tudi s policijo) prisiliti delavca, da se vrne nazaj na delo še za preostali čas (kar se zdi pri tako kratkem odpovednem roku bolj kaprica delodajalca, kot kaj drugega!).

– Če je nekdo zaposlil delavca, čeprav je vedel, da ta prejšnjega delovnega razmerja ni prenehal redno, v skladu z zakonom, oz. če takoj, ko je zvedel za to, ni takega delavca odpustil, je storil prekršek, prejšnjemu delodajalcu pa je tudi odškodninsko odgovarjal, poleg tega pa je prejšnji delodajalec v vsakem primeru lahko zahteval vrnitev takega delavca za še preostali čas.

– Dodati je treba, da je v primeru, ko je delavec opravičeno odpovedal pogodbo brez odpovednega roka, delodajalec moral le temu povrniti škodo za izgubljen odpovedni rok (štel se je, da je delodajalec kršil odpovedni rok, saj je bil on tisti, ki je zakrivil predčasen izstop delavca).

Obrtni red je predstavljal *lex generalis* za področje pridobitne dejavnosti. Sprejeti pa so bili še *nekateri posebni zakoni*, ki so tudi vsebovali določbe, ki so se nanašale na delovna razmerja in njihovo prenehanje, npr. za trgovinsko osebje, rudarje, železničarje itd.

Tako je npr. za trgovinsko pomožno osebje ugodnejšo ureditev prinesel leta 1863 sprejeti Splošni trgovinski zakonik (AHGB), ki je določal šesttedenski odpovedni rok z vsakim četrletjem, sicer pa je napotoval na splošno ureditev v Obrtnem redu. Nadaljnji razvoj za to področje pomeni leta 1910 sprejeti Zakon o trgovinskih pomočnikih.

V kolikor ni prišel v poštev ne Obrtni red ne kak poseben zakon, je veljala subsidiarno splošna ureditev po ODZ, ki je bila vse do tretje delne novele iz leta 1916 precej zastarela.⁶

Tik pred koncem avstrijskega obdobja je bila uveljavljena še izredno pomembna *novela ODZ iz leta 1916*.⁷ Prinesla je *ločitev službene pogodbe* od pogodbe o delu in njeno natančnejšo ter obsežnejšo zakonsko ureditev. Ureditev službene pogodbe v ODZ po tej

⁶ O ureditvi v prvotnem ODZ pred novelami glej zgoraj pod op. 2!

⁷ ODZ z upoštevanjem tretje delne novele iz leta 1916, povzet po publikaciji Bajič S.: Delovnopravni zbornik, Zvezek IV, Ljubljana 1940, s. 9–60 (v nadalj.: Bajič, Delovnopravni zbornik).

noveli se je zgledovala po Zakonu o trgovinskih pomočnikih iz leta 1910 in je bila *za tisti čas napredna*, saj je zagotavljala relativno visoko raven varstva delavca. Njen pomen v razvoju delovnopravnega varstva je predvsem v tem, da se je raven varstva, dosežena na določenem posebnem področju in v omejenem obsegu (npr. v okviru Obrtnega reda samo za obrtne delavce, v okviru Trgovinskega zakonika le za trgovsko osebje) nato prenesla v splošno ureditev službene pogodbe v ODZ, ki je veljala kot **izhodišče za vse delavce**. Kot splošna ureditev službene pogodbe je bila v Sloveniji upoštevana še po koncu Avstroogrške, saj v Jugoslaviji ni bil sprejet nov civilni zakonik.⁸

Ureditev prenehanja službenega razmerja v noveliranem ODZ je bila sledeča. Če je bila pogodba sklenjena *za določen čas*, je prenehala ipso iure s potekom tega časa; pred potekom časa je nobena stranka ni mogla odpovedati, razen iz važnih razlogov, ki so opravičevali takojšnjo odpoved. Če je bila pogodba sklenjena *za določen čas več kot pet let*, pa jo je službojennik (ne pa službodavec) lahko razvezal po preteku petih let z odpovednim rokom 6 mesecev.

Vsaka od strank je lahko kadarkoli odpovedala službeno pogodbo, ki je bila sklenjena brez določbe časa (za nedoločen čas), da je le upoštevala odpovedni rok. Splošni odpovedni rok je bil določen v trajanju 14 dni, predvideni pa so bili tudi posebni odpovedni roki za različne primere.⁹ Za obe stranki je moral veljati enak odpovedni rok! Pod določenimi pogoji je imel delavec posebno *pravico do plačane(!) odsotnosti* v času odpovednega roka zaradi iskanja nove službe.

Še vedno velja, da je v primeru stečaja potrebno upoštevati odpovedni rok. Pogodba pa preneha ipso iure s smrtjo delavca in tudi s prenehanjem obrata. Ne preneha pa s smrtjo delodajalca.

Predčasno razvezo pogodbe iz važnih razlogov je zakon urejal le v obliki generalne klavzule in ni našteval natančneje, kateri so takšni razlogi, ki opravičujejo eno ali drugo stranko, da odpove pogodbo takoj, brez odpovednega roka oz. pred potekom časa, za katero je bila pogodba sklenjena.

Urejene so bile tudi *sankcije* za primer kršitve odpovednega roka. Delodajalec je lahko od delavca, ki je kršil odpovedni rok, zahteval, da se vrne na delo in da povrne nastalo škodo. Nastalo škodo je moral delavec povrniti tudi, ko je bil iz krivdnih razlogov predčasno odpuščen. Delavec je lahko od delodajalca, ki je kršil odpovedni rok, zahteval le izpolnitev pogodbe, torej izplačilo plačila za ves čas, ko bi moral še biti zaposlen, to je za čas odpovednega roka oz. do izteka časa pri pogodbi za določen čas (višina se je zmanjšala za vse, kar je ali bi lahko delavec v tem času zaslužil drugje in kar je prihranil). Za vse zahtevke v zvezi s prenehanjem določa zakon prekluzivni rok 6 mesecev.

Razvoj med obema svetovnjima vojnama

Po prvi svetovni vojni se je v okviru Jugoslavije razvoj delovnopravnega urejanja nadaljeval. Iz tega obdobja sta osrednjega pomena za našo obravnavo *Zakon o zaščiti delavcev iz leta 1922*¹⁰ in *Zakon o obrtih iz leta 1931*.¹¹ Kljub naslovu prvega, po katerem bi

⁸ Šele leta 1978 sprejeti Zakon o obligacijskih razmerjih predstavlja prvo poenoteno kodifikacijo obligacijskega prava po ODZ pri nas. Seveda ne vključuje več delovne pogodbe, saj so v tistem času razmerja na področju dela povsem ločena od koncepta civilnopravne obveznostne pogodbe.

⁹ Npr. za službe nižje vrste en dan, če je službeno razmerje trajalo že vsaj tri mesece pa en teden. Vendar pogodba ni mogla prenehati prej, predno delavec ni redno dokončal prevzetega dela, če se je zavezal delati po kosu ali akordu. Za službe višje vrste je bil odpovedni rok vsaj štiri tedne.

¹⁰ Sl. Novine Kraljevine SHS, št. 128/XXI, 14.6.1922; Ur. List Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 74/211, 13.7.1922.

pričakovali, da je v njem sedes materiae takratne delovne zakonodaje, nas vsebina preseneti, saj zakon obsega predvsem ureditev temeljnih institucij na tem področju (delavska društva, delavske zbornice, borze dela, delavske zaupnike), medtem ko so številne varstvene določbe oz. sedes materiae individualnega delovnega prava, vključno z varstveno ureditvijo prenehanja delovnega oz. službenega razmerja še vedno v okviru zakona, ki prvenstveno ureja opravljanje pridobitne dejavnosti, obrti: v Zakonu o obrtih.¹²

V primerjavi s prejšnjim avstrijskim Obrtnim redom je opaziti kar nekaj razvojnih korakov. Zakon o obrtih iz leta 1931 *razširja področje veljave* in v posebno varstvo vključuje vse več oseb, ki opravljajo delo za drugega; pojem delavca se širi. Poglavlje, ki ureja 'pomožno osebje', velja tudi za nameščence;¹³ določena vprašanja so zanje v posebnem podpoglavju o nameščencih še posebej, ugodneje urejena. Sicer pa je ureditev *kontinuiteta in nadgraditev* prejšnje ureditve.

Zanimivo si je nekoliko podrobneje ogledati takratno ureditev. Zakon o obrtih še vedno ločuje pogodbo, sklenjeno za določen čas (ki preneha s potekom dogovorjenega časa; prej jo je mogoče razvezati le iz važnih razlogov); pogodbo, sklenjeno doživljenjsko oz. za čas nad pet let (kjer je delodajalec vezan in je ne more odpovedati prej, razen iz važnih razlogov, medtem ko delavec ni tako močno vezan, saj lahko po poteku petih let pogodbo odpove z odpovednim rokom šestih mesecev); in najbolj razširjeno obliko delovne pogodbe, kjer čas ni vnaprej določen (in jo vsaka stranka lahko kadarkoli odpove z odpovednim rokom).

Na novo se omenja pogodba, sklenjena »na poskušnjo«, tj. s poskusno dobo, pri kateri lahko vsaka od strank v času poskusne dobe pogodbo odpove takoj. Pomembna za varstvo delavca je določba, ki omejuje dolžino poskusne dobe na največ en mesec.

Splošni *odpovedni rok* še vedno ostaja 14 dni, če ni za določene primere določeno drugače. Za nameščence je minimalni odpovedni rok daljši in znaša vsaj 6 tednov in se daljša glede na dolžino nameščenceve zaposlitve pri delodajalcu (po petih letih zaposlitve 3 mesece, po petnajstih letih 4 mesece in po dvajsetih letih 5 mesecev).

Zakon za nameščence določa tudi *pravico do plačane odsotnosti v času odpovednega roka 8 ur na teden* za iskanje nove zaposlitve. Podobno pravico določa tudi v splošnem delu za vse delavce, vendar precej bolj ohlapno in omejeno.

Podobno kot v prejšnji ureditvi je urejeno vprašanje *predčasne razveze pogodbe* iz važnih razlogov, tj. vprašanje odpusta in izstopa. Napredek je mogoče opaziti predvsem v tem, da so razlogi, ki opravičujejo takojšen odpust delavca, opredeljeni veliko bolj natančno in je tako *mnogo bolj omejena možnost arbitrarnega odločanja delodajalca*. Zakon za večino razlogov določa, da se delodajalec lahko nanje sklicuje le določen čas (en teden) po tem, ko zve zanje.

Glede sankcij za kršitve ni bistvenih sprememb.

Izpostaviti je treba povsem novo pravico, ki je v prejšnjih zakonih še ni bilo opaziti. Gre za *pravico do odpravnine*. Zakon jo sicer zagotavlja le nameščencem in še to ne vsem, ampak le višjim nameščencem, ki so bili pri delodajalcu zaposleni vsaj deset let. Po par. 333 Zakona o obrtih tem nameščencem pripada odpravnina v višini 4 mesečnih plač, nato pa se zvišuje

¹¹ SI. Novine Kraljevine Jugoslavije, št. 262/LXXXI, 1931; Ur. List Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 572, 1931.

¹² Tako je v času med obema svetovnima vojnama treba upoštevati: splošno ureditev službene pogodbe v ODZ od tretje novele naprej z določeno mero varstvenih (delovnopравnih) določb; splošno ureditev za področje pridobitne dejavnosti v Zakonu o obrtih s številnejšimi varstvenimi določbami; posebne ureditve npr. za trgovinsko pomožno osebje v Trgovinskem zakoniku (avstrijskem, saj leta 1937 sprejeti jugoslovanski Trgovinski zakonik, sicer sodoben in kvaliteten, ni nikoli začel zares veljati) in še druge posebne ureditve.

¹³ Po avstrijskem Obrtnem redu so bili nameščenci še izključeni iz posebnega varstva. O tem glej obširneje zgoraj v prvem poglavju!

glede na delovno dobo pri delodajalcu do višine najmanj 12 mesečnih plač po 25 letih zaposlitve. Odpravnina pripada nameščencu v vsakem primeru prenehanja, razen če je pogodbo sam odpovedal ali je sam zakrivil, da ga je delodajalec predčasno odpustil. Vendar pa nameščenelec ni imel pravice do odpravnine, če je pridobil pravico do pokojnine.

Omenimo tudi na novo vključene določbe o *konkurenčni klavzuli*, ki je sicer dopustna (le za nameščence), a zakon postavlja določene omejitve in garancije.

V zakonu se pojavijo tudi določbe, ki omejujejo delodajalca pri odpovedi. Delodajalec v določenih primerih delovne pogodbe *sploh ne sme odpovedati*, npr.: zaradi vojaških vaj, ki trajajo do štiri tedne; zaradi začasne zadržanosti delavca z dela zaradi bolezni do največ enega tedna, pod pogojem, da je delavec pri delodajalcu zaposlen že vsaj 14 dni (nameščencem zakon zagotavlja varstvo zaposlitve še za daljše odsotnosti zaradi bolezni, tudi do 12 tednov).

Izpostaviti je potrebno še pomemben korak naprej pri *posebnem varstvu določenih kategorij delavcev pred odpovedjo*. Močnejše varstvo zaposlitve s prepovedjo odpovedi sta uživala: delavka določen čas pred in po porodu ter delavski zaupnik v času mandata. Po par. 236 Zakona o obrtnih delodajalec ni mogel odpovedati delovne pogodbe delavki šest tednov pred in šest tednov po porodu. Prav v zvezi s posebnim varstvom je pomemben tudi Zakon o zaščiti delavcev, ki v par. 22 delavki zagotavlja varstvo pred odpovedjo dva meseca pred in dva meseca po porodu, v primeru komplikacij pa dokler ni popolnoma ozdravela, vendar največ do enega leta po porodu. Varstvo delavskega zaupnika je urejal par. 119 Zakona o zaščiti delavcev. Posebno varstvo je trajalo za čas mandata. V tem času ga delodajalec ni smel odpustiti razen, če je »... navedel razlog za to in leži razlog izven zaupniškega delokroga, ...če je dokazal, da je imel za odpoved dejanski razlog in da ne gre za preganjanje zaupnika zaradi pravilnega izvrševanja njegovih dolžnosti«. ¹⁴ Zaradi redukcij je delodajalec delavskega zaupnika lahko odpustil, prav tako v primeru daljše bolezni. Enako, če je huje kršil svoje obveznosti. Udeležbo v stavki so šteli za kršitev zaupnikovih obveznosti. Kljub zakonski garanciji je bilo veliko število delavskih zaupnikov odpuščenih. Za večino so delodajalci navajali, da so kršili svoje obveznosti, ali pa so skušali prikazati obstoj drugih objektivnih vzrokov za odpust. ¹⁵

V teh določbah se kažejo tudi prvi zametki povsem drugačnega pristopa k urejanju odpovedi in varstva delavcev v zvezi z njo: razločevanje dopustnih in nedopustnih, utemeljenih in neutemeljenih, resnih in neresnih razlogov za prenehanje delovne pogodbe s strani delodajalca, medtem ko delavec ostaja prost in ga vežejo le odpovedni roki.

In kakšne bi bile *sklepne ugotovitve o razvoju varstvene zakonodaje v zvezi s prenehanjem delovnega razmerja do druge svetovne vojne*? Opaziti je mogoče, da je šel razvoj v malih korakih.

Poleg pogodbe za določen čas, ki je v tistem času – to je treba poudariti – pomenila večjo varnost zaposlitve, imamo še pogodbo, kjer čas ni vnaprej določen in ki se je redoma sklepala, sploh s pomožnimi oz. industrijskimi delavci. Ta ni zagotavljala posebno velike varnosti zaposlitve, saj se je sprva lahko kadarkoli odpovedala, seveda z odpovednim rokom, ki je bil relativno kratek, najprej le 14 dni. Za obe stranki je sprva veljal enak režim: enaka formalna svoboda glede odpovedi, enaki odpovedni roki (ekvivalenca).

Razvoj delovnopravnega urejanja je mogoče opaziti predvsem v tem, da se postopno vedno bolj upošteva tudi socialni vidik in varstvo delavca, ki pomeni oblikovanje drugačnega, bolj omejevalnega režima odpovedi za delodajalca, in odstopanje od začetnih čistih civilističnih principov:

¹⁴ Bajič, Delovnopравни zbornik, s. 398–399.

¹⁵ Kresal, F.: Tekstilna industrija v Sloveniji, Ljubljana 1976, s. 230, 372–374.

- *podaljšuje in diverzificira se odpovedni rok*;
- na novo je uvedena *pravica do plačane odsotnosti* v času odpovednega roka zaradi iskanja nove zaposlitve (odstop od civilnopravne ekvivalence: plačilo za opravljeno delo),
- postopno se priznava *pravica do odpravnine* (zaenkrat le za nameščence);
- pri sankcijah za kršitev pravil o odpovedi ni bistvenega napredka. Tudi še 80 let po uvedbi obrtne svobode lahko delodajalec delavca prisili, da se vrne na delo, ki ga je brez važnega razloga predčasno zapustil;
- v zvezi s predčasno, izredno odpovedjo vedno *bolj precizna dikcija važnih razlogov in omejitev roka, v katerem se lahko delodajalec sklicuje nanje*, bolj in bolj omejuje možnost arbitrnega odločanja delodajalca;
- izrednega pomena je pojav *neposrednega omejevanja delodajalca* pri odpovedi, ko se ob načelni svobodi vsake od strank, da lahko kadarkoli odpove pogodbo z odpovednim rokom, vendar postopno začne prepovedovati odpoved s strani delodajalca v določenih primerih ali za določene posebej varovane kategorije delavcev (gre pravzaprav za zametek oz. za predhodnika danes znane zahteve po obstoju resnega razloga; zaenkrat se šele določa nedopustne razloge, a to je začetek, ki bo postopno prerasel v določitev dopustih razlogov in zahtevo, da se vsaka odpoved obrazloži);
- zaenkrat se še ne zahteva posebna oblika izjave o odpovedi, tudi ne obrazložitev odpovedi ali poseben predhoden postopek s procesnimi garancijami in možnostjo delavčeve obrambe.

Razvoj je predvsem tudi v tem, da se v delovnopravno varstvo vključuje vse več oseb, ki opravljajo delo za drugega: širi se področje veljave delovnopravne varstvene ureditve, *širi se pojem delavca*. Sprva je bilo varstvo namenjeno le obrtnim pomožnim delavcem, pojavlja se vse več posebnih, ugodnejših ureditev za posamezne kategorije delavcev, z novelo ODZ se dosežena raven varstva na posebnih področjih prenese v splošno ureditev službene oz. delovne pogodbe in tako velja za vse delavce, posebne ureditve še vedno lahko za posamezne kategorije delavcev določajo ugodnejšo ureditev; postopno se v delovnopravno varstvo vključujejo tudi nameščenci.

Razvoj po drugi svetovni vojni do leta 1991

Obdobje po drugi svetovni vojni zaznamuje bistven preobrat pri urejanju delovnih razmerij in v tem okviru tudi njihovega prenehanja.

Takoj po vojni je nekaj časa še ostajal prejšnji koncept »...najemnega meznega delovnega razmerja, ki nastaja na podlagi delovne pogodbe... le da je klasičnega delodajalca, kapitalista nadomestila država.«¹⁶ Bistveni sta določbi Ustave FLRJ iz leta 1946 v 14. čl. (proizvajalna sredstva v FLRJ so občeljudska imovina) in v 20. čl. (država ščiti osebe v meznem delovnem odnosu). Če *Uredba o odpovedih delavcev in nameščencev iz leta 1946*¹⁷ še ni prinesla kakšne bistveno drugačne ureditve, kot je bila predvojna,¹⁸ pa je nato

¹⁶ Radovan, A.: Razvoj teorije delovnih razmerij v združenem delu, Združeno delo, št. 4/81, Ljubljana 1981, s. 581 (v nadalj.: Radovan, Razvoj).

¹⁷ Ur.l. FLRJ, št. 80/46.

¹⁸ Uredba je dolga borih devet členov. Določa 14-dnevni *odpovedni rok* za delavce; za nameščence določa 1-mesečni splošni odpovedni rok, 2-mesečni po petih letih delovne dobe in 3-mesečni po petnajstih letih delovne dobe (1. čl.). Odpove se lahko le na dan izplačila (4. čl.). *Poskusno dobo* omejuje na 14 dni za delavce in en mesec za nameščence (6. čl.). *Pravico do plačane odsotnosti* v času odpovednega roka zaradi iskanja nove zaposlitve, in sicer 8 ur na teden, uredba zagotavlja tako nameščencu kot tudi delavcu (5. čl.). Le nameščenec pa ima *pravico do odpravnine* (2. čl.), a šele po treh letih delovne dobe pri delodajalcu (višina enomesečne plače, če ima tri do šest let delovne dobe, nato pa štiri mesečne plače). Ni pravice do odpravnine,

naslednja *Uredba o ustanavljanju in prenehanju delovnih razmerij iz leta 1948*¹⁹ že bolj sledila omenjeni ustavni usmeritvi in okrepila varstvo delavcev. Uredba predstavlja osrednji delovnopравни predpis tistega časa. Njen pomen je predvsem v *poenotenju in razširitvi varstvene ureditve*. Poudarimo, da se nanaša tako na delavce kot na nameščence in da je prejšnje razlike med njimi močno zmanjšala (vendar ostaja nekaj posebnih določb za nameščence). Pojem delavca se širi. Opaziti je *močno okrepitev varstvenih določb*. Uredba še vedno ohranja načelno svobodo pri odpovedi: temeljno pravilo je še vedno, da lahko vsaka od strank kadarkoli odpove pogodbo, da le spoštuje odpovedni rok. Seveda se z vedno večjimi obveznostmi, ki jih ima delodajalec v primeru odpovedi, njegova svoboda omejuje.

Kot izhodišče stanja takoj po drugi svetovni vojni je zanimivo nekoliko podrobneje predstaviti takratno ureditev.

Uredba iz leta 1948 prvič sistematično ureja vse načine prenehanja delovne pogodbe skupaj: iztek časa oz. dovršitev dela pri delovni pogodbi za določen čas, odpoved pri delovni pogodbi za nedoločen čas, odpust oz. izstop (predčasna odpoved brez odpovednega roka s strani delodajalca oz. s strani delavca), z nastopom določenih dejstev po samem zakonu, z odločbo pristojnega ministra o razporeditvi, z disciplinsko sodbo, s smrtjo delavca.

Odpovedni rok, ki je enak za delavce in nameščence, je en mesec za delovno dobo do pet let, nato se postopno daljša do štirih mesecev za delovno dobo nad dvajset let pri istem delodajalcu. S pogodbo se lahko odpovedni rok skrajša, a ne pod 14 dni (15. čl.). Dopustna je seveda sporazumna razveza pogodbe, kjer stranki prosto določita dan prenehanja (21. čl.).

Uredba je tudi določala, kdaj lahko delodajalec oz. delavec odpove pogodbo *brez odpovednega roka* (delodajalec odpusti delavca oz. delavec izstopi), pri čemer glede na predvojno ureditev ni bilo bistvenih sprememb (25., 26. čl.).

Pomembno omejitev delodajalca pri odpovedi pomeni *prepoved odpovedi* v času bolezni delavca, ki traja dalj kot 7 dni in do 12 mesecev. Če bolezen traja več kot 12 mesecev, je odpoved delodajalca spet dopustna (19. čl.).

Nova, izredno pomembna določba je, da mora *delodajalec vedno obrazložiti odpoved* (20. čl.)! Tudi delavec jo mora, a le na zahtevo delodajalca. Če je druga zahteva specifična in celo vprašljiva, pa moramo poudariti pomen prve zahteve: gre za prve resne zametke nove koncepcije delovnopravne ureditve prenehanja pogodbe, kjer delodajalec ni prost pri odpovedi, saj ne more več odpovedati pogodbe brez navedbe razloga. Odpoved mora obrazložiti, navesti razlog zanjo. *Vsi razlogi niso utemeljeni, odpoved ni več dopustna iz kateregakoli razloga*. Bistveno je, da to velja za vsako odpoved, za vsakega delavca (ne le za določene posebej varovane delavce, npr. delavske predstavnike, ali le glede določenih izrecno izpostavljenih razlogov, npr. bolezni, nosečnosti itd.). Odločitev o tem, kateri razlogi so ustrezni, utemeljeni in kateri ne, je bila prepuščena posebni komisiji za delovna razmerja v podjetju, na katero se je delavec lahko pritožil, če se ni strinjal z delodajalčevo obrazložitvijo (22. čl.), in katera je nato dokončno odločila o tem, ali je podan razlog za odpoved, ali je odpoved dopustna. Določeni razlogi so bili v uredbi izrecno opredeljeni kot dopustni (23. čl.), glede drugih pa je morala komisija odločiti po svoji presoji. Uredba namreč ni opredeljevala nobenih splošnih kriterijev za razločevanje dopustnih in nedopustnih razlogov za odpoved, ampak je vse prepustila komisiji. Sodna kontrola je bila izključena (3. odst. 22. čl.).

Vse od leta 1950 dalje se postopno uvaja sistem samoupravljanja in družbene lastnine ter s tem povezana *transformacija klasičnega pogodbenega delovnega razmerja v medsebojno*

če je nameščenelec sam odpovedal pogodbo ali če pridobi pravico do pokojnine. Poudarimo, da ta uredba še vedno ohranja močno razlikovanje med delavci in nameščenci.

¹⁹ Ur.l. FLRJ, št. 84/48, 29/49.

asociativno delovno razmerje (razmerje delavca z vsemi drugimi delavci – samostojnimi proizvajalci, ki nastane z vključitvijo delavca v organizacijo in ne s sklenitvijo delovne pogodbe). Spremenjena narava delovnega razmerja zahteva tudi povsem drugačno ureditev prenehanja tega razmerja. Prehod v novo koncepcijo delovnih razmerij pa je bil *postopen*.

Tako *Zakon o delovnih razmerjih iz leta 1957*,²⁰ ki združuje številne razpršene delovnopravne določbe v en zakon in predstavlja *prvo »kodifikacijo« delovnega prava* pri nas (še vedno se ohranja dualizem v razmerju do javnih uslužbencev, za katere je leta 1957 hkrati sprejet poseben Zakon o javnih uslužbencih), še ostaja bolj ali manj na pogodbeni koncepciji delovnih razmerij. Zakon sicer ne omenja več izrecno delovne pogodbe, ampak govori o sporazumu med delavcem in gospodarsko organizacijo, ohranja pa klasične institute tako glede sklenitve kot prenehanja.²¹ Poudariti je treba, da je opazna močna krepitev varstva delavca pred odpovedjo. Ureditev velja enako tako za delavce kot nameščence, saj jih zakon ne razločuje več.

Zakon tudi prvič uvaja *določene formalnopravne zahteve*. Zahteva se *pisna oblika* odpovedne izjave; prav tako se zahteva pisnost pri sporazumni razvezi (316., 322. čl.). Zakon vsebuje *določbe o postopku pred prenehanjem*, o tem, kdo predlaga in kdo odloča o odpovedi delovnega razmerja, vsakemu delavcu zagotavlja *pravico do ugovora* na upravni odbor oz. delavski svet (318., 320. do 323. čl.). Če gre za disciplinsko odpoved, je predviden še bolj zahteven disciplinski postopek (286. čl. in nasl.).

Prav tako se zahteva pisna *obrazložitev* vsake odpovedi s strani organizacije (2. odst. 322. čl.). Ureditev pomeni resen začetek omejevanja odpovedi le na določene utemeljene razloge, ki pa še niso natančno razdelani. Razširijo se v zakonu izrecno določeni *primeri, ko odpoved ni dopustna*: poleg prepovedi v času bolezni, tudi v času nosečnosti in po porodu do 8 meseca otrokove starosti, v času orožnih vaj in vojaškega roka do treh mesecev, v času različnih funkcij, v času strokovnega usposabljanja ali specializacije, v času disciplinskega postopka, v času mladinske delovne akcije (330. čl.).

Zakon določa tudi *minimalne odpovedne roke*, ki se s pogodbo lahko skrajšajo ali podaljšajo, a ne manj kot na 14 dni in dalj kot na 6 mesecev (331. čl.). Določena je tudi *pravica do odpravnine za vse(!) delavce*, v višini štirimesečne plače (332. čl.). Predvidena je tudi *pravica do odsotnosti* zaradi iskanja nove zaposlitve, ki se je od 8 ur povečala za vse delavce na 12 ur na teden (337. čl.).

Prvič se pojavijo posebne določbe, ki urejajo odpovedi večjega števila delavcev zaradi ekonomskih razlogov, *kolektivne odpovedi* (319. čl.)!

Čeprav je za zakon iz leta 1957 mogoče reči, da predstavlja velik korak naprej pri uveljavljanju večje varnosti zaposlitve in vsebuje številne varstvene določbe v zvezi s prenehanjem delovnega razmerja, pa vendarle še bolj ali manj izhaja iz pogodbene koncepcije delovnega razmerja in tudi prenehanje delovnega razmerja – sicer močno ugodneje za delavca kot prejšnja zakonodaja – ureja še s klasičnimi, pogodbenimi instituti.

Naslednji korak predstavlja *Temeljni zakon o delovnih razmerjih iz leta 1965*,²² ki delovne pogodbe niti sporazuma sploh ne omenja več, ampak govori o sprejemu delavca v delovno organizacijo. Jasno se uvaja nov koncept: organizacija ne more odločiti o prenehanju delovnega razmerja delavca brez njegovega soglasja, razen v primerih, natančno določenih v zakonu. Varnost zaposlitve je vse večja. Poudariti je, da zakonska ureditev sledi tudi novi

²⁰ Ur.l. FLRJ, št. 53/57, 26/58, 1/59, 8/61, 17/61 – prečiščeno besedilo.

²¹ Radovan, Razvoj, s. 582.

²² Ur.l. SFRJ, št. 17/65, 43/66, 52/66, 26/68, 20/69, 12/70 – prečišč. besedilo.

ustavni opredelitvi pravice do dela v ustavi iz leta 1963. V tem zakonu se torej uveljavlja z ustavo zagotovljena pravica do dela.

Dokončno se proces transformacije narave delovnega razmerja zaključi s sprejemom *ustavnih amandmajev leta 1971*, katerim sledijo *zvezni Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu leta 1973*²³ in nato še *ustrezni republiški zakoni*, ter nato s sprejemom *ustavnih sprememb leta 1974* in *Zakona o združenem delu leta 1976*,²⁴ kateremu sledi tudi sprejem nove delovnopravne zakonodaje, v Sloveniji *Zakon o delovnih razmerjih leta 1977*.²⁵

Poudarjena je pravica do dela in pravica do samoupravljanja ter s tem zvezana *velika varnost zaposlitve*. Prenehanje delovnega razmerja oz. dosledneje prenehanje lastnosti delavca je zelo močno omejeno. »Delavcu ne more prenehati lastnost delavca mimo njegove volje ali krivde, tudi če pride do ukinitve delovnega mesta ali trajnejšega zmanjševanja obsega dela, niti ne, če delavčeva delovna sposobnost ne zadovoljuje zahtevam delovnega mesta, na katerem dela. Delavcu ne more prenehati lastnost delavca tudi, če nastopijo ekonomske težave in je združeno delo v tem primeru dolžno zagotoviti stabilnost zaposlitve.«²⁶

Poudariti je treba, da gre za povsem drugačna, specifična razmerja, kjer je v središču pozornosti delavec–samoupravljavac, kjer ni klasične antagonistične delitve na delodajalca in delojemalca, ampak obstoji le ena stran: 'delavci'-'lastniki' družbenega premoženja, ki ga sami samoupravljajo. Temu konceptu specifične družbenoekonomske ureditve in tudi sicer mnogo bolj poudarjeni socialni usmeritvi je bila seveda prilagojena tudi ureditev prenehanja (asociativnega) delovnega razmerja.

Seveda vedno večje varstvo v zvezi s prenehanjem delovnega razmerja in s tem zvezana vedno večja varnost zaposlitve ni bila le rezultat specifične, samoupravne družbenoekonomske ureditve. Po drugi svetovni vojni je šel razvoj naprej tudi v drugih državah. Na mednarodni ravni je izraz tega razvoja v okviru Mednarodne organizacije dela že leta 1963 sprejeto Priporočilo MOD št. 119 o prenehanju delovnega razmerja, ki ima za cilj večje varstvo delavca pred odpovedjo ter v zvezi z odpovedjo in je imelo velik vpliv na prilagoditev pravnih ureditev držav članic, predvsem pa leta 1982 sprejeta Konvencija MOD št. 158 o prenehanju delovnega razmerja na pobudo delodajalca, ki jasno postavlja zahtevo, da mora za vsako odpoved s strani delodajalca obstajati resen razlog, ki opravičuje odpoved, ter vsebuje še določene druge materialno in formalnopravne garancije za delavca. Konvencijo je ratificirala tudi Jugoslavija in še preko dvajset držav. Tudi v drugih državah se delovnopravno varstvo pred in v zvezi z odpovedjo krepi, položaj delavca pa izboljšuje. Mogoče je reči, da je naša takratna pravna ureditev v primerjavi z drugimi državami vendarle zagotavljala precej večje varstvo zaposlitve, ne le kot rezultat splošnega razvoja delovnega prava po drugi svetovni vojni, ampak tudi kot rezultat specifične družbene ureditve.

Od konca 80-ih let se je prej opisani proces transformacije začel odvijati v drugi smeri, od medsebojnih razmerij delavcev spet postopno *nazaj h konceptu pogodbenega delovnega razmerja*, temelječega na delovni pogodbi med posameznim delavcem in delodajalcem. **Z Zakonom o podjetjih iz leta 1988 je bilo de facto ukinjeno samoupravljanje**, sledili so *ustavni amandmaji leta 1988 in 1989*. Gre za prehodni čas, a jasno se nakazuje nadaljnji razvoj v spremembi družbeno-ekonomske ureditve: namesto prejšnje družbene lastnine in samoupravljanja ter poudarjenega socialnega vidika ponovna uvedba ureditve, ki temelji na

²³ Ur.l. SFRJ, št. 22/73.

²⁴ Ur.l. SFRJ, št. 53/76, 57/83, 85/87.

²⁵ Ur.l. SRS, št. 24/77, 30/78, 27/82, 45/82, 11/83, 24/83 – prečišč. bes., 5/86, 18/88.

²⁶ Radovan, Razvoj, s. 585.

zasebni lastnini in tržnem gospodarstvu. Na področju delovnih razmerij je vse več zahtev po večji fleksibilnosti.²⁷

Leta 1989 in 1990 je bila sprejeta tudi nova delovnopravna zakonodaja, ki velja še danes: *Zakon o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja*²⁸ (v nadalj.: ZTPDR) in *Zakon o delovnih razmerjih*²⁹ (v nadalj.: ZDR).

Veljavna delovna zakonodaja spet uvaja pogodbeni koncept delovnega razmerja, delovno pogodbo oz. pogodbo o zaposlitvi. Vendar je dvostranskost in pogodbenost delovnega razmerja nedosledno izpeljana. Kot ugotavlja Polonca Končar, je izrecno predvidena pogodba o zaposlitvi za vse delavce samo eden od pogojev za uveljavitev v praksi nove narave delovnega razmerja, saj bi moral zakonodajalec novo, pogodbeno naravo delovnega razmerja upoštevati v celotnem zakonskem tekstu ter paziti na to, da bo ureditev posameznih delovnopravnih institutov in ureditev vprašanj, kot so npr. postopek sklenitve, načini prenehanja delovnega razmerja itd., prilagojena pogodbeni naravi delovnega razmerja.³⁰

To je opazno tudi pri ureditvi prenehanja delovnega razmerja, kjer se še pretežno uporablja nepogodbeni instrumentarij. Kot kriterij razločevanja med različnimi primeri prenehanja veljavna ureditev določa voljo delavca in loči: prenehanje delovnega razmerja *s soglasjem delavca*, prenehanje delovnega razmerja *brez soglasja delavca* in prenehanje delovnega razmerja *po samem zakonu* (ne glede na voljo ene ali druge stranke). Veljavna ureditev ne pozna splošnega pravila o tem, da lahko delodajalec kadarkoli odpove pogodbo z odpovednim rokom ali pa vedno, kadar ima za to utemeljen razlog. Temeljno pravilo je, da lahko delovno razmerje preneha proti volji delavca le v določenih, z zakonom natančno naštetih primerih.

Bistveno je, da nova ureditev vendarle *že poseže v enega najpomembnejših postulatov prejšnje ureditve, t.j. stabilnost zaposlitve*. Nova delovna zakonodaja spet dopušča, da delavcu preneha delovno razmerje zaradi 'ekonomskih' razlogov (trajno presežni delavci). »Med temeljnimi spremembami, ki se nanašajo na položaj delavca, so spremembe, ki vplivajo na trajnost zaposlitve. Po predpisih, ki so veljali do nove ureditve, je delavcu lahko prenehalo delovno razmerje samo iz razlogov 'na strani delavca'. ... Po novi pravni ureditvi lahko delavcu preneha delovno razmerje iz tehnoloških, organizacijskih, ekonomskih in drugih razlogov, ki so 'na strani organizacije'...«³¹ Poleg tega je spremenjena gospodarska zakonodaja omogočila sprostitev stečajev in eden izmed najpogostejših načinov prenehanja, poleg trajnih presežkov, postane s stečajno zakonodajo predvideno avtomatično prenehanje delovnega razmerja v postopku stečaja oz. prisilne poravnave.³²

Spremembe v pravni ureditvi na tem področju takoj vplivajo na stanje zaposlenosti in brezposelnosti. Od konca 80-ih je v Sloveniji brezposelnost začela opazno naraščati; leta 1987–88 je bila še velikosti razreda 15 do 20.000 (pribl. 2 %), nato je do leta 1990 narasla na

²⁷ Končar, P.: O trdnosti in nepretrganosti zaposlitve, Združeno delo, št. 1/1987/XIII, Ljubljana 1987, s. 43 in nasl.

²⁸ Ur.l. SFRJ, št. 60/89, 42/90.

²⁹ Ur.l. RS, št. 14/90, 5/91, 71/93, popr. v št. 2/94.

³⁰ Končar, P.: Ali lahko govorimo o novi koncepciji delovnih razmerij? – Nova pravna ureditev dela, Ljubljana 1990, s. 18–19.

³¹ Bubnov-Škoberne, A.: Postopek ugotavljanja presežnih delavcev, obveznosti organizacij in pravice delavcev. – Nova pravna ureditev dela, Ljubljana 1990, s. 85.

³² O neustreznosti veljavne pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja v primeru stečaja glej Kresal, B.: Prenehanje delovnega razmerja v primeru stečaja, Podjetje in delo, št. 1/98, Ljubljana 1998, s. 16–19. – Poudariti je treba, da tudi v preteklosti, še od samih začetkov, stečaj ni opravičeval drugačnega, za delavce neugodnejšega načina prenehanja delovnega razmerja, ampak je bilo treba v celoti spoštovati ureditev odpovedi pogodbe s strani delodajalca z vsemi varstvenimi določbami, kakršne so pač v različnih obdobjih bile.

44.600 brezposelnih, leta 1991 na 75.000 in leta 1992 preseгла 100.000, decembra 1993 dosegla vrhunec s 137.142 brezposelnimi osebami (15,4 %), nato se je postopno ustalila na okrog 120.000–130.000 registrirano brezposelnih, kjer je še danes (med 14 in 15 %).³³

Razvoj v okviru Republike Slovenije po letu 1991

Temeljno delovnopravno zakonodajo še danes predstavljata ZTPDR in ZDR iz leta 1989–90 s kasnejšimi spremembami.

Oktober 1997 je bil v parlamentarno proceduro vložen *predlog novega zakona o delovnih razmerjih*.³⁴ Bodoča ureditev naj bi dosledneje upoštevala pogodbeno naravo delovnega razmerja. V okviru pogodbe o zaposlitvi bo urejala tudi njeno prenehanje in pri tem izhajala iz klasičnih pogodbenih institutov. Očitno se je bodoča ureditev zgledovala predvsem po nemškem oz. germanskem sistemu in manj upoštevala rešitve romanskih pravih redov. Glede na to, da je zakon šele na začetku parlamentarne obravnave, je pravzaprav težko govoriti o bodoči ureditvi in predvideti, kakšne bodo končne rešitve. Kot izhaja iz predloga, naj bi ureditev prenehanja izhajala iz v nemški ureditvi znane delitve na redno in izredno odpoved; ob odpovedi kot osrednjem načinu prenehanja so predvideni še potek časa pri pogodbi za določen čas, prenehanje ene od strank (smrt delavca ali delodajalca; postopek za prenehanje delodajalca in prisilne poravnave), sporazumna razveza, prenehanje po odločitvi sodišča in drugi primeri (ipso iure prenehanje v primeru ugotovljene trajne nezmožnosti za delo).

Spremembe delovne zakonodaje oz. njena prilagoditev sedANJI družbeni ureditvi je seveda nujna. Prav na področju delovnih razmerij je prišlo na prehodu v 90. leta do bistvenih konceptualnih sprememb, katerim veljavna zakona, sprejeta prav v prehodnem času, še nista uspela ustrezno slediti.

Zaključek

V razvoju od začetka delovnega prava do danes je prišlo v pravni ureditvi prenehanja pogodbe o zaposlitvi do bistvenega odmika od klasične civilnopravne koncepcije. Prenehanje delovnega razmerja je eno izmed vprašanj, ki so bila med prvimi predmet posebnega urejanja in kjer so delovnopravne norme že kmalu začele nadgrajevati čisto civilnopravno ureditev. Še danes je eno izmed osrednjih vprašanj delovnega prava. Pri tem je v središču pozornosti predvsem prenehanje delovnega razmerja *na iniciativo delodajalca*, ko pride do prenehanja proti volji oz. brez volje delavca. V tem primeru je očitna potreba po posebnem varstvu odvisne stranke v tem razmerju, ekonomsko šibkejšega delavca. Izguba zaposlitve praviloma pomeni izgubo edinega ali poglavitnega vira dohodka za preživljanje delavca in njegove družine. Ob oblikovanju sistema socialne varnosti za primer brezposelnosti, ki naj zagotovi kontinuiteto dohodka oz. ustrezno raven socialne varnosti tudi v času brezposelnosti, ko delavec ne pridobiva plače, se socialni vidik vzporedno bolj in bolj upošteva tudi pri sami ureditvi prenehanja delovnega razmerja: postopno se vedno bolj preprečuje oz. blaži izguba zaposlitve, tako da se omejuje svoboda delodajalca pri odpovedi v korist vse večjega *varstva zaposlitve*, postopno se delavcu zagotavlja vse več materialno in formalnopravnih garancij v zvezi s prenehanjem delovnega razmerja. Vendar mora pravna ureditev upoštevati tudi utemeljene interese delodajalca ter potrebe podjetja in delovnega procesa po ustrezni

³³ Vsi podatki so iz letnih poročil za leto 1990, 1991, 1992, 1993 in 1994 ter mesečnih poročil iz let 1995, 1996, 1997 in 1998, ki jih izdaja Republiški zavod za zaposlovanje, Ljubljana.

³⁴ Predlog Zakona o delovnih razmerjih, Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, št. 50/97, z dne 24.10.1997, EPA 274 – II – prva obravnava.

fleksibilnosti. Vprašanje prenehanja delovnega razmerja je tako na prepihu nasprotujočih si interesov in teženj. Pravna ureditev jih mora usklajeno upoštevati in najti danim okoliščinam in zelenim ciljem ustrezen *equilibrium*. Zagotavljati mora ustrezno raven varstva šibkejše stranke, kot rezultat upoštevanja tudi socialnega momenta, vendar le do tiste mere, ki je glede na poseben, podrejen in šibkejši položaj delavca v tem razmerju utemeljen in potreben, in ki še omogoča zadostno fleksibilnost in potrebno prilagajanje zaposlenih.

Kje je ustrezna raven varstva, je težko in občutljivo pravnopolitično vprašanje, tudi ekonomsko vprašanje, prav tako je to tudi etično vprašanje, raven varstva pa rezultat določenega civilizacijskega razvoja družbe.

Poznavanje razvoja pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja v preteklosti olajšuje razumevanje ter pravilno vrednotenje sedanje in tudi bodoče pravne ureditve.

Zusammenfassung

Die Entwicklung der Rechtsordnung hinsichtlich der Kündigung von Dienstverhältnissen in Slowenien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis heute (Von der freien Übereinkunft bis zum Kündigungsschutz)

Barbara Kresal

Im vorliegenden Beitrag wird die Entwicklung der Rechtsordnung hinsichtlich der Kündigung des Dienstverhältnisses in Slowenien von der Mitte des 19. Jahrhunderts an erörtert, als in Slowenien – damals noch im Rahmen der Habsburger Monarchie – durch die *Gewerbeordnung* von 1859 die Gewerbefreiheit eingeführt wurde. Die industrielle Produktionsweise nahm zu, an bestimmten Orten, bei einzelnen Betrieben, vor allem aber in entstehenden Industriezentren wurden zunehmend Arbeiter angestellt, es entstand ein zahlenmäßig starkes Proletariat. Zunächst war das Arbeitsverhältnis, damals Dienstverhältnis genannt, Gegenstand der freien Übereinkunft. Mit der Zeit begann sich das Arbeitsrecht herauszubilden, das der schwächeren Partei in diesem Verhältnis (dem Arbeiter) entsprechenden Schutz, auch hinsichtlich der Kündigung bieten sollte. Im Beitrag wird dargelegt, wie sich die Kündigungsregelung im Laufe der Zeit änderte und wie die Arbeiter allmählich immer mehr Rechte hinsichtlich der Kündigung erlangten.

Dargelegt ist ferner die Regelung nach dem *Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuch* (Obči državni zakonik) und nach dem *Gewerbegesetz* (Obrtni zakon) sowie die wesentlichen Errungenschaften, die die bedeutende dritte Novelle des Erlasses über das Dienstverhältnis aus dem Jahre 1916 mit sich brachten. Nach dem Ersten Weltkrieg sind im Rahmen des ersten jugoslawischen Staates vor allem folgende Gesetze von Bedeutung: das *Gesetz über den Arbeitsschutz* (Zakon o zaščiti delavcev) aus dem Jahre 1922 und insbesondere das *Gewerbegesetz* (Zakon o obrtnih) aus dem Jahre 1931. Die Regelung aus dieser Zeit stellt eine Kontinuität und Ergänzung der vorangehenden dar. Fortschritte in der arbeitsrechtlichen Regelung des Kündigungsschutzes manifestieren sich vor allem darin, daß allmählich auch auf den sozialen Aspekt und auf den Schutz des Arbeiters Rücksicht genommen wird, was Einschränkungen bei der Kündigung von Seiten des Arbeitgebers bringt und folglich eine Abweichung von den anfänglichen rein zivilrechtlichen Prinzipien bedeutet. Die anfangs sehr kurze Kündigungsfrist wird verlängert und differenziert. Es wird das Recht auf Lohnfortzahlung eingeführt zur Ermöglichung der Arbeitssuche in der Zeit der Kündigungsfrist. Allmählich wird das Recht auf Abfindung eingeführt. »Wichtige Kündigungsgründe« werden immer genauer und folglich restriktiv definiert und eine Frist festgesetzt, in der sich der Arbeitgeber darauf berufen kann. Allmählich wird ein Kündigungsverbot seitens des Arbeitgebers in bestimmten Fällen und für bestimmte besonders geschützte Arbeiterkategorien eingeführt (z.B. kurze Abwesenheit von der Arbeit aus Gesundheitsgründen, festgesetzte Zeit der Abwesenheit von der Arbeit vor und nach der Geburt bei Arbeiterinnen, Abwesenheit der Vertrauensmänner der Arbeiter während ihrer Mandatszeit). Von

Bedeutung ist, daß der Begriff des Arbeiters erweitert wird – der Arbeitsschutz wird also auf einen weiteren Personenkreis (zunächst nur Hilfsarbeiter, dann auch Angestellte) ausgedehnt.

Die Entwicklung wird unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg im Rahmen des zweiten jugoslawischen Staates fortgesetzt. Seit 1950 wird allmählich das System der Selbstverwaltung und des gesellschaftlichen Eigentums eingeführt. Parallel dazu wird die Umwandlung des klassischen vertraglichen Arbeitsverhältnisses in ein gegenseitiges assoziatives Arbeitsverhältnis vollzogen. Die veränderte Natur des Arbeitsverhältnisses fordert eine völlig veränderte Kündigungsregelung. Die immer größere Sicherheit des Arbeitsplatzes wird hervorgehoben.

Seit den achtziger Jahren ist eine rückgängige Entwicklung zu verzeichnen – die Rückwendung zum vertraglichen Arbeitsverhältnis. Nach 1991 wurde im Rahmen der Republik Slowenien noch keine neue Arbeitsgesetzgebung angenommen.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revija izhaja enkrat ali dvakrat letno. Do sedaj je izšla v 38. letnikih.

Revijo, tudi stare letnike, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 061-1256 152 / faks: 061-214 260. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Rok Stergar

Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno

(2. del)

»V manj nego četrt ure je Mergy slišal imena ljubimcev skoraj vseh dvorskih dam in število dvobojev, ki jim je bila povod njihova lepota. Videti je bilo, da je sloves kake dame v sorazmerju s smrtmi, ki jih je povzročila...«

Prosper Mérimée, *Šentjernejska noč*»Ehre verloren, alles verloren«²²⁵

Kodeks časti

Obnašanje staroavstrijskega častnika je bilo močno ujeto v okvir, ki so ga predstavljali službeni predpisi ter kodeks časti. Častniki so v svojem stanu videli moderno inkarnacijo srednjeveškega viteštva in njihov kodeks časti je bil v mnogočem nadaljevanje viteške tradicije.²²⁶ Stanovska čast je bila izredno pomembna vrednota in vsak častnik jo je moral braniti tudi za ceno lastnega življenja. Za tistega, ki se je temu poskušal »strahopetno« izogniti, ni bilo milosti. Nebranjeje časti je s seboj prinašalo izgubo čina in s tem službe.²²⁷

Vsakršno dvomljivo ravnanje častnikov je obravnaval *Častni svet (Ehrenrat)*. Institucija častnega razsodišča je bila v avstrijsko armado uvedena 1867; tudi z namenom, da bi z zaostritvijo častniškega etosa okrepila moralo častnikov, ki je bila močno prizadeta zaradi porazov v letih 1859 in 1866.²²⁸ Častno razsodišče je razsojalo o prekrških proti »nicht kodifizierbaren Gesetzen der Ehre.«²²⁹ *Ehrenrat* je lahko obtoženega oprostil, ga spoznal za krivega ogrožanja stanovske časti ali ravnanja v nasprotju z njo.²³⁰ Slednja razsodba je prinašala odvzem čina in posledično odpustitev iz vojske.

Vse to je kot nekakšen Damoklejev meč viselo nad slehernim častnikom, ki je moral biti vsak trenutek pripravljen poseči po orožju, da bi ubranil svojo čast. Braniti pa je moral tudi čast celotnega častniškega zbora, armade in cesarja. Vojaški kazenski zakonik je *obrambo časti v sili (Ehrennotwehr)* izrecno dovoljeval.²³¹ Častnik je moral hitro presoditi nastalo situacijo: če se ni odločil za posredovanje, je lahko izgubil čast, čin in službo, če pa se je prehitro odločil zanj, je bil lahko kaznovan po vojaškem kazenskem zakoniku.²³² V kakšne

²²⁵ A. Schnitzler, *Leutnant Gustl*, str. 22.

²²⁶ Prim. H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 15.

²²⁷ Prim. I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 155, 156.

²²⁸ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 84.

²²⁹ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 84.

²³⁰ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 89.

²³¹ »Ehrennotwehr ist straffrei: Wenn Off.[izier] in Gegenwart einer oder mehrerer anderer Personen angegriffen, sich, um der Fortsetzung solcher Beleidigungen ein Ziel zu setzen, auf der Stelle der ihm zuständigen Waffe bedient.« (*Militär-Strafgesetzbuch, Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaisertum Oesterreich, Jahrgang 1855, VI. Stück, Wien 1855, § 114*).

notranje stiske je to lahko vodilo, nam v *Poročniku Gustlu* lepo – čeprav namenoma pretirano – popisuje Arthur Schnitzler. Junaku je prisodil naslednje, častniku neprimerne misli: »*Um Gottes willen, hab' ich geträumt?... Hat er das wirklich gesagt?... Wo ist er denn?... Da geht er... Ich müßt' ja den Säbel ziehen und ihn zusammenhauen* –«, in si zaradi tega (kot rezervni častnik) prislužil postopek pred oficirskim častnim svetom.²³³

Častnik je v situacijah, ki so zahtevale njegovo ukrepanje, dejansko izbiral med obrambo časti in svojo službo. In mnogi primeri nam pričajo, da častniki niso prav nič pomišljali »ustrezno« ukrepati. Seveda je tako ravnanje med civilisti zbuvalo hudo negotovanje in proteste. Za žalitev je namreč veljal že strm pogled (tkim. fiksiranje) in nič hudega sluteči kavarniški gostje so pogosto postali tarče oficirskih sabelj. Novice o takšnih dogodkih so pogosto prišle na strani časopisov: »*V ... kavarni 'Lloyd' so sedeli pri eni mizi trije častniki, pri drugi pa dva mlada meščana. Častniki so baje mislili, da jih civilista 'fiksirata' ter so navalili na nju z golimi sabljami. Oba moža so ranjena odnesli*«²³⁴

Vendar pa ni bilo vedno nujno poseči po orožju in našle so se tudi bolj miroljubne rešitve: »*Provokacija heilovcev. Včeraj je v kavarni pri »Slonu« igrala ciganska godba, ki je zaigrala avstrijsko himno. Navzoče občinstvo je vstalo, samo dva nista hotela vzdigniti svojih teles – sin kavarnarice Gnezde in pa neki Hirschlager. Tudi na opozorenje nista vstala, nakar so častniki in civilisti zagnali hrup in kričali, naj se pobereta. Morala sta se takoj odstraniti.*«²³⁵ Zakaj so se v tem primeru navzoči častniki zadovoljili le z odhodom obeh predrznežev, ni znano – kodeks časti ni dovoljeval oboroženega nastopa, če je žalivec takojci sprejel napoved dvoboja ali če je bil navzoč policist. Prav tako častnik ni smel uporabiti svoje sablje oziroma službenega revolverja, če orožja ni imel pri sebi v trenutku žalitve ali pa je bil v civilni opravi.²³⁶

Dvoboj

Častne zadeve so se med avstrijskimi častniki, študenti in meščani pogosto reševale z dueliranjem. Zgodovinsko dvoboj izvira od Germanov; »*od tod se je z marsikaterimi drugimi poganškimi napakami presadil na krščanska tla.*«²³⁷ In v katoliški Avstriji je naletel na tako plodna tla kot le redkokje v Evropi. Cesarski in kraljevi častniki pa so bili med najpogostejšimi dvobojevalci in med najstrastnejšimi zagovorniki dvoboja.

Le strinjam se lahko z I. Deákom, ki trdi: »*Die Ehrennotwehr war für das Militär ein notwendiges Übel, das Duell ... hingegen adelte in ihren Augen den Betroffenen und war ein fester Bestandteil des erhabenen Lebensstils des Offiziers.*«²³⁸ Dvoboj je tak status ohranil kljub temu, da je prvo prepoved dvobojevanja že 1617 izdal cesar Matija in se je država vsaj verbalno ves čas borila proti nesmiselnemu pobijanju.²³⁹ V času, ki ga obravnavam, sta

²³² »*Officiere, die sich aus Anlaß einer vermeintlicher oder wirklich erlittenen Beleidigung der ihnen zuständigen Waffen gegenseitig auf der Stelle bedienen, sind, wenn sie nicht innerhalb der Grenzen einer gerechten Nothwehr befunden haben, im Falle der Tödtung eines Theiles mit Kerker von einem bis fünf Jahren und bei stattgefundenener schwerer körperlicher Verletzung von sechs Monaten bis zu einen Jahre zu bestrafen, ...*« (Militär-Strafgesetzbuch, § 445).

²³³ A. Schnitzler, *Leutnant Gustl*, str. 17. Slovenski prevod v: Arthur Schnitzler, *Poročnik Gustl. Gospodična Else*, Ljubljana 1995 (prevedla Mira Miladinović-Zalaznik). Navedeni odstavek je na strani 15.

²³⁴ *Slovenski narod*, 7.5.1902, št. 104, str. 4.

²³⁵ *Slovenec*, 21.8.1900, št. 190, str. 5.

²³⁶ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 158.

²³⁷ [Janez Evangelist Krek], *O dvoboji, Slovenec*, 20.1.1887, št. 15, str. 1. O zgodovini dvoboja kratko I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 160.

²³⁸ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 159.

dvoboj prepovedovali tako civilna kot vojaška zakonodaja (seveda tudi cerkvene moralne norme) in dvobojevalcem ter sekundantom so grozile stroge kazni. Določbe vojaškega kazenskega zakonika so bile glede tega povsem jasne.

»Wer jemanden aus was immer für einer Ursache zum Streite mit tödlichen Waffen herausfordert, und wer auf eine solche Herausforderung sich zum Streite stellte, begeht außer dem Falles des § 602 das Verbrechen des Zweikampfes.«²⁴⁰

»Wenn ein Offizier jemanden zum Zweikampfe herausgefordert hat, ohne daß es jedoch bis zur Stellung zum Kampfe gekommen ist, so soll er für dieses Vergehen mit Arrest von einem bis zu drei Monaten bestraft werden.«²⁴¹

Ravnanje države pa je bilo precej bolj dvoilično, kot nam kažejo zakoni. V resnici je država dvobojevanje častnikov dopuščala. Še več: tiste, ki so dvoboj odklonili, so častna razsodišča obsojala na odvzem oficirskih časti.²⁴² Ker je državni poglavar in vrhovni poveljnik zvestobo vladarju in viteštvo postavljajal pred vse druge vrline in razglašal, da »vrednost vojske ne temelji na omikanih, marveč pogumnih in viteških oficirjih«,²⁴³ nas takšno ravnanje ne more čuditi. Hubert Mader je v svojem delu o dvobojevanju zapisal: »Das Duell demonstrierte die Bereitschaft des Offiziers, sein Leben im Dienste der Ehre des Korps aufs Spiel zu setzen. ... die Ehre des Korps [war] jedoch eng mit der Ehre des Monarchen als Obersten Kriegsherrn verbunden – sodaß der Offizier letzten Endes auch die Ehre des Herrschers verteidigte ... eine Handlungsweise, die von ihm im Kriege gleichfalls verlangt wurde.«²⁴⁴

Ob takem ravnanju države ni čudno, da se je dvobojevanje čez vse meje razširilo tudi med drugimi »satisfaktionsfähig« državljanji. Zlasti, ako upoštevamo, da je bilo med njimi mnogo rezervnih ali upokojenih častnikov, ki jih je k temu zavezoval oficirski kodeks časti.²⁴⁵ Oficirski častni sveti namreč niso pomišljali in so kršilce kodeksa – ne glede na to, da niso bili v aktivni službi – striktno kaznovali. Če verjamemo časnikom, se niso obotavljali niti, kadar je obdolženec že umrl. *Slovenski narod* je leta 1902 poročal o postopku proti častniku v rezervi, ki ga je bil častnemu svetu prijavil nihče drug kot ljubimec njegove žene. Obtožba se je glasila, da je toženi: »vedel za razmerje svoje žene, a vendar ni pozval njega, zapeljivca na dvoboj.«²⁴⁶ »Mož je mejtem na pljučnici umrl in njegova udova se je poročila s svojim ljubimcem. No, častniški sod je tudi po smrti obtoženca razpravljajal nadalje to afero ter je določil, da mu je vzeti šaržo.«²⁴⁷

Zelo se je dvoboj razširil med študenti in marsikdaj je bil sredstvo za nacionalno obračunavanje. Seveda pri tem niso izostali slovenski visokošolci, ki so se spopadali z nemškimi Karniolci in drugimi burši.²⁴⁸ V neumnosti jim pač ni kazalo zaostajati za Nemci. Vladimir Ravnihar, ki je bil eden »prvoborcev«, v spominih slikovito popisuje enega izmed svojih dvobojev: »Stal sem sredi z žaganjem posute konjušnice. Moj nasprotnik jame besno napadati. Spoznal sem takoj, da hoče spretnost v borjenju nadomestiti s sirovo silo, s tem pa

²³⁹ Glej H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 113–117.

²⁴⁰ *Militär-Strafgesetzbuch*, § 437.

²⁴¹ *Militär-Strafgesetz*, § 602.

²⁴² H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 118, 119.

²⁴³ Jean-Paul Bled, *Franc Jožef*, Ljubljana 1990, str. 154.

²⁴⁴ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 119.

²⁴⁵ I. Deák, *Der k. (u.)k. Offizier*, str. 162.

²⁴⁶ *Slovenski narod*, 3.1.1902, št. 2, str. 3.

²⁴⁷ *Slovenski narod*, 3.1.1902, št. 2, str. 3.

²⁴⁸ Prim. V. Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 28–30 in Janez Stergar, *Oris zgodovine Počitniške zveze Slovenije*, Ljubljana 1978, str. 10.

mi je odkril tudi svojo slabost. Pustil sem ga napadati, pa sem se umikal prestrezajoč njegove udarce. Pri umikanju pa mi je naenkrat zmanjkalo tal, da sem zadenjski padel. Nasprotnik proti vsem pravilom udari po meni ležečem ter mi preseka podplat na čevlju. Nadaljne nefairste zamaha sta preprečila njegova sekundanta. Torej spet nastopiva na drugi hod. Nasprotnik začne s svojo taktiko. Jedva pa dvigne roko, da bi s pravo udaril po meni, napravim izpad in ga z vso močjo usekam po dvignjeni roki, ki sem jo presekal pod komolcem. Sablja mu pade iz rok in dvoboj je bil završen.«²⁴⁹

Ker je država proti civilom vseeno odločneje nastopala kot proti častnikom, so prvi za sekundante preventivno večkrat postavili častnike.²⁵⁰ Tisti, ki so bili častniki v rezervi, pa so se za čas dvoboja aktivirali in se tako izognili pregonu. Katoliški *Slovenec*, ki dvobojevanju seveda ni bil naklonjen, je takšno ravnanje izkoristil za obračun z ljubljansko »frakarijo«: »**Preprečeni dvoboj.** Danes zjutraj bi se moral vršiti v novi vojašnici dvoboj mej županovim sinom dr. Milanom Hribarjem in Konradom Voduškom. Povod dvoboju je bil neki ples v 'Narodnem Domu', h kateremu je bilo povabljenih samo okolu 50 rodbin iz takozvanih boljših krogov. Tam so nekateri 'frakarji' tako elegantno nastopili, da se niso dosti zgražali, ko je Konrad Vodušek baje prevrnil neko gospodično, ne da bi jo poskusil pobrati. Brat dotične gospodične (menda g. Svetek) je kontrahiriral g. Voduška, ki se pa na to zahtevo ni oziral, večji pogum pa je g. Vodušek imel na županovega sina, ker je mladi gospod eleganco Voduškovo hudo prekriticoval. Napovedal mu je dvoboj ter se pustil v svojem junaštvu pred dvobojem aktivirati. Tako je prišel v smolo samo županov sin.«²⁵¹

Seveda vsi niso bili navdušeni nad tovrstnimi relikti preteklosti. Več posameznikov in skupin je svoje nasprotovanje tudi javno izrazilo. Leta 1887 je proti dvoboju v seriji nepodpisanih člankov v *Slovencu* nastopil Janez Evangelist Krek. Med drugim je sarkastično zapisal: »Orožja je več vrst po svetu; v sili je celó oslovska čeljust orožje, toda vsakoršno orožje še ni sposobno za dvoboj. To je namreč mnogo preimenitna zadeva, da bi se z navadnim pipcem reševala. Za dvoboj mora biti posebno, nalašč zanj privilegirano orožje. In le kadar se je poleg teatraličnega efekta rabilo tudi pravo orožje, le tedaj se rovanje dveh ljudi, rovanje na življenje in smrt, smé imenovati s častnim imenom: dvoboj. – Če knečki fant v jezi svojemu tovarišu, ki ga je razžalil, zasadi vile v hrbet, živ krst ne poreče, da je bil to dvoboj. Če hlapec kol izdere iz plota in plane na svojega nadhlapca s polenom v roki in če se potem na javni cesti obdelujeta in udrihata, tudi tega ne bo imenoval nikdo: dvoboj. Žandarji bodo zmagovalca kot nesramnega ubijalca prijeli in sodnija ga bo kot takega kaznovala.

Torej ne z nožem, – z mečem; ne s kolom, – s sabljo; ne s stolom, – s krogljjo naj si žaljena čast skuša pridobiti prostora na nasprotnikovem truplu. Mar li ni oboje v resnici eno in isto? Četrta neumnost dvoboja!«²⁵²

Leta 1900 je močno nasprotovanje dueliranju ter polemiko o dvoboju po vsej dvojni monarhiji sprožila »Dvobojna afera Tacoli-Ledochowski«, o kateri je *Slovenec* obširno poročal v seriji člankov: »Pred nekaj dnevi se je zgodilo v častniškem krogu naše armade nekaj 'nečuvnega', kar sedaj razburja z malo izjemo vse avstrijske kroge. Neki katoliški častnik, poročnik pri 15. huzarskem polku, marki Anton Tacoli, je odklonil napovedani dvoboj in bil radi tega oropan vseh vojaških častij. Moral je kvitirati. Kmalu za tem je zadela jednaka usoda stotnika pri generalnem štabu grofa Josipa Ledochowskega, ki je odobral

²⁴⁹ V. Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 30. Ravnihar je zaradi dvobojevanja imel težave z dovoljenjem za poroko. Njegov spovednik je moral dobiti škofovo dovoljenje, da ga je lahko odvezal tega greha (prav tam).

²⁵⁰ Prim. V. Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 30.

²⁵¹ *Slovenec*, 26.1.1900, št. 21, str. 3.

²⁵² [Janez Evangelist Krek], *O dvoboju, IV.*, *Slovenec*, 26.1.1887, št. 20, str. 2.

*Tacolijev nastop. Tudi ta je bil degradovan in, ker še ni doslužil vojaških let, mora kot navaden prostak služiti še pet mesecev.*²⁵³

Odpustitev obeh častnikov je vzpodbudila živahno nasprotovanje dvoboju; proti dueliranju sta se izrekla med drugim tudi dunajski nadškof kardinal Gruscha in veliki nasprotnik dvobojevanja španski infant Don Alfonso de Bourbon y Austria-Este.²⁵⁴ Prav v povezavi z združenjem, ki ga je v Španiji ustanovil slednji, je bila 4. decembra 1902 na Dunaju ustanovljena *Allgemeine Anti-Duell-Liga in Österreich*.²⁵⁵ Ta si je za cilj zadala zakonske novele, ki bi ustrezno zaščitile posameznikovo čast. Tako naj bi potreba po dvoboju za vselej izginila.²⁵⁶

Ligi so se priključili tudi nekateri častniki. Oficirskih branilcev dvoboja to gibanje seveda ni navdušilo in vojni minister Heinrich von Pitreich je leta 1903 poskušal članstvo v Ligi prepovedati celo rezervnim častnikom.²⁵⁷ Kljub temu je delovanje antiduelnega gibanja, ki ni ostalo omejeno le na Dunaj in Ligo, vplivalo na spremembo pravilnika *Ehrenrat* leta 1908. Ta je bila usmerjena tudi v omejevanje dvobojevanja.²⁵⁸ Več pa takrat v državi, v kateri sta se še nekaj let poprej dvobojevala ministrski predsednik in poslanec, verjetno ni bilo moč doseči.²⁵⁹

Dokončna prepoved je morala počakati do vojnega 4. novembra 1917, ko je dvobojevanje v svojem ukazu odločno prepovedal mladi cesar Karl. Takrat so vsi, ki so želeli tvegati svoje življenje za domovino in cesarja, že imeli dovolj drugih priložnosti na vseh frontah, koder so se borile vojske monarhije. In vsak moč, še posebno pa častnik, je bil predragocen, da bi mu država pustila umreti zaradi modrooke sosedove žene namesto za vero, dom in cesarja. Cesar je zato dal zapisati: »*Wer sein Leben im Zweikampfe auf das Spiel setzt, handelt nicht allein gegen Gebot und Gesetz, er handelt auch gegen sein Vaterland. ... Ich verbiete daher allen Angehörigen Meiner bewaffneten Macht den Zweikampf und jede Teilnahme an einem Zweikampf.*«²⁶⁰

²⁵³ *Slovenec*, 22.8.1900, št. 191, str. 1, 2 (prim. I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 161, 162 in H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 129). Ob vsem zgražanju nad dvoboji pa je *Slovenec* z veseljem poročal o dvo bojih med Karniolci in častniki. Zlasti, kadar so se ti končali neugodno za nemške dijake. »*Dvboj. Včeraj je bil v tukajšnji vojašnici 27. pešpolka krvav duel. Nek častnik je krepko namahal nekega prevročekrnega Karniolca.*« (*Slovenec*, 6.2.1900, št. 29, str. 3; prim. tudi *Slovenec*, 12.2.1900, št. 34, str. 3 in 13.2.1900, št. 35, str. 3).

²⁵⁴ Prim. *Slovenec*, 24.8.1900, št. 193, str. 2, 25.8.1900, št. 194, str. 2, 1.9.1900, št. 200, str. 4, 11.9.1900, št. 207, str. 3, 5, 24.9.1900, št. 218, str. 2 in 1.10.1900, št. 224, str. 2. Dovolj dober povzetek afere je tudi v: Gerd Holler, *...für Kaiser und Vaterland*, str. 94–99.

²⁵⁵ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 129. Pri prikazu delovanja Avstrijske lige proti dvobojem se naslanjam na njegov zgoščen prikaz.

²⁵⁶ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 131.

²⁵⁷ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 133. Heinrich von Pitreich, ki je bil rojen 10.11.1849 v Ljubljani, je bil vojni minister od 1902 do 1906, ko se je moral umakniti zaradi pripravljenosti na kompromis z Madžari. Častniki so bili tudi njegov sin Maximilian, brat Anton (tudi rojen v Ljubljani) in nečak Anton (gl. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* (VIII. Band), Wien 1983, str. 104, 105).

²⁵⁸ H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 87.

²⁵⁹ Prim. F. Šuklje, *Iz mojih spominov*, 2. del, str. 65, 66. Dvobojevala sta se Kazimir Badeni in nemški poslanec Karl Hermann Wolf, ki je prvemu ministru prestrelil laket (prav tam; prim. tudi Janez Cvirn, »*Sapratlot! To bo pa močan strel.*« *K zgodovini dvoboja na Slovenskem*, Zgodovina za vse, leto I/1994, št. 1, str. 34, opomba 8).

²⁶⁰ *Armee- und Flottenbefehl* z dne 4. novembra 1917. Navajam po [*Verbot des Zweikampfes in der Bewaffneten Macht durch Kaiser Karl*], im Felde 1917 (knjižica ima v knjižnici Vojnega arhiva (*Bibliothek des Kriegsarchivs*) signaturo Brosch. 3640).

Očitno je, da so bile besede izbrane tako, da bi zrušile sam temelj dvobojevanja – čast dvobojevalcev. Seveda je bil odpor proti odpravi obrambe časti »auf dem kurzen ritterlichen Wege des Duells«²⁶¹ precejšen. V nekaterih presojah častnih svetov je celo zaznati, da ti prepovedi niso dosledno uveljavljali.²⁶² Kljub temu pa je ta sprememba pomenila dokončen prelom z dotedanjo nojevsko prakso države.

Socialni izvor in materialni položaj

Socialni izvor

Seveda me je zanimalo tudi, iz kakšnega družbenega okolja so izvirali častniki ljubljanske garnizije. Ugotavljanje socialnega izvora do neke mere omogoča rubrika v *Qualifikationsliste*, ki navaja poklic očeta. Za tisti čas je značilno, da so matere ostale povsem anonimne; zabeleženi so bili pač le »producenti«. A ker so se takrat dekleta običajno možila z moškimi iz istega družbenega sloja, nam podatek o poklicu očeta za prvo silo zadostuje.

Seveda površne oznake poklicev skrijejo razlike, ki obstajajo znotraj posameznih poklicnih ali družbenih slojev. Vendar tudi iz skromnih podatkov, ki so na voljo, lahko dobimo dovolj dobro sliko o socialnem okolju, iz katerega so prišli častniki.

Poklice očetov sem razdelil na nekaj kategorij in tako na podlagi podatkov iz mojega vzorca *Qualifikationslisten* dobil naslednjo sliko (tabela 1).

	domobranstvo (N=48)	skupna vojska (N=142)	skupaj (N=190)
nameščeneec	14,58%	10,56%	11,58%
državni uslužbenec	14,58%	18,31%	17,37%
vojaški uslužbenec	25,00%	34,51%	32,11%
obrtnik	6,25%	8,45%	7,89%
svobodni poklic	14,58%	11,27%	12,11%
posestnik	4,17%	4,23%	4,21%
delavec	0,00%	0,70%	0,53%
drugo	18,75%	4,23%	7,89%
neznano	2,08%	7,75%	6,32%

Tabela 1: Poklici očetov častnikov ljubljanskega častniškega zbora

Vir: avtorjev pregled *Qualifikationslisten* v KA.

Relativna večina častnikov je pričakovano izvirala iz vojaških družin; skupaj s sinovi državnih uslužbencev jih je bilo le malenkost manj od polovice (49,48%). Če bi k temu prišteli še nekaj nameščencev državnih podjetij (železnice...), bi rezultat bil povsem v skladu z vsedravnim dvotretjinskim deležem.²⁶³ K temu je poleg upoštevanja družinske tradicije služenja monarhu svoje gotovo prispevalo še dejstvo, da so otroci častnikov plačevali precej nižje šolnine na vojaških šolah. Ker finančni položaj častnikov večinoma ni bil zavidanja vreden, je denar zanesljivo vplival tudi na odločitev o poklicu potomcev.²⁶⁴ »Die Militär-

²⁶¹ KM. Präs. 1918, 14–20/11–4 (navajam po H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 105).

²⁶² H. Mader, *Duellwesen und altösterreichisches Offiziersethos*, str. 105, 106.

²⁶³ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 222.

²⁶⁴ Letna šolnina na topničarski kadetnici je za častniške sinove znašala 24 K., za sinove rezervnih častnikov in državnih uslužbencev 160 K., sicer pa 300 K. (*Slovenec*, 20.3.1900, št. 64, str. 3 ali *Laibacher Zeitung*, 31.1.1901, Nr. 26, str. 205).

realschulen verdankten ihr Dasein nicht allein der Notwendigkeit, für den Offiziersnachwuchs zu sorgen und diesen schon von frühester Jugend an im gewünschten Geiste zu formen, sondern auch dem fürsorglichen Streben, Offiziere und Staatsbeamte materiell zu entlasten...« je v spominskem predavanju zapisal nekdanji častnik.²⁶⁵

Naj je na odločitev vplivalo to ali ono – sinovi so pogosto sledili očetu ali bratom. V virih najdemo celo vrsto primerov vojaških družin. V 27. domobranskem polku so nekaj časa skupaj služili bratje Emil, Karl in Oskar Petsche, skupaj sta bila v Ljubljani tudi Ludvik in Franc Zwirn, sinova nadučitelja iz Žusma na Štajerskem. V različnih obdobjih so bili v Ljubljani stacionirani tudi Mi[c]hael Lukanc pl. Savenburg in njegovi trije sinovi Anton, Michael ter Rudolf. Skupaj so služili tudi Eduard, Gustav in Viktor Nowy pl. Wallersberg, trije sinovi feldmaršallajntanta.²⁶⁶

Med očeti ljubljanskih častnikov pa najdemo tudi tako redke poklice kot slikar portretov²⁶⁷ ali *Suez Canal-Pilot*.²⁶⁸ Med redke – a prav nič eksotične – poklice pa bi lahko uvrstili tudi delavce, saj je bil navaden delavec le oče enega častnika. Malo je bilo tudi sinov kmetov oziroma zemljiških posestnikov. Vsako dolgotrajno šolanje, tudi vojaško, je pač zahtevalo precej denarja, povrhu pa še odtegnilo par rok iz domačega gospodarstva in tega si vsakdo ni mogel privoščiti. Kljub temu lahko rečemo, da so habsburški častniki prihajali iz zelo različnih socialnih okolij – med njimi najdemo tako plemiče kot sinove preprostih krajišnikov. Izbira častniške kariere je bila predvsem, če povzamem po Igorju Grdini, izraz patriotičnega razpoloženja in zaupanja v »trdnost obstoječega reda in sveta.«²⁶⁹

Tradicionalno močno je bilo v vojski zastopano plemstvo (med drugim je plemiški naslov dobil vsak častnik, ki je odslužil 30 oziroma 40 let). Ker ni uradnih statističnih ovrednotenij deleža plemstva v vojski, naj navedem le podatke iz vzorca I. Deaka in svoje izračune. Rezultati so precej podobni: delež se giblje okrog petine; polovica plemičev je izvirala iz starega plemstva.²⁷⁰ V Ljubljani je bilo nekaj več plemičev med častniki skupne vojske (24.6%) kot med domobranci (16.7%). Padajoči delež plemstva med visokimi častniki priča, da je zlasti visoko plemstvo našlo druge, bolj obetavne, poklicne možnosti. Plemstvo tako še zdaleč ni igralo tiste vloge, kot jo je nekoč.²⁷¹

Gmotni položaj častnikov

*»Preosnova častniških plač je še vedno pereča nerešena zadeva avstro-ogerskega častništva, ki je z vso gotovostjo računalo na to, da bo regulacija uveljavljena že z novim letom. Sedaj so se moške poučil, da to ne gre tako lahko. Toda mirovati ne morejo in ker žive še vedno v trdni nadi, da se zadeva reši še v tekočem delegacijskem zasedanju, so objavili sedaj v nekaterih listih poročila, da se delegacijama predloži več naknadnih predlog, mej temi pa tudi ono glede povišanja častniških plač.«*²⁷²

²⁶⁵ O. v. Kiesewetter, *Der Offizier der alten österr. ung. Armee* (KA, B/861, fol. 5).

²⁶⁶ Prim. *Qualifikationsliste* Emil Petsche, *1876, Karl Petsche, *1875, Oskar Petsche, *1882, Franz Zwirn, *1896, Ludwig Zwirn, *1876, Michael Lukanc Edl. v. Savenburg, *1844, Anton Lukanc Edl. v. Savenburg, *1882, Michael Lukanc Edl. v. Savenburg, *1886, Rudolf Lukanc Edl. v. Savenburg, *1879, Eduard Nowy Edl. v. Wallersberg, *1875, Gustav Nowy Edl. v. Wallersberg, *1876, Viktor Nowy Edl. v. Wallersberg, *1886 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁶⁷ *Qualifikationsliste* Anton Brosch, *1864 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁶⁸ *Qualifikationsliste* Hamilkar Ivančič, *1884 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁶⁹ I. Grdina, *Arduš, pejmo še v bar!*, str. 134.

²⁷⁰ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 196.

²⁷¹ Pod črto naj omenim, da je v letih 1897–99 v 17. regimentu služil nadvojvoda Jožef Ferdinand (prim. Karol Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, Celovec 1915, str. 100), ki pa Ljubljane verjetno ni videl. Njegove *Qualifikationsliste* žal nisem dobil.

»Na Avstrijskem postavimo, ima vojniški častnik manjše plačilo, nego li kurivec kakše pisarnice«, je ob koncu 60-ih let 19. stoletja zapisal avtor podlistka v *Slovenskem narodu*.²⁷³ In čeprav je obdobje, ko so častniki zaradi revščine celo gladovali, ob prelomu stoletja že minilo, so bile častniške plače po mnenju mnogih sodobnikov tudi tistikrat še vedno pereč problem. V relativno neučinkovitem ali vsaj počasnem avstro-ogrskem parlamentarnem sistemu je vsaka sprememba morala skozi politični labirint, kjer je postala vložek v medstrankarskem barantanju.

Mnenje zgodovinarjev o (zadostni) višini častniških plač pa je deljeno. Avtorja najbolj vseobsežnih del o habsburškem častniškem korpusu István Deák in Ulf Sereinigg zastopata različni stališči. Prvi pravi, da so bili častniki plačani slabše od uradnikov, medtem ko drugi zastopa mnenje, da so bili častniki ob upoštevanju številnih dodatkov plačani bolje kot uradniki istega razreda.²⁷⁴

Vendar pa se zdi, da razlike med enim in drugimi podatki izvirajo predvsem iz različne definicije dohodkov. Poleg plače (*Gage*) so častniki dobivali še vrsto dodatkov (za stanovanje, pohoštvo in služabnika), a so morali hkrati plačevati vrsto obveznih stranskih dejavnosti (polkovna godba, uniforma, častniška hranilnica in knjižnica ter drugo). Koliko denarja je častniku ostalo za njegove lastne potrebe, je bilo torej odvisno od posameznega primera.²⁷⁵ Višina dohodkov je bila odvisna tudi od morebitnega privatnega premoženja ali družinske podpore, ki so ju imeli le silno redki.

čin	letna plača (v gld.)	čin	letna plača (v gld.)
poročnik	840–1000	polkovnik	3600–4400
nadporočnik	1100–1400	generalmajor (GM)	5700–6500
stotnik	1500–1800	podmaršal (FML)	7000–8000
major	2200–2400	general	8400–9000
podpolkovnik	2700–3100	feldmaršal (FM)	12000

Tabela 2: Častniške plače po 1908

Vir: I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, tabela 5.2, str. 147.

Oba avtorja pa se strinjata, da je tudi poročnik z denarjem, ki ga je vsak mesec dobil, lahko preživel. Težave so se začele (kot upravičeno opozarja Deák), ko je častnik začel živeti na veliki nogi – »stanu primerno«.²⁷⁶ Takrat so se pričeli kopičiti številni dolgovi. Na takšno nespametno ravnanje so že tedaj opozarjali posamezni, bolj ali manj osamljeni glasovi.²⁷⁷

K podobi častnika, posebno pa k »zlatemu« poročniškemu času, so sodile tudi igre na srečo, zabave, elegantne po meri krojene in zašite uniforme (Slika 8), pretirana potrošnja alkohola ter druge nič kaj poceni razvade. Jakob Alešovec na primer v svojih spomnih piše, da so po ljubljanskih kavarnah »*gassenlumpi*« vojaštvo redno obirali pri kartah.²⁷⁸

²⁷² *Slovenec*, 10.1.1900, št. 7, str. 2.

²⁷³ *Slovenski narod*, 3.7.1869, št. 77, str. 3.

²⁷⁴ Prim. I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 146–151 in U. Sereinigg, *Das altösterreichische Offizierskorps 1868–1914*, str. 113–116.

²⁷⁵ Glej npr. *Gagezettel* (KA, Nachlaß Jiresch, B/1036).

²⁷⁶ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 147.

²⁷⁷ »Auf welchem Wege immer aber der junge Offizier Befriedigung seiner Lebenslust sucht, zeitweilig wird – meist unter dem Einflusse von in dieser Beziehung 'führenden' Kameraden – seine Lebensweise auf einen Ton gestimmt sein, der mit seinen Mitteln absolut nicht im Einklang steht und ihn temporär in Schulden stürzen muß.« (Salvator R. [Rudolf Hetz], *Die Verschuldung unseres Offizierskorps. Ihre Ursachen und Konsequenzen*, Wien 1910, str. 9).

Geschäftsübersiedlung.

Ich theile hiemit meinen Kunden sowie dem P. T. Publicum höflichst
mit, dass ich mit meiner

Uniformierungs-Anstalt

aus der **Slomšekgasse** in mein neu erbautes Eckhaus
Resselstrasse Nr. 7

überledelt bin.
Indem ich meinen geehrten Kunden für das mir bisher entgegen-
gebrachte Vertrauen bestens danke, bitte ich um ihr ferneres Wohlwollen
und zeichne
hochachtungsvoll

Anton Reissner
Uniformierungs-Anstalt.

Gleichzeitig empfehle ich mich den Herren Einjährig-Frei-
willigen zur Anfertigung der Uniform nach der neuesten Vorschrift
und zu mässigen Preisen. (2858) 6—3

Slika 8. Oglas za prodajalno uniform v Laibacher Zeitung
(Laibacher Zeitung, 14.8.1901, Nr. 185, str. 1540)

Pregled *Qualifikationslisten* kaže, da so se dolgovi z napredovanjem, ki je prineslo več denarja, ponavadi manjšali ali izginili. K temu so lahko prispevali še dodatni dohodki poročnega pologa in seveda bolj umirjeno življenje. Dolgovi pa so bili tudi posledica bolj resnih razlogov: bolezni, prestavitve v rezervo brez plačila ali šolanja otrok. Precej častnikov se je zadolžilo, ko so jamčili za svoje tovariše, pa ti potem niso več zmogli odplačil. V *Qualifikationslisten* se kar vrstijo zapisi o neurejenih financah posameznikov – tako na primer pri Eduardu Nowyju: »*Finanziell nicht geordnet. Hat außer Verpflichtungen gegen den Jubiläumsfond in der Höhe von 7000 K. noch eine Schuld von 5617 K. Letzter ist eine Familienschuld, über welche noch ein Rechtsstreit schwebt. Die Schulden sind hauptsächlich in der Zeit entstanden, in welcher er sich in Ruhestand befand und Verhältnisse die Familie zwangen ein getretenen Haushalt zu haben.*«²⁷⁹

V okviru enot so častniki organizirali nekaj možnosti za ugodna posojila. Častniške hranilnice, posebni skladi in podobne iniciative so zbirale denar in ga pod ugodnimi pogoji posojale častnikom, stroške nabave uniform pa so pomagali nositi uniformirni skladi.²⁸⁰ Večina dolgov je vseeno izvirala od privatnih posojilodajalcev in ti so zanje zaračunavali

²⁷⁸ J. Alešovec, *Kako sem se jaz likal*, str. 243.

²⁷⁹ Vpis za 1912 v *Qualifikationsliste* Eduard Nowy Edl. v. Wallersberg, *1875 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁸⁰ Glej *Statuten aller Offiziersinstitutionen, Överseeffond in Statuten zur Officiers-Sparcassa des Infanterie-Regimentes Baron Kuhn Nr. 17*, Laibach 1889 in *Statuten aller Offiziersinstitutionen, Offiziersuniformierung*.

oderuške obresti. Takšno tajno zadolževanje je bilo strogo prepovedano in je častnika lahko spravilo ob službo ali življenje, dolg pa so morali poravnati njegovi tovariši.²⁸¹

Poznavanje jezikov, verska pripadnost in nacionalna sestava

»*Brust heravs, treubh hinajn... !*«²⁸²

Najbrž je odveč omeniti, da so vsi častniki govorili nemško – vsaj »für Dienstgebrauch genügend.«²⁸³ V začetku stoletja so se pojavljali posamezni poskusi, da bi nemščino izrinili s privilegiranega položaja, vendar so jih vojaške oblasti – s polno podporo cesarja –, kljub sicer vzornemu odnosu do jezikov narodov monarhije, v kali zatrle.

»*Cesar: V »Zde«-vprašanju sem nespravljiv z Vašim [češki poslanec Stranski, op. a.] stališčem in se ne strašim oklicati prekega soda, ako se narod ne vda v tej stvari. V zadevah armade ne razunem nikake šale in že danes povem, da ne bom nikogar pomilostil.– ... toda povem Vam, da je to zadeva službenega jezika in ta je v armadi nemški. ... reči moram še jedenkrat, armadi dajte mir. ...*«²⁸⁴

Pri aferi »zde« je vsekakor šlo bolj za politično kot za jezikovno vprašanje. Armadno vodstvo se je pač odločilo, da v vojski ni prostora za demonstriranje narodne pripadnosti in je primer uporabilo za prikaz svoje moči. V razpravi v državnem zboru je na to opozoril tudi slovenski poslanec vitez Josip Pogačnik, sicer znani prijatelj armade. *Slovenec* je poročal, da se je: »*Slovenski poslanec P o g a č n i k ... dotaknil tudi narodnostnega vprašanja, rekoč, da na jugu pri kontrolnih shodih gotovo ni nihče z namenom preziral vojaških ukazov. Vedno so se oglašali s »tukaj« in nihče se ni nad tem izpodtikal. To afero so vprizorili le ljudje, ki niso prijatelji slovanskih narodov.*«²⁸⁵

Koliko je pri obrambi predpravil nemščine v oboroženih silah šlo za nacionalne motive in koliko za povsem praktično zavzemanje za skupen poveljevalni jezik, pa je stvar razprave. Omeniti velja le še primer, ki dokazuje, da je bila vojska res nepopustljiva pri obrambi nemščine kot komandnega jezika. Celó med svetovno vojno, ko je šlo monarhiji še kako za nohte, so vojaški krogi zavračali uvedbo slovenščine za jezik poveljevanja v enotah prostovoljnih kranjskih strelcev.²⁸⁶ Tako so bili s svojimi zahtevami do neke mere uspešni le Madžari: uspelo jim je, da je madžarščina postala jezik poveljevanja v ogrski honved, ne pa v ogrskih polkih skupne vojske. Svoj poveljniški jezik pa so imeli tudi Hrvati v enotah domobranov.

Drugače je bilo jezikovno vprašanje v avstro-ogrski armadi zgledno urejeno. Častniki so ob nemščini morali obvladati tudi polkovni jezik (ali jezike) – *Regimentsprache*, ki je bil odvisen od jezika rekrutov. Za polkovni jezik je veljal vsak jezik, ki ga je govorila vsaj petina vojakov v polku. Tako je bila več kot polovica vseh samostojnih enot dvo-, tro- ali celo štiri- in petjezična.²⁸⁷ Skladno s tem je morala večina častnikov poleg nemščine pri svojem delu z

²⁸¹ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 152.

²⁸² *Brencelj*, leto III/1871, št. 15, str. 5.

²⁸³ Prim. *Qualifikationsliste* Ottokar Neubert, *1883 in Ferdinand Pschorn, *1877 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁸⁴ *Slovenec*, 15.1.1900, št. 11, str. 2. Prim. tudi *Slovenec*, 25.1.1900, št. 20, str. 3.

²⁸⁵ *Slovenec*, 13.3.1900, št. 59, str. 1.

²⁸⁶ »*Wenn die slowenische Kommandosprache bei den krainischen Schützen eingeführt werden würde, so gäbe dies ein sehr gefährliches Präjudiz, weil später die slawischen Abgeordneten darauf hinweisen könnten, daß etwas, was bei dieser Formation möglich war, auch bei anderen Truppenkörpern durchgeführt werden könnte.*« (*Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*, Im März 1916, str. 14. Avtor tiskanega poročila je bil major avditor dr. Albin Schager; prim. Walter Lukan, *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917) (I. Band)*, neobjavljena disertacija, Wien 1984, str. 203 v op. 211).

²⁸⁷ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 122.

K. und k. Infanterieregiment Leopold II. König der Belgier No. 27.

PROTOKOLL.

Grünigebirgson... *Obst. Edl. v. Imelić*... wurde
 zufolge des mit der Verordnung des k. und k. 3. Korpskommandes Präz.
 No. 2447 vom 18. Dezember 1903 intimierten Reichskriegsministerial-
 Erlasses Präz. No. 8250 vom 11. Dezember 1903 und der Verordnung des
 k. und k. 3. Korpskommandes Präz. No. 9 vom 9. Februar 1906, hinsicht-
 lich der Kenntnis einer zweiten Monarchiesprache einer Prüfung un-
 terzogen und wurde demselben gemäß der Bestimmungen des Reichs-
 kriegsministerial-Erlasses Präz. No. 7946 vom 19. November 1903
 (3. Korpskommandoverordnung Präz. No. 2278 vom 26. November 1903) aus-
 nachstehend angeführten Sprachen die Qualifikation "zum Dienstge-
 brauch genügend" zuerkannt:

Slavenisch... *unbedeutend*

Parisbach, am *11. Juli*... 1906.

Obst. Vetterwold
als Präsident des Obw.

Grünigebirgson
Pararivob

Lujan Walland

Josef F. F. F.

Slika 9. Protokoll o opravljenem preizkusu znanja drugega jezika monarhije. Qualifikationsliste Arthur Edl. V. Imelić, *1870 (Qualifikationslisten, KA)

vojaki uporabljati vsaj še en jezik. Formalno so se morali častniki polkovnega jezika naučiti v treh letih od vstopa v regiment, kar so morali dokazati na izpitu (Slika 9). Če jim to ni uspelo, so dobili dvoletni dodatni rok (*Fristerstreckung zur Erlernung*). V primeru, da ni zadostoval niti ta dodatni rok, častnik ni mogel redno napredovati, dokler se ni jezika zadovoljivo naučil.²⁸⁸

V praksi so imeli težave le redki posamezniki, saj vse kaže, da standardi znanja niso bili kdovekako visoko postavljeni. O tem nam priča vrsta poročil iz takratnega časa in nekateri častniki se odkritosrčno spominjajo svoje spakedranščine: »*So hiess es denn, jede Scheu zu überwinden und ungarisch sprechen, auch wenn ein noch so fürchterliches Kauderwelsch herauskam.*«²⁸⁹

Iz različnih slovanskih jezikov monarhije je pogosto nastal pretežno češki jezik imenovan »*Armeeslawisch*«. ²⁹⁰ Civilistom je ta latovščina predstavljala izvrstno zabavo in tudi slovenski humoristični časnik *Brencelj* si je neusmiljeno privoščil vojake in njihovo jezikovno telovadbo: »*Krucifiks element, kaj ne znate kranjski? Vam bom eksercirreglement še enkrat špliciral. Le fliks aufpasejte. Alzo! Rihtajh, grad, ans, cvaj, brust heravs, trebuh hinajh, grad šavt, roke na hiftah, noge grad, reks šavt, links šavt, kopf po konc, vsi v eni liniji.*«²⁹¹

Kljub vsemu je bil tako benevolenten odnos do jezikov nedominantnih narodov svojevrsten unikum v zgodovini vojaštva.²⁹² Habsburški častniki so bili zaradi tega pravcati poliglotti, ki so neredko (po)znali tri jezike ali več. Precej slabo je bilo le znanje tujih jezikov. Statistika nam ponuja naslednjo sliko (tabela 3).

jezik	1897	1904	jezik	1897	1904
madžarsko	31,3%	33,6%	romunsko	8,4%	8,8%
češko	39,4%	47,0%	italijansko	9,2%	8,5%
slovaško	7,0%	6,9%	rusko	2,4%	1,7%
poljsko	17,2%	19,3%	francosko	21,9%	14,7%
rufensko	7,3%	7,8%	angleško	4,5%	3,4%
slovensko	6,6%	7,3%	drugi	0,6%	0,2%
hrvaško, srbsko	14,3%	15,3%	tuji skupaj	28,0%	18,3%

Tabela 3: poznavanje jezikov (poleg nemščine) med častniki

Vir: *Militärstatistisches Jahrbuch* (1897, 1904).

Poznavanje jezikov pa je med posameznimi rodovi močno nihalo. Odvisno je bilo tako od sestave moštva kot od socialnega izvora in izobrazbe službujočih častnikov. Slednje je zlasti očitno pri častnikih generalštaba in – še vedno močno plemiške – konjenice, pri katerih je francoščino še 1897 znala več kot polovica aktivnih častnikov.²⁹³

Poglejmo še, kakšno je bilo poznavanje slovenščine po posameznih rodovih (Slika 10). Odstotek je bil večji od povprečja tam, kjer je služilo več slovenskih rekrutov: v pehoti, lovskih enotah in topništvu. Precejšen delež slovensko govorečih častnikov v bosansko-

²⁸⁸ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 123.

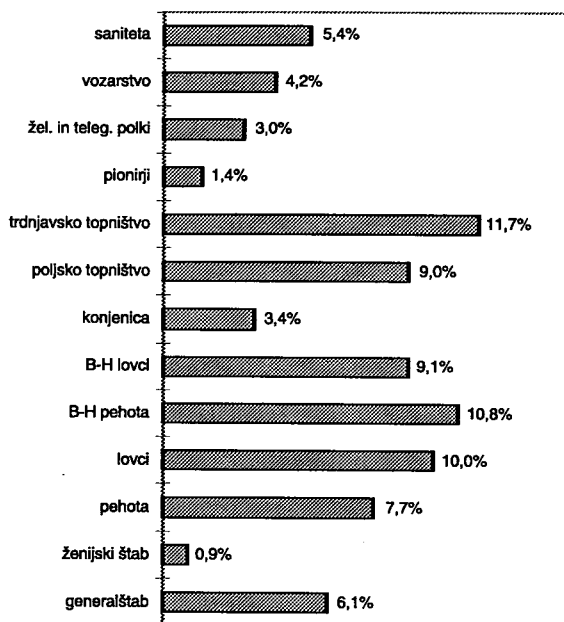
²⁸⁹ O. v. Kiesewetter, *Aus der goldenen Leutnantszeit* (KA, B/861, fol. 2).

²⁹⁰ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 124.

²⁹¹ *Brencelj*, leto III/1871, št. 15, str. 5. Za opozorilo na ta tekst se najlepše zahvaljujem univ.doc.dr. Igorju Grdini.

²⁹² István Deák pravi, da bi glede jezikovne prakse lahko z avstro-ogrsko armado primerjali le vojsko Indije (I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 16, 17).

²⁹³ Prim. *Militär-statistisches Jahrbuch* (1897), str. 149 in *Militärstatistisches Jahrbuch* (1904), str. 146.

Slika 10: znanje slovenščine med častniki po posameznih rodovih.
Vir: Militärstatistisches Jahrbuch (1904)

hercegovskih enotah pa verjetno lahko pripišemo slovanskemu jeziku tamkajšnjih vojakov – nadpovprečen je bil tudi delež slovenskih častnikov v teh enotah; leta 1904 je znašal 1,8% kar je natanko trikrat več od siceršnjega deleža (prim. tabelo 6).²⁹⁴

Ob koncu tega poglavja si pogledjmo in analizirajmo še podatke o znanju jezikov ljubljanskih častnikov, ki sem jih dobil iz obdelanega vzorca *Qualifikationslisten* (tabela 4).

jezik	domobranstvo (N=48)	skupna vojska (N=142)	skupaj (N=190)
madžarsko	6,3%	17,6%	14,7%
češko	29,2%	28,9%	28,9%
slovaško	4,2%	4,9%	4,7%
poljsko	27,1%	12,7%	16,3%
rutensko	16,7%	3,5%	6,8%
slovensko	75,0%	59,9%	63,7%
hrvaško, srbsko	25,0%	14,8%	17,4%
romunsko	2,1%	4,9%	4,2%
italijansko	39,6%	19,0%	24,2%
rusko	10,4%	8,5%	8,9%
francosko	22,9%	46,0%	35,8%
angleško	8,3%	6,3%	6,8%
drugi	0,0%	0,0%	0,0%
skupaj tuji	41,7%	54,9%	51,6%

Tabela 4: znanje jezikov med častniki, ki so službovali v Ljubljani
Vir: avtorjev pregled *Qualifikationslisten* v KA.

²⁹⁴ Militärstatistisches Jahrbuch (1904), str. 201.

Opozoriti moram, da rezultati niso povsem primerljivi z uradnimi statistikami, saj te prikazujejo stanje ob koncu navedenih let (1897 in 1904); sam sem obdelal celoten vzorec, saj bi sicer ne dobil zadostnega števila, ki bi omogočilo statistično vrednotenje. Prav tako ni mogoče ugotoviti, kolikšno je moralo biti znanje jezika, da so ga staroavstrijski popisovalci uvrstili v obdelavo. Tako bi lahko nastalo precejšnje odstopanje od mojih kriterijev, saj so v moji tabeli upoštevani tudi tisti, ki so jezik znali le za silo – »*etwas*«.

Dobljeni rezultati so (morda tudi zaradi različne metodologije) v mnogočem presenetljivi: zelo nadpovprečen je delež častnikov, ki so znali italijansko, izredno velik je delež častnikov, ki so govorili francosko (pri skupni vojski skoraj polovica!), večji od povprečja je tudi delež častnikov z znanjem angleščine in ruščine. Nadpovprečno znanje italijanščine je gotovo povezano tudi s precejšnjim številom častnikov, rojenih v avstrijskem Primorju in Dalmaciji, kjer je bil jezik prebivalcem domač (prim. tabelo 8).

Uganka ostaja tudi tako skromna razširjenost češčine. To utegne biti vsaj deloma povezano z dejstvom, da je bila češčina polkovni jezik v precejšnjem številu polkov (z nabornimi okoliši v čeških deželah) in v njih so morali praktično vsi častniki govoriti češko – to je precej dvignilo povprečje znanja češkega jezika v celotni armadi. V polkih, kjer češčina ni bila polkovni jezik, je delež češko govorečih častnikov zatorej moral biti pod povprečjem. Visok delež znanja slovenščine je seveda pričakovan, prav tako podpovprečno znanje madžarščine. Tu je svojo vlogo odigrala lokacija.

Primerjava poznavanja jezikov med skupno vojsko in domobranstvom pokaže, da so bili med častniki slednjega – razumljivo – manj razširjeni jeziki translajtanskega dela monarhije. Slabše poznavanje tujih jezikov lahko pripišemo skromnejši izobrazbi domobrantskih častnikov in – predvsem pri francoščini – socialni sestavi. Skromnejše znanje slovenščine pri častnikih skupne vojske je bilo tudi posledica dejstva, da je bil v Ljubljani nastanjen graški 27. pešpolk, katerega polkovni jezik je bila le nemščina.

Rezultate je vsekakor treba obravnavati z določeno rezervo, ker tudi zapisovanje v *Qualifikationslisten* ni bilo povsem sistematično. Pri jezikih monarhije so se sestavljavci še nekako držali treh ravni znanja: »za silo« (*notdürftig*), »dovolj za službeno uporabo« (*zum Dienstgebrauch genügend*) in »popolnoma« (*vollkommen*). Znanje tujih jezikov pa so opisovali s pravo paleto izrazov, ki je segala od »nekaj« (*etwas*) prek »kar dobro« (*ziemlich gut*) do »bere in prevaja« (*liest und übersetzt*). Kakšnemu častniku pa so glede znanja tujih jezikov verjeli kar na besedo: »... *Französisch und Englisch spricht – nach eigener Angabe – gut.*«²⁹⁵ Med jeziki se je kot svojevrstna zanimivost znašel tudi »*Krainerisch*«, ki so ga leta 1869 zapisali Michaelu Lukancu pl. Savenburgu.²⁹⁶ Glede na to, da so srbsščino in hrvaščino v uradnih publikacijah praviloma šteli za en jezik, je zanimiv primer Petra Ceranića, ki je po uradnih podatkih iz leta 1908 govoril tako hrvaško (»*vollkommen*«) kot tudi srbsko (le »*gut*«).²⁹⁷

Natančneje velja pogledati le še poznavanje slovenskega jezika. Častnike sem glede na znanje razdelil na tri kategorije, ki so uporabljene v *Qualifikationslisten*: »za silo«, »dovolj za službeno uporabo« in »popolnoma«. Iz grafikona (Slika 11) lahko razberemo, da je bilo znanje slovenščine v domobranstvu enakomerno porazdeljeno med vse tri kategorije; med tistimi častniki skupne vojske, ki so znali slovensko, pa sta jih dve tretjini (67,06%) jezik obvladali »*zum Dienstgebrauch genügend*«. Ducat oficirjev izmed tiste četrtnine vseh slovensko govorečih, ki je jezik imela popolnoma v oblasti, jih je v *Qualifikationslisten* imelo

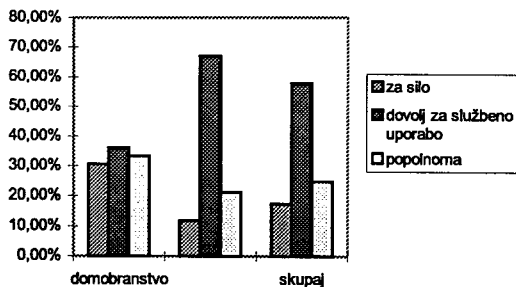
²⁹⁵ *Qualifikationsliste* Emil Ritt. v. Noé, *1876 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁹⁶ *Qualifikationsliste* Michael Lukanc Edl. v. Savenburg, *1844 (*Qualifikationslisten*, KA).

²⁹⁷ *Qualifikationsliste* Peter Ceranić, *1861 (*Qualifikationslisten*, KA).

Slika 11: znanje slovenščine med ljubljanskimi častniki po kategorijah

Vir: avtorjev pregled Qualifikationslisten v KA.

slovenščino zapisano na prvem mestu – pred vsemi drugimi jeziki. Med temi 6,3 odstotka vseh častnikov bi najverjetneje lahko iskali etnične Slovence.

Verska pripadnost

Habsburško armado lahko tako po veri večine njenih častnikov in vojakov ter zgodovinski tradiciji kot tudi po izrazitem katolicizmu njenega poveljnika – apostolskega veličanstva, cesarja, označimo za katoliško vojsko. To pa seveda ne pomeni, da vojska ni odsevala verske sestave prebivalstva in da so bili katoliki v njej izrazito privilegirani. Sestava moštva je precej zvesto odražala versko različnost prebivalstva dvojne monarhije in tudi med častniki najdemo pripadnike dobrega polducata religij.²⁹⁸

Med poklicnimi častniki so bili sicer izredno nadreprezentirani katoliki, kar pa je prej kot posledica njihovega posebnega položaja bilo odsev: »sowohl unterschiedlichen Größe der Bildungseliten in jeder Gruppe als auch des unterschiedlichen Grades ihrer Loyalität gegenüber der Dynastie.«²⁹⁹ Kljub temu, da so znani posamezni primeri diskriminacije nekataloških častnikov,³⁰⁰ ni nikakršnih znakov sistematičnosti. Nasprotno, uradna politika je prisegala na enakost vseh ver, bojujočih se pod cesarskimi in kraljevimi zastavami: »... auf ein und dasselbe Kommando erheben Katholiken und Juden, Griechen, Protestanten und Türken die Hand zum Gebet und zum Schwur der Treue für Kaiser und Vaterland, auf Ein Commando gehen Alle vereint dem Tode entgegen, das Blut des Deutschen und des Slaven, des Christen und des Juden fließt auf dem Schlachtfelde in Einem großen Strom zusammen...«³⁰¹

Čeprav je napisan v visokodonečem tonu, sestavek dovolj verno odslikuje stanje v vojski, v kateri so se pod vrhovnim poveljstvom Franca Jožefa I., po božji milosti avstrijskega cesarja in tudi jeruzalemskega kralja, borili muslimanski častniki in vojaki.³⁰² Previdnost, s katero so se lotili njihovega prvega vpoklica v letu 1882, in skrb za kar največje spoštovanje mohamedanskih verskih predpisov³⁰³ sta simptomatični za nediskriminacijski odnos

²⁹⁸ Prim. naprimer tabelo 10.3 v: I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 206.

²⁹⁹ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 206.

³⁰⁰ Najbolj razvpit je gotovo primer, ko je nadvojvoda Franc Ferdinand preprečil imenovanje protestanta za poveljnika *Kriegsschule* v Wiener Neustadtu (Erwin A. Schmidl, *Jews in the Austro-Hungarian Armed Forces, 1867–1918, Studies on Contemporary Jewry. An Annual (III., Jews and Other Ethnic Groups in a Multi-ethnic World)*, New York-Oxford 1987, str. 136).

³⁰¹ *Danzer's Armee-Zeitung*, 3.5.1900 (navajam po Erwin A. Schmidl, *Juden in der k.(u.)k. Armee – Jews in the Habsburg Armed Forces 1788–1918. Studia Judaica Austriaca (Band 9)*, Eisenstadt 1989, str. 68).

³⁰² O tem natančneje Christoph Neumayer, *Der Islam in Österreich-Ungarn 1878–1918. Neuordnung der muslimischen Kultusverwaltung in Bosnien – Muslime in der k.u.k. Armee – Muslime in Wien und Graz*, diplomsko delo, Wien 1995. Predvsem str. 80–104.

³⁰³ Prim. C. Neumayer, *Der Islam in Österreich-Ungarn 1878–1918*, str. 81–84. Kljub temu, da je bil odnos

avstro-ogrske vojske do verskih (pa tudi jezikovnih) manjšin. Seveda ne gre spregledati vpliva vstaje v Krivošijah, ki se je začela po objavi zakona o rekrutaciji na območju Boke Kotorske. Avstrijskim okupacijskim oblastem je bilo jasno, da je v zasedenih pokrajinah potrebna precejšnja previdnost.³⁰⁴ Resda pa je bil odziv prebivalstva kljub vsej opreznosti buren. Razburjenje med muslimanskim prebivalstvom so oblasti s posredovanjem sarajevskega muftije in drugih dostojanstvenikov pomirile, v Hercegovini pa je zaradi nove vojaške ureditve prišlo celo do vstaje.³⁰⁵ Prav analiza dogajanja v Bosni in Hercegovini ob uvedbi splošne vojaške obveznosti dobro pokaže vzroke za edinstveno ureditev nacionalnega in jezikovnega problema v avstro-ogrski armadi. Ta je bila pač rezultat obstoječih zapletenih razmer in nenehnega prilagajanja situaciji.

Po krajšem ekskurzu na jug monarhije, naj poskusim razčleniti podatke o verski sestavi častniškega zbora. Primerjava vzorca ljubljanskih častnikov z uradnimi podatki pokaže nekaj manjšo versko pestrost (ni judov – izraelitov in unitarcev). Delež katolikov je bil še za malenkost večji kot sicer, vendar to in druga odstopanja niso signifikantna (glej tabelo 5). Podatki iz literature pa kažejo (glej op. 318–320), da so med ljubljanskimi častniki bili tudi judje.

	uradni podatki (1905)	Ljubljana
rimokatoliki	86,60%	91,05%
grkokatoliki	0,90%	0,53%
pravoslavci	2,70%	2,63%
evangelici – augšburška konfesija	7,20%	4,74%
evangelici – helvetska konfesija	1,80%	1,05%
unitarci	0,10%	0,00%
izraeliti	0,70%	0,00%

Tabela 5: verska pripadnost častnikov v skupni vojski in v Ljubljani.

Vir: *Militärstatistisches Jahrbuch (1905)* in avtorjev pregled *Qualifikationslisten*.

Posebej želim predstaviti problematiko judovskih častnikov, ki je v marsičem ilustrativna tudi za druge nacionalne in verske manjšine. Njihov delež v skupni armadi se je v letih 1897–1911, za katera imamo na voljo statistične podatke, od 1.2% prepolovil na 0.6%.³⁰⁶ Upad se v absolutnih številkah sicer ne zdi tako drastičen (od 178 na 109) (Slika 12),³⁰⁷ kljub temu pa se zastavlja vprašanje, zakaj se je to zgodilo.

Verjetni razlogi so tako asimilacija Judov kot gospodarska nepriljubljenost častniškega poklica in seveda tudi antisemitizem.³⁰⁸ Kljub temu lahko trdimo, da je bila na splošno habsburška vojska do Judov in judovskih častnikov tolerantna. Dostopni so jim bili tudi

do muslimanov zgleden in so bili izredno cenjeni kot vojaki, je bilo konec leta 1913 v armadi le 42 častnikov in kadetov islamske vere (le dva aktivna) ob 14.000 vojakih. Najvišji čin, ki ga je dosegel musliman, pa je bil podpolkovniški (prav tam, str. 101, 102).

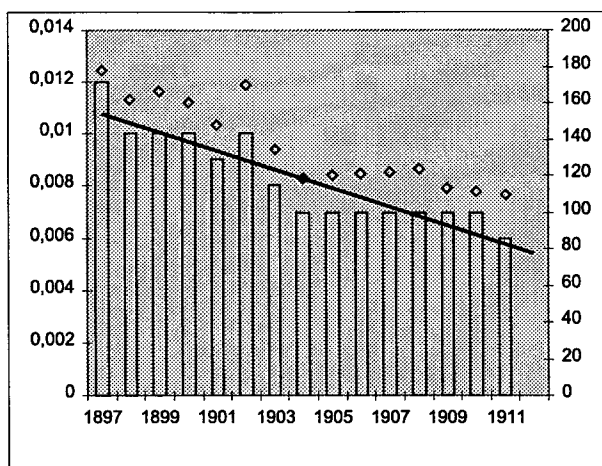
³⁰⁴ Prim. Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine*, Sarajevo 1958, str. 89–92.

³⁰⁵ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882 godine*, str. 92–104.

³⁰⁶ *Militär-Statistisches Jahrbuch* (1897 in 1911).

³⁰⁷ *Militär-Statistisches Jahrbuch* (1897 in 1911). Bistveno večji je bil delež in število Judov med rezervnimi častniki. Delež se je do 1908 gibal malo nad 18 %, potem pa padel na okrog 16 % (prav tam). To lahko pojasnimo z visokim deležem Judov med gimnazijskimi maturanti, ki so imeli možnost enoletnega prostovoljstva (E.A. Schmid, *Juden in der k.(u.)k. Armee*, str. 75). – Samo za ilustracijo: v 19. stoletju je na Bavarskem častniški patent dobilo šest (6) Judov; zadnji 1885. Od 1907 ni bilo v bavarski armadi nobenega judovskega častnika več (H. Rumschöttel, *Das bayrische Offizierkorps*, str. 245). In v Nemčiji je takrat vladalo mnenje, da v bavarski vojski ni ovir za judovske častnike (prav tam, str. 239).

³⁰⁸ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 211, 212.

Slika 12: Aktivni judovski častniki v avstro-ogrski vojski.
S črno črto je prikazan linearni trend.

Vir: *Militärstatistisches Jahrbuch (1897–1911)*.

najvišji čini in poveljniška mesta in Jude najdemo tudi na elitni generalštabni *Kriegsschule*.³⁰⁹ Še više je segla vrsta krščenih Judov – baron Sámuel Hazai je bil celo ogrski obrambni minister ter od 1917 šef *Ersatzwesen* celotnih oboroženih sil.³¹⁰ Vendar velik delež prekrstitev med judovskimi častniki³¹¹ morda kaže na prikriti antisemitizem – kar pa nikakor ni bila posebnost vojske.

Wolfgang von Weisl, sodelavec vodje radikalnih revizionističnih cionistov Vladimira Ze'eva Jabotinskega, rezervni artilerijski častnik v cesarsko-kraljevi ter pozneje v izraelski vojski in avtor kratke zgodovine Judov v avstroogrski armadi, na primer trdi, da je v vojski veljal nezapisan zakon, po katerem so nekrščeni Judje mogli napredovati le do polkovniškega čina.³¹² Kljub temu pa je bilo njegovo mnenje o armadi in položaju Judov v njej nadvse pozitivno. In končno: Herzl je spodbudo za pisanje programskega spisa *Der Judenstaat* dobil ob Dreyfusovi aferi v Franciji in ne zaradi dogajanja v rodni monarhiji.

Skoraj nadrealistično se zdi, da je bil relikv vitezke etike – dvoboj, pomembno orožje v boju Judov proti antisemitizmu. Vsak Jud, ki je bil aktivni, upokojeni ali rezervni častnik, je bil »satisfaktionsfähig« in je tako lahko izzval na dvoboj kateregakoli antisemita. Še več, čine

³⁰⁹ E.A. Schmidl, *Die Juden in der k.(u.)k. Armee*, str. 63–65. V rahlo skrajšani obliki izšlo tudi kot E.A. Schmidl, *Jews in the Austro-Hungarian Armed Forces, 1867–1918*.

³¹⁰ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 214, 215.

³¹¹ Prim. I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 213 in E.A. Schmidl, *Juden in der k.(u.)k. Armee*, str. 66. Zasedimo lahko tudi nekaj prestopov v judovstvo (prav tam, str. 67).

³¹² Wolfgang von Weisl, *Die Juden in der Armee Österreichs-Ungarns* (v: isti, *Die Juden in der Armee Österreichs-Ungarns : Illegale Transporte : Skizze zu einer Autobiographie*, Tel Aviv 1971, str. 3).

Wolfgang von Weisl se je rodil 27.3.1896 na Dunaju, že pri desetih letih je na svoji gimnaziji ustanovil Sionistično unijo in od tedaj dalje je bil dejaven v sionističnem gibanju. Med 1. svetovno vojno je prostovoljno vstopil v artilerijski polk št. 2, da bi se boril proti »judenmordenden Zarismus«. V Palestino se je preselil 1922; 1924 je v Tel Iosefu vodil ilegalni prvi častniški tečaj Hagane, med vojno 1948 pa je bil ranjen. 1919 je spoznal Vladimira Jabotinskega in 1925 z njim soustanovil *Izraelsko revizionistično stranko*, ki ji je predsedoval 1930–31 in 1943–44. Bil je tudi dopisnik *Neue Freie Presse* in nekaterih drugih časnikov ter, avtor več knjig. Umril je leta 1974. Za pomoč pri preverjanju podatkov o von Weislu in fotokopije člankov iz izraelskega časopisja se zahvaljujem Orni Shtauber z *Jabotinsky Institute* iz Izraela.

je izgubila vrsta nemško-nacionalnih študentov, ker se niso hoteli biti z Judi, ko so jih ti bili izzvali.³¹³ V priročniku *Dienstverkehr des Reserveoffiziers* je pisalo: »Jemandem nur deshalb die ritterliche Genugtuung zu verweigern, weil er einer anderen Nation oder Religionsgenossenschaft angehört, widerspricht den in der Armee herrschenden Ehrbegriffen.«³¹⁴

Naj se sliši še tako čudno, dvoboj je v povezavi s strogim častnim kodeksom omejeval rasistične in antisemitske eskapade posameznikov – tudi častnikov. Vsakdo se je namreč dobro zavedal, da utegne kaj takega plačati s krvjo. Duel je prav zaradi takšne vloge navdušil tudi očeta modernega političnega cionizma, dunajskega novinarja Theodorja Herzla.³¹⁵ »Ein halbes Dutzend Duelle würde die gesellschaftliche Position der Juden sehr heben«,³¹⁶ je zapisal v svoj dnevnik in nekaj časa se je celo poigraval z idejo, da bi na dvoboj izzval enega izmed voditeljev avstrijskih antisemitov: princa Aloisa Liechtensteinskega, poslanca Georga Schönererja ali dunajskega župana Karla Luegerja.³¹⁷

Pregled *Qualifikationslisten* mi ni odkril nobenega judovskega častnika, ki bi bil služil v Ljubljani v obravnavanem obdobju, kar je prejkone zgolj slučaj in posledica majhnega absolutnega števila judovskih oficirjev. V zgodovinopisju je znan vsaj polkovnik Adolf Beer, ki je bil od 1887 do 1888, ko je umrl zaradi vnetja pljuč, poveljnik artilerijskega polka št. 13 (*Corps-Artillerie-Regiment Nr. 13*), takrat nastanjenega v Ljubljani.³¹⁸ Da pa je bilo teh častnikov več, lahko razberemo tudi iz dejstva, da je ljubljanski magistrat navedel prav odhod nekaj judovskih vojaških družin kot razlog za zmanjšanje števila Judov v mestu od 84 (1900) na 57 (IX.1902).³¹⁹ *Leksikon občin za Kranjsko* pa na podlagi popisa iz leta 1900 med vojaki navaja 11 izraelitov.³²⁰ Koliko je bilo med njimi oficirjev, žal ni mogoče ugotoviti.

Gotovo zanemarljivo število judovskih častnikov v Ljubljani ni nič spremenilo odnosa tukajšnjega meščanstva do Judov. Ta je bil slejkoprej lokalna različica splošnoavstrijskega nerazpoloženja do Judov, ki je imelo svojo krono v samem dunajskem županu.³²¹ Antisemitizem takrat pač ni bilo prepričanje, ki bi ga veljalo skrivati. Katoliški *Slovenec* je tistikrat v enem izmed protijudovskih člankov s povednim naslovom *Ne zaupajmo Judom!* med drugim zapisal: »Jud ne pozna požrtvovalnosti, ne pozna domovinskega čustva, Jud se ne zna, noče priličiti ljudstvu, med katerim živi. Poglejmo povestnico: med mučenci za domovino zastonj iščemo Judov, zastonj se oziramo po njih na bojnem polju; in ni bilo še slišati, da bi bil Jud padel za svobodo naroda, za svobodo zemlje, kjer je zagledal luč sveta.«³²²

³¹³ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 162, 163.

³¹⁴ *Dienstverkehr des Reserveoffiziers*, Wien 1915, str. 236, 237 (navajam po I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 163).

³¹⁵ W. von Weisl, *Die Juden in der Armee Österreichs-Ungarns*, str. 4.

³¹⁶ Alex Bein, *Theodor Herzl : Biographie*, (izboljšana žepna izdaja) Frankfurt/M.-Berlin-Wien 1983, str. 71.

³¹⁷ A. Bein, *Theodor Herzl : Biographie*, str. 69.

³¹⁸ E. A. Schmidl, *Juden in der k.(u.)k. Armee*, str. 65.

³¹⁹ Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, str. 62.

³²⁰ *Leksikon občin za Kranjsko*, str. 2.

³²¹ V. Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 84. Poglavje *Odnosi Slovencev do Židov in židovstva ter antisemitizem* (prav tam, str. 75–90) je kratek prikaz razvoja antisemitizma na Slovenskem. O antisemitizmu in katoliški stranki podrobneje piše tudi Egon Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Documenta et studia historiae recentioris XII, Maribor 1997, str. 96–137. Primerjaj tudi Igor Grdina, *Podoba Žida v slovenski literaturi*, Kronika, letnik 37/1989, št. 3, str. 267–277. Nekaj ilustrativnih navedkov slovenskih antisemitov najdemo tudi v živahnem članku Antona Šepetavca, *Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovencih, ki niso vedno (bili) taki*, Zgodovina za vse, leto I/1994, št. 1, str. 27, 28.

³²² *Slovenec*, 19.2.1900, št. 40, str. 1. Pred antisemitizmom še zdaleč niso bili imuni niti slovenski liberalci. *Slovenski narod* je v seriji člankov *Jedro židovstva* med drugim zapisal: »Žid je bil že oddavna parasit človeštva, ne radi tega, ker je bil trgovec, ampak radi tega ker ni mogel nikdar produktivno delati temveč je

Da je zapisano popolna neumnost in neresnica, je jasno že iz zgornjih odstavkov. Res je, da stereotip o plašnih, preračunljivih judih ni slovenska posebnost,³²³ a je vendar ironično, da je kaj takega zapisal pripadnik naroda, ki je bil med častniki izredno podpovprečno zastopan in se torej ne bi mogel hvaliti s kakšno posebno bojevitostjo.

Nacionalna sestava

Nacionalna pripadnost v *Qualifikationslisten* ni bila zapisana, tako da na vprašanje o etničnem izvoru in nacionalnem čutenju častnikov ljubljanske garnizije ne morem dati jasnega odgovora. Na podlagi znanja jezikov, vere, priimkov in podobnih znakov, bi sicer lahko ugibal o njej, vendar to ni dovolj za kakršnokoli resno analizo. Kako hitro se pri takem sklepanju lahko zmotimo, nam pokaže primer poročnika Géze Mukařovskýja, ki – čeprav je bil rojen v Temesváru – sploh ni znal madžarsko in je po prvi vojni ostal v republiki (Nemški) Avstriji.³²⁴ Tudi István Deák je prišel do sklepa, da je treba o ugotavljanju narodne pripadnosti habsburških častnikov reči: »daß es keinen verläßlichen Weg gibt, die Nationalität der Berufsoffiziere festzustellen.«³²⁵ Le pri redkih posameznikih nam je ugibanje prihranjeno. Ob prestopu v novo vojsko avstrijske republike so morali bivši staroavstrijski častniki opredeliti svojo *Nationalität und Muttersprache*. In so seveda napisali: »deutsche Nationalität, deutsche Muttersprache.«³²⁶ Toda tudi tu gre za *post festum* opredelitev, ki je bila zagotovo pod vplivom takratnih razmer.

Na razpolago je tudi uradna jezikovna statistika za leta 1897–1911, ki pa je seveda le sumarna in zajema celotno monarhijo (tabela 6). Statistika zajema čine od poročnika do polkovnika in torej ne upošteva kadetov ter generalskih činov. Ker je bila statistika napravljena za skupno vojsko, lahko domnevamo, da je bilo v Ljubljani, kjer so bile tudi enote cislajtanskega domobranstva, relativno manj častnikov iz ogrskega dela monarhije. Žal pa uradnih podatkov ni niti za celotno domobranstvo.

	1897	1901	1905	1910
Nemci	77,7%	79,1%	79,7%	78,7%
Madžari	8,0%	7,8%	9,3%	9,3%
Čehi in Moravani	5,5%	5,8%	4,5%	4,8%
Slovaki	0,1%	0,1%	0,1%	0,0%
Poljaki	3,0%	2,6%	2,2%	2,5%
Rutenci	0,2%	0,1%	0,1%	0,2%

vedno žil iz žuljev drugih, katere je pri vsem tem še zaničeval kot inferiorne, sužnje, »pogane«, gojim...« (Slovenski narod, 5.1.1900, št. 4, str. 2).

³²³ Zionisti so se, da bi zavrnili takšno gledanje, lotili sistematičnega vojaškega urjenja in v razmeroma kratkem času (na podlagi izjemnih vojaških uspehov države Izrael) dosegli povsem drugačno podobo Izraelcev. Njihov vzor so posnemali tudi Armenci, še en narod, ki je veljal za preračunljivega in strahopetnega (prim. John A. Armstrong, *National character and national stereotypes*, Society, Volume 33/1996, No. 2, str. 48–52).

³²⁴ *Qualifikationsliste* Géza Mukařovský, *1887 (*Qualifikationslisten*, KA). Morda najlepši dokaz nesmiselnosti povezovanja imen, rojstnih krajev in drugih podedovanih lastnosti z nacionalno pripadnostjo je boj za Radgono 1919. Slovenske čete je junaško vodil stotnik Benedikt Zeilhofer, potomec tirolskih priseljencev (prim. Erwin Steinböck, *Die Kämpfe um Radkersburg und im steirischen Grenzraum 1919* (Militärhistorische Schriftenreihe, Heft 47), Wien 1983 in Janez Stergar, *Odmevi boja za Radgono po prvi svetovni vojni v avstrijskih in jugoslovanskih predstavniških telesih* (v: *Narodne manjšine 3, Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski*, Ljubljana 1994, str. 243–256)).

³²⁵ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 224.

³²⁶ Tako na primer Otto Jiresch (*Anmeldeblatt zur Aufnahme in das österreichische Heer*, KA, Nachlaß Jiresch, B/1036).

	1897	1901	1905	1910
<i>Slovenci</i>	0,6%	0,6%	0,5%	0,5%
<i>Hrvati in Srbi</i>	3,6%	2,8%	2,3%	2,4%
<i>Romuni</i>	0,6%	0,5%	0,7%	0,9%
<i>Italijani</i>	0,7%	0,6%	0,6%	0,7%

Tabela 6: nacionalna sestava aktivnega častniškega kadra v izbranih letih.

Vir: *Militärstatistisches Jahrbuch* (1897, 1901, 1905, 1910).

Iz preglednice (tabela 6) lahko takoj opazimo, da je bil delež slovenskih častnikov bistveno manjši od deleža Slovencev v celotnem prebivalstvu obeh delov monarhije. Ta se je gibal okrog poltretjega odstotka. Za to razliko je vrsta razlogov. Prvi je statističen: v vojaških statistikah je bil delež Nemcev iz različnih vzrokov sistematično precenjen. Del razlogov za to verjetno leži v načinu popisovanja, ki pa nam ni znan.³²⁷ Drugi razlogi pa so povezani z mehanizmi opredeljevanja za določeno narodno pripadnost. Potrebno je upoštevati, da sta dve tretjini častnikov izvirali iz družin državnih uslužbencev (uradnikov, vojakov, orožnikov...), v katerih je imela zvestoba monarhiji pogosto prednost pred narodno pripadnostjo. Oblikovanje le-te so v takih družinah zavirale tudi česte selitve iz dežele v deželo. Že v poglavju o verski pripadnosti častnikov pa sem opozoril na večjo zastopanost narodov z izoblikovanimi izobraženskimi elitami.

Pozneje je svoje prispevalo tudi dolgo izobraževanje v vojaških šolah. Gojenci nižjih vojaških realk so v vojaški šolski sistem vstopili že pri desetih letih, kadeti pa so s šolanjem običajno začeli pri štirinajstih. Čeprav so se v šolah učili tudi drugih jezikov monarhije, je bila nemščina jezik poučevanja. Izjema so bile le šole madžarskega in hrvaškega domobranstva, ki pa za naš primer niso zanimive. Menda je bil eden izmed razlogov za ustanovitev vojaških realk nuditi častnikom in državnim uslužbencem, »*die häufig in fremdsprachigen Gegenden ihren Dienst versehen mussten, die Möglichkeit der deutschen Erziehung ihrer Söhne...*«³²⁸ Poleg tega so bile v vojaških šolskih programih izrazito zapostavljene vsebine, ki bi dale mladim gojencem informacije o etnični sliki oziroma raznovrstnosti avstro-ogrske monarhije.³²⁹ »*Die Offiziersanwärter wurden gelehrt, Massen und Menschen zu führen, und nicht, sich mit den Besonderheiten ihrer Individualität zu beschäftigen,*« pravi Deák.³³⁰

V letih službovanja izražanje nacionalnega občutenja ni bilo preveč zaželeno – čeprav ne prepovedano – in nemščina je bila prevladujoč jezik v službi in družbi.³³¹ Tako je razumljivo, da se je mnogo častnikov, ki sicer niso bili etnični Nemci, vsaj po jeziku uvrščalo med Nemce. Drugi pa so bili – kot posrečeno pravi Jaroslav Hašek – dvoživke: »*Nadporočnik Lukaš je bil izrazit primer aktivnega oficirja trhle avstrijske monarhije. Kadetnica je napravila iz njega dvoživko. V družbi je govoril nemški, pisal nemški, prebiral češki, in ko je poučeval v šoli enoletnih prostovoljcev, samih Čehov, jim je zaupno govoril: 'Bodimo Čehi, toda tega nihče ne sme vedeti. Tudi jaz sem Čeh.'*«³³²

István Deák je ob upoštevanju teh dejstev, na podlagi svojega vzorca dobil precej drugačne rezultate nacionalne sestave častniškega zbora (tabela 7). Naj zlasti opozorim na zelo veliko skupino častnikov, ki jih Deák označuje za večnacionalne. Bilo jih je za dobrih 16

³²⁷ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 215, 216.

³²⁸ O. v. Kiesewetter, *Der Offizier der alten österr. ung. Armee* (KA, B/861, fol. 5).

³²⁹ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 109, 110.

³³⁰ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 113.

³³¹ I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 222, 223.

³³² J. Hašek, *Dobri vojak Švejk med prvo svetovno vojno. V zaledju* (I. del), str. 213.

odstotkov. Ker se seštevek deleža Nemcev in te kategorije zelo približa deležu nemških častnikov v uradnih statistikah, se zdi utemeljena domneva, da so se zlasti častniki nacionalno mešanega porekla med več identitetami odločali za »nemško«. Večplastnosti posameznikove narodne (in siceršnje) identitete, ki se je danes vse bolj zavedamo, popisi žal ne zajamejo.

Slovenci so bili tudi po Deákovih izračunih precej podprezentirani. Kaj so bili – ob že navedenih razlogih – vzroki tega, si ne upam ugibati, tako da uganko za sedaj puščam ob strani. Zanimivo bi bilo raziskati še odnos Slovencev (predvsem pa politikov) do tako skromnega števila sonarodnjakov med častniki. Med raziskovanjem zgodovine ljubljanskega častniškega zbora nisem odkril kaj dosti gradiva v zvezi s tem in zdi se mi, da se s problematiko vsaj javno nihče ni dosti ukvarjal. Nekaj stavkov v posameznih člankih pa daje slutiti, da situacija ni bila povsem neopažena in je občasno prišla na plan. – »... *pri vojaščini se jih je krvavo malo vspelo na višo čast kljubu ponemčevalnim učilnicam*«, je v razmišljanju o položaju slovenskega jezika zapisal uvodničar *Slovenskega naroda* maja 1868.³³³

	1900		1900
Nemci	55,0%	Hrvati	2,1%
Madžari	9,1%	Srbi	1,6%
Čehi in Moravani	8,1%	Romuni	1,6%
Slovaki	0,4%	Italijani	0,2%
Poljaki	3,3%	tujci	0,2%
Rutenci	0,4%	večnacionalni	16,2%
Slovenci	0,8%	nedoločeno	1,2%

Tabela 7: nacionalna sestava aktivnega častniškega kadra po I. Deáku (seštevek je – verjetno zaradi zaokroževanja – 100,2%!).

Vir: I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 223, tabela 10.10.

Vsekakor vzrokov ne moremo in ne smemo iskati v nacionalnem značaju Slovencev. Odločitev za častniško kariero je bila predvsem poklicna odločitev in je bila le malo povezana z manjšo ali večjo bojevitostjo posameznega aspiranta na oficirsko čast. Toliko manj bi odločitev lahko utemeljevali in razlagali s pomočjo nacionalnih stereotipov, ki so »dvomljivi in krivični in ... le tu in tam skrivajo v sebi zrno resnice.«³³⁴ Poleg tega je bil stereotip o »Janezih«, ki se je pri nekaterih južnoslovanskih narodih razvil za časa rajne Jugoslavije, bolj posledica precenjevanja lastnih vojaških sposobnosti, kakor odsev dejanskega stanja. V sredi 19. stoletja je na primer Anton Krempl zapisal povsem drugačno – in nič bolj utemeljeno ali manj bedasto – mnenje o vojaški vrednosti Slovencev. Menil je, da »so Nemci kam menje za vojšake, kak Slovenci, zakaj Nemci so vu večih krajih nedopadlive zrasti, krofasti ino hripasti, razplošeni ino debeli, počasni ino nerazumni, zato da preveč jejo: Nemeč jej petkrat na den, vjutro, kak stane, se že močne hrane najej, per nékih vurah že južnije, k' obedi se žirovnih zdračnih hran do punega nasiti, na sred odvečarke pále južnije, ino večer si petokrat želodec napuni. To je za vojšaka ne, vojšak le enkrat na den dobi do nasitenja jesti. Za tega volo so od nekda le Slovenci bol za vojšake bili, da so lepšega života, bol drobni ino šibki, hitreši ino razumnéši.«³³⁵

³³³ *Slovenski narod*, 30.5.1868, št. 26, str. 1.

³³⁴ Janek Musek, *Psihološki portret Slovencev*, Ljubljana 1994, str. 7.

³³⁵ Anton Krempl, *Dogodivšine štajerske zemle*, Gradec 1845, str. 233.

Deželni izvor častnikov

Deželni izvor v Ljubljani nastanjenih častnikov sicer ni nadomestilo za manko podatkov o nacionalni pripadnosti, a rezultati se mi vseeno zdijo vredni predstavitve (tabela 8). Kljub temu, da je narodna pripadnost v tistem času dobivala vse večji pomen, ne moremo zanemariti dejstva, da je deželna zavest še vedno obstojala in da se je precej ljudi – gotovo tudi častnikov – še močno identificiralo z domačo deželo, pa čeprav so živeli stotine kilometrov stran. Med drugim to jasno kažejo tudi popisnice ljudskih štetij za ljubljansko prebivalstvo; ob koncu 19. stoletja so se mnogi Ljubljančani še proglašali za Kranjce.³³⁶

	domobranstvo (N=48)	skupna vojska (N=142)	skupaj (N=190)
Spodnja Avstrija	14,58%	13,38%	13,68%
Gornja Avstrija	4,17%	0,70%	1,58%
Tirolska	2,08%	4,93%	4,21%
Predarlška	0,00%	1,41%	1,05%
Salzburška	2,08%	1,41%	1,58%
Štajerska	10,42%	12,68%	12,11%
Koroška	4,17%	3,52%	3,68%
Kranjska	18,75%	10,56%	12,63%
Češka	12,50%	14,08%	13,68%
Moravska	4,17%	2,82%	3,16%
Šlezija	0,00%	0,70%	0,53%
Primorje	12,50%	4,93%	6,84%
Dalmacija	4,17%	1,41%	2,11%
Galicija	6,25%	2,11%	3,16%
Bukovina	0,00%	0,70%	0,53%
Ogrska	4,17%	10,56%	8,95%
Hrvaška in Slavonija	0,00%	8,45%	6,32%
Bosna in Hercegovina	0,00%	1,41%	1,05%
Italija	0,00%	2,82%	2,11%
Nemčija	0,00%	1,41%	1,05%

Tabela 8: rojstne dežele častnikov ljubljanskega častniškega zbora

Vir: avtorjev pregled *Qualifikationslisten* v KA.

Častniki, rojeni na Spodnjeavstrijskem, so bili skoraj brez izjeme Dunajčani. Precejšen delež Kranjcev pač lahko pripišem dejstvu, da pišem o kranjski prestolnici. To je še posebno očitno pri častnikih domobranstva, kjer njihov delež dosega skoraj petino. Vse kaže, da je bilo pri častnikih do določene mere v navadi lokalno popolnjevanje enot; visok delež domačinov pa je bil tudi posledica zahteve po znanju slovenščine.

Daleč nadpovprečen je na prvi pogled delež častnikov, rojenih v tujini. Vendar je delež rojenih v Italiji pravzaprav statistična prevara; podroben pregled nam odkrije, da so bili vsi ti »Italijani« sinovi avstrijskih častnikov ali podčastnikov in vsi so bili rojeni v italijanskih mestih, ki so do 1859 oziroma 1866 še spadala pod avstrijsko oblast.³³⁷ Vojaški uradniki so pri zapisovanju osebnih podatkov pri mestu rojstva očitno upoštevali meje v trenutku vpisa. Le kot zanimivost naj omenim, da so v posameznih enotah kot gostje služili tudi tuji častniki.

³³⁶ Prim. A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 117.

³³⁷ Prim. *Qualifikationsliste* Conrad Christianović, *1864, Oskar Dillman v. Dillmont, *1853, Leopold Kitzberger, *1853, Ferdinand v. De Sommain, *1842 (*Qualifikationslisten*, KA).

Kronist kranjskega 17. pešpolka poroča o vrsti romunskih častnikov, ki so v njegovi enoti gostovali po 1901. letu.³³⁸

Ob vseh teh statističnih podatkih o nacionalni pripadnosti in deželnem izvoru ne smemo pozabiti, da se je armada pravzaprav postavljala s svojo nadnacionalnostjo. To je seveda do neke mere bila le fraza, a del častnikov bi gotovo imel težave z odgovorom na vprašanje o narodnostni pripadnosti. Kar precej jih je izviralo iz mešanih družin. Kot grof Franz Xaver Morstin iz neke zgodbe Josepha Rotha bi pri opredelitvi imeli težave s kriteriji. – »*Er sprach fast alle europäischen Sprachen gleich gut, er war fast in allen europäischen Länder heimisch, seine Freunde und Verwandten lebten verstreut in der weiten und bunten Welt. Ein kleineres Abbild der bunten Welt war eben die kaiser- und königliche Monarchie, und deshalb war sie die einzige Heimat des Grafen.*«³³⁹

Posebno skupna vojska, ta »*armada brez države*« – kot jo je posrečeno označil Johann Christoph Allmayer-Beck, je bila v času cvetočih nacionalizmov nekakšen zadnji preostanek nadnacionalnega avstrijskega patriotizma. Zato je bila seveda trn v peti Madžarom, ki so si namesto nadnacionalne sile želeli mnogonarodne vojske, ki bi jo sestavljali nacionalni kontingenti.³⁴⁰ Prestolonaslednik Franc Ferdinand je besnel: »*Es ist hoechste Gefahr im Verzuge, denn in Ungarn arbeitet alles dahin um die einzige und verlässlichste Stütze der Monarchie und Dynastie, die Armee, auch noch zu ruinieren.*

Ich weiss nicht ob meine Bemühungen von Erfolg gekrönt sein werden, aber ich habe jetzt schwere Zeiten durchzumachen.

Denn wer mir and die Armee greift, der greift mir ans Herz, und ich kann es nicht verwinden, dass die alterwürdigen Traditionen der Armee einer revolutionaeren Bande und Horde ausgeliefert werden sollen!«³⁴¹

Nadvojvoda je pač menil, da je anacionalna oziroma nadnacionalna, le cesarju vdana armada, *conditio sine qua non* obstoja monarhije.³⁴² In v tem se je izjemoma ujemal s starim cesarjem.

Kljub vsemu razpravljanju o anacionalnosti in nadnacionalnosti je treba opozoriti tudi na drugo plat. Tudi v armado so se v novem stoletju pretihotapili ljudje, ki kot otroci svojega časa še zdaleč niso bili strpni do drugih narodov. O tem nam pričajo usode nekaterih častnikov po prvi svetovni vojni³⁴³ in pa incidenti, ki so se dogajali pred njo. Enega izmed njih je obravnaval tudi kranjski deželni zbor v razpravi o poročanju c.kr. korespondenčnega urada. V želji, da bi dokazal pristranskost korespondenčnega urada, je poslanec dr. Šušteršič raziskal spopad kadeta Mallitscha z demonstranti na ljubljanski železniški postaji in opozarjal, da je ta pretep sam izzval z nesramnimi vzkliki: »*Sind die windische Lausbuben noch immer draußen? ... Marsch weg, windische Bagage. Marsch weg!*«³⁴⁴

³³⁸ Ferdinand Strobl von Ravelsberg, *Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regiments Ritter von Milde Nr. 17 1674–1910*, Laibach 1911, str. 316, 317.

³³⁹ Joseph Roth, *Die Büste des Kaisers* (v: Joseph Roth, *Die Büste des Kaisers – Kleine Prosa*, Stuttgart 1969, str. 4). Prim. tudi I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 223.

³⁴⁰ J. Ch. Allmayer-Beck, *Die bewaffnete Macht ...*, str. 89.

³⁴¹ Pismo Franca Ferdinanda nekdanjemu pribočniku Heinrichu Kraus von Elislagu z dne 29.4.1903 (KA, Nachlaß Kraus v. Elislagu, B/1408:4).

³⁴² J. Ch. Allmayer-Beck, *Die bewaffnete Macht ...*, str. 94–97.

³⁴³ I. Deák v poglavju o habsburških častnikih v nasledstvenih državah navaja vrsto častnikov, ki so se spogledovali s fašizmom in nacizmom. Morda velja omeniti ustaša Slavka Kvaternika ali vodjo madžarskih fašistov Ferenca Szálasija, ki je 1944 na čelu Madžarske nasledil admirala Miklósa Horthyja (I. Deák, *Der k.(u.)k. Offizier*, str. 248–256).

³⁴⁴ *Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 27. septembra 1904 do 17. oktobra 1904. (Po stenografičnih zapisnikih.)*, 45. zvezek; *Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach vom 27.*

Ali si je kadet zaradi tega zaslužil tepežkanje, ne vem, vsekakor pa njegovo ravnanje ni bilo v skladu z armadnimi ideali. Ni mi znano niti, kako je vojska reagirala na kadetove izpade in na njegov nečastni poraz v boju z demonstranti. Dogodek pa lepo ilustrira, da se tudi armada kljub drugačnim željam ni mogla izogniti nacionalnim sporom in politiki. Toda strinjamo se lahko z Igorjem Grdino, ki pravi, da nemškonalni duh v armadi še ni prevladal, in zapiše: »*Za napredovanje je bila pač odločilna zvestoba prestolu...*«³⁴⁵

»*To niso ljudje! To so socialisti!*«³⁴⁶ – častniki in politika

Na kratko želim osvetliti še udeležbo častnikov (in armade) v politiki. Te formalno sploh ne bi smelo biti, kajti aktivni oficirji (in tudi vojaki na služenju vojaškega roka) niso imeli ne aktivne ne pasivne volilne pravice.³⁴⁷ Dokumenti nam tudi pričajo, da je vojska vmešavanje častnikov v politiko običajno preganjala; v osebnih papirjih vpletenega je bil poslej zapisan izrečeni ukrep – »*Wurde ihm als Militär [???] Commandant in Klagenfurt wegen Anständen in Lokal Angelegenheiten, die Mißbilligung des k.u.k. Reichskriegs-Ministeriums bekanntgegeben.*«³⁴⁸

Seveda so mnogi našli pot mimo takih omejitev in v ozadju igrali pomembno vlogo v politiki. Ker je vojska s svojo močjo *de facto* bila tudi politična sila, to ni bilo težko vrhu armade. Poleg tega je cesar vrsto visokih administrativnih položajev prepustil častnikom. Takšno ravnanje je pisca političnega pregleda v *Slovenskem narodu* ob priliki privedlo do kritičnega sklepanja, da »*je videti, [da] imajo avstrijski generali več administrativnega in političnega talenta, kakor pa strategičnega.*«³⁴⁹ Jasno pa je, da je bil položaj celotnega častniškega korpusa drugačen. Močna povezanost narodnega vprašanja s politiko je to v armadi, ki se je dičila z nadnacionalnostjo, napravila za precejšnje tabu temo. Zvestoba častnika naj bi pač veljala monarhiji in cesarju, ne pa stranki ali narodu.³⁵⁰

Predrzno pa bi bilo trditi, da so bili oficirji apolitična bitja; gotovo so imeli mnogi še kako izoblikovana mnenja tudi o politiki. Oficirski bonton je celo prepričeval skeptike, da je informiranost o politiki del splošne razgledanosti.³⁵¹

Upam si trditi, da je bilo politično opredeljevanje dosti bolj izrazito pri častnikih, ki so v vojsko prišli mimo sistema vojaškega šolstva (torej pri enoletnih prostovoljcih oz. rezervnih častnikih) in jih ta ni uspel oblikovati po meri vojske. Podobno je mnenje Otta von Kiesewetra v njegovem predavanju o častnikih stare armade: »*Eine noch grössere Rolle als für den Berufsoffizier, spielte die Nationalitätenfrage für den Reserveoffizier. Die kurze*

September 1904 bis 17. Oktober 1904. (Nach Stenographischen Aufzeichnungen.), 45. Band, Ljubljana 1905, str. 33. Zahvaljujem se kolegu mag. Andreju Rahtenu, ki me je opozoril na navedeno debato v deželnem zboru.

³⁴⁵ Igor Grdina, *Blasius Schemua, avstro-ogrski vojskovodja (v: Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, Ljubljana 1995, str. 106, 107).*

³⁴⁶ Miroslav Krleža, *Trije domobranci (v: M. Krleža, Hrvatski bog Mars, str. 140).*

³⁴⁷ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918, Razprave in eseji 10, Ljubljana 1965, str. 140.*

³⁴⁸ *Zulaß zum Hauptberichte pro 1900..., Qualifikationsliste Ferdinand v. De Sommain, *1842 (Qualifikationslisten, KA).*

³⁴⁹ *Slovenski narod, 13.10.1868, št. 82, str. 4.*

³⁵⁰ Častniki so morali med drugim že v kadetnici podpisati izjavo (*Revers*), da s svojo častno besedo jamčijo, da ne pripadajo nobeni tajni družbi in da: »[ich] *auch in Zukunft niemals in eine solche einreten werde*« (prim npr, *Revers* Hermanna Kunstla; v: *Qualifikationsliste* Hermann Kunstl, *1889; *Qualifikationslisten, KA).*

³⁵¹ »*Nachdem man manchmal die Ansicht hört, dass es für Officiere unstatthaft sei, von Politik zu sprechen, so dürfte die berichtigende Bemerkung nicht überflüssig sein, dass jeder Gebildete, also auch der Officier, etwas von derselben verstehen muss und sich daher ohneweiteres unter Kameraden über dieses Thema unterhalten kann. Es ist eben ein Unterschied zwischen 'über Politik sprechen' und 'Politik betreiben'.*« (A. Schneider, *Der Officier im gesellschaftlichen Verkehr, str. 20).*

*militärische Dienstzeit konnte sein Wesen und Denken nicht wandeln. Er trug die Eigenheiten seines Volkes – selbstverständlich mit individuellen Abstufungen – durchs weitere Leben.*³⁵²

Rezervisti, ki so se aktivirali, so morali politično delovanje seveda opustiti, tisti v civilu pa so se (saj so bili vendar inteligentje) mnogokdaj zapletli v politiko. Nekateri so postali celo socialdemokrati! Vojska nad tem seveda ni bila navdušena in se ni obotavljala odvzeti činov častnikom v rezervi, ki naj bi se s svojo politično dejavnostjo pregrešili zoper stanovsko čast. Častni sveti so redno obravnavali primere socialdemokratičnih, pa tudi nemškonacionalnih in drugih politično ali narodnostno preveč zagretilih rezervnih kadetov oziroma častnikov. Na drugi strani pa je priljubljen politični akt postala tudi demonstrativna odpoved rezervnemu činu.³⁵³

Omejitve pa, kot sem že zapisal, niso veljale vedno in za vsakogar. Primer ljubljanskega župana Ivana Hribarja priča, da so se bili visoki častniki pripravljani spustiti v vsakovrstna mešetarjenja, da bi odstranili armadi neljubega politika. V svojih spominih Hribar namreč trdi, da je njegovo nepotrditvev na mesto ljubljanskega župana v navezi z Ivanom Šušteršičem izposloval general Oskar Potiorek.³⁵⁴

V povezavi s tem dogodkom se postavlja vprašanje, kako aktivno vlogo je armada kot celota v resnici igrala v politiki. Posebno obravnavo bi si gotovo zaslužila še asistenčna služba – uporaba vojaških enot v policijske namene, ki tudi v Ljubljani ni bila redka. Vendar bi pisanje o tem že precej seglo čez okvire tega dela, zato se bom omejil le na zapis nekaj ilustrativnih epizod, ki so tako ali drugače povezane z Ljubljano.

Vsekakor ne morem mimo Maximiliana Rongeja, ki je leta 1902 kot nadporočnik, dodeljen generalštabu, za eno leto prišel v štab ljubljanske 44. domobranske pehotne brigade. Svojo službo je opravljal tako dobro, da si je prislužil izredno napredovanje. Leta 1908 je bil dodeljen obveščevalni službi generalštaba (*Evidenzbüro des Generalstabes*) in po kratki frontni službi leta 1917 postal šef le-te (*Chef des Evidenzbureaus und der Nachrichten-Abteilung des Armeekommandos*).³⁵⁵ V njegovi zapuščini v dunajskem Vojnem arhivu je ohranjenega precej materiala, ki med drugim osvetljuje tudi delovanje posebne *P(olitische)-Gruppe*, ki je bila avgusta 1915 ustanovljena v okviru vojaške obveščevalne službe. Njene naloge so bile »vor allem in verschiedenen Berichten über den jeweiligen Stand der staatsfeindlichen Propaganda...«³⁵⁶ Posamezni referati pa so se ukvarjali s Čehi, Poljaki in Ukrajinci, Jugoslovani, Madžari in Romuni, Italijani ter mednarodnimi gibanji (socialisti,

³⁵² O. v. Kiesewetter, *Der Offizier der alten österr. ung. Armee* (KA, B/861, fol. 11r, 12).

³⁵³ Prim. Ernst Zehetbauer, *Die Einjährigen in der alten Armee. Das Reserveoffizierssystem Österreichs-Ungarns 1868–1914*, diplomsko delo, Wien 1994, str. 121–131. O socializmu v armadi prim. tudi: Janez Rotar, *Politična in socialna misel Podlimbarskega*, Razprave in eseji 14, Ljubljana 1969, str. 119–123. Fran Maselj-Podlimbarski se je s svojimi stališči (tako javnim kot zasebnimi) seveda močno razlikoval od predstav avstrijskem častniku, zato je njegova usoda še toliko bolj zanimiva. Njegova pot opozarja na možnost obstoja relativno radikalnih prepričanj te ali one vrste tudi med častniki, hkrati pa se zastavlja vprašanje, zakaj Maslja niso vrgli iz vojske. Ali je sicer strog sistem obnašanja častnikov blažila pregovorna avstrijska šlamparija?

³⁵⁴ I. Hribar, *Moji spomini*, I. del, str. 363, 364. Primerjaj tudi Igor Grdina, *Ivan Hribar nič več župan* (v: *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, Ljubljana 1995, str. 106, 107).

³⁵⁵ M. Ronge je bil rojen 9.11.1874 na Dunaju. Končal je terezijansko vojaško akademijo in 1896 vstopil v vojsko. 1901 je končal generalštabno šolo. Poveljnik obveščevalne službe je bil do 1919. Med drugim je bil član štiričlanske komisije, ki je znamenitega vohuna Alfreda Redla v noči 24.5.1913 obiskala v hotelu na Herrengasse in mu dovolila, da se je s (»častnim«) samomorom izognil natančnemu zaslišanju (Gerd Holler, *... für Kaiser und Vaterland*, str. 350). Po vojni je bil ministrski svetnik v uradu zveznega kanclerja. Po priključitvi Avstrije Nemškemu rajhu je bil interniran v Dachau. Umrl je leta 1953 (biografijo povzemanj zlasti po tipkopisu Oskarja Regeleja, *Ministerialrat General Maximilian Ronge* + in drugih dokumentih, priloženih *Qualifikationsliste Maximilian Ronge*, *1874; *Qualifikationslisten*, KA).

³⁵⁶ Navajam po tipkopisu v zapuščini M. Rongeja (KA, Nachlaß Ronge, B/126, fol. 534). Po tem tekstu sem tudi povzel delovanje *P. Gruppe*.

cionisti, prostozidarji...).³⁵⁷ Med zanimivimi problemi, ki jih je obravnavala *P-Gruppe*, je naveden tudi judenburški vojaški upor.³⁵⁸

Res je seveda, da je bila *P-Gruppe* organizirana šele v vojni – v obdobju »vojnega absolutizma«, ko je bila klima bolj naklonjena vohunom in ovaduhom, vendar njena organizacija kaže, da so se bili deli vojske še kako pripravljeni vmešavati v notranjo politiko države.³⁵⁹ Svojo vohunsko dejavnost je Ronge popisal tudi v dveh knjigah, ki sta izšli po vojni.³⁶⁰ V knjigah nekajkrat nastopajo tudi »*gewisse Kreise*« Slovencev: »*Verhaftungen wegen serbenfreundlicher Äußerungen und Majestätsbeleidigungen, die Notwendigkeit der Einstellung fast aller Sokolvereine und einiger sonstiger serbophiler, antimilitaristischer und sozialdemokratischer Verbände, Äußerungen serbophiler Strömungen bei der Gymnasialjugend [waren] symptomatisch. ... Besonders die Geistlichkeit wühlte die Seelen auf...*«³⁶¹

Medvojna vohunska dejavnost ter njene posledice gotovo predstavljajo temnejšo plat sobivanja prebivalstva slovenskih dežel in avstrijske armade. V zaostrenih razmerah so na dan prišle vse predvojne zamere in vojska je v vojni očitno videla dobrodošlo priložnost za poravnavo starih računov. Značilen je tekst, ki ga je leta 1916 izdalo cesarsko in kraljevo poveljstvo jugozahodne fronte in ki sladostrastno našteva vse stare zamere in ne skriva, da je pisec krilatico nemškega kanclerja Bethmanna-Hollwega o odločilnem spopadu med Germani in Slovani razumel kot navodilo za obračun z avstrijskimi Slovani.³⁶²

Toda poleg uveljavitve vojnega absolutizma je potrebno med vzroke za tako zaostritev razmer šteti tudi personalne spremembe, ki jih je vojna prinesla armadi. Številni rezervni častniki so v aktivno službo prinesli tudi stališča iz civilnega življenja, kar ni ušlo vojaški preiskovalni komisiji, imenovani z mandatom, da razišče sporno delovanje vojske zoper Slovence: »... v mnogih primerih [so] osebe, ki so v svojem civilnem življenju sledile nemško nacionalni politiki, mislile, da [so] lahko zdaj, ko so kot rezervni ali domobranski oficirji opravljale aktivno službo, pooblašcene, da smejo z vojaškega stališča soditi svojim nacionalnim in političnim nasprotnikom in se pri tem ravnati po svojih osebnih nazorih o državi sovražnem mišljenju.«³⁶³

Seveda osrednje mesto v zgoraj omenjeni knjižici, ki nam ponuja lep pogled v vojaško dušo, zavzemajo neredi septembra 1908, med osebnostmi pa je bil prav nič presenetljivo v središču pozornosti Ivan Hribar, vodja »*radikalne struje*« v slovenski liberalni stranki: »*die trotz des politischen Bündnisses mit den Deutschen ihre weitgehenden nationalen Pläne rücksichtslos zu verwirklichen trachtete.*«³⁶⁴ Vendar pa srd ni usmerjen le nanj, saj je avtor

³⁵⁷ KA, B/126, fol. 528 r.

³⁵⁸ Rokopisni popravek na tipkopisu v: KA, B/126, fol. 537.

³⁵⁹ Poveljstvo 3. armadnega zbora je že v času balkanskih vojn zbiralo podatke o politično sumljivih Slovencih ter Hrvatih, ki naj bi jih v primeru spopada s Srbijo, Rusijo ali z Italijo takoj pozaprl (Janko Pleterski (ur.), *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročilo vojaške in vladne komisije*, Viri 1, Ljubljana 1980, str. 8). O medvojnem delovanju armade na Slovenskem prim. tudi: Rok Stergar, »*Politični cilji slovenske inteligence* : *Nekaj drobcev o vohunih in vojakih*, Zgodovina za vse, leto V/98, št. 1, str. 21–29 in tam navedeno literaturo.

³⁶⁰ Max[imilian] Ronge, *Kriegs- und Industrie-Spionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst*, Zürich-Leipzig-Wien 1930 in Max[imilian] Ronge, *Meister der Spionage*, Zürich-Leipzig-Wien 1934.

³⁶¹ M. Ronge, *Kriegs- und Industrie-Spionage*, str. 100.

³⁶² Knjižica je že citirano poročilo *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*.

³⁶³ Navedek iz poročila vladne komisije citiram po prevodu v: Janko Pleterski, *Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno* (v: *Koroški plebiscit. Razprave in članki*, Ljubljana 1970, str. 78).

³⁶⁴ *Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*, str. 3.

brošure major avditor dr. Albin Schager menil, da: »auch die klerikale Partei ist nicht so loyal, wie man nach gelegentlichen Äußerungen ihrer Führer annehmen möchte...«³⁶⁵

Po nadaljnjih straneh dokazov vprašljive lojalnosti Slovenske ljudske stranke ne more biti več presenetljivo, da je kot »einzige einwandfreie slowenische Politiker« ostal le vitez Josip Pogačnik.³⁶⁶ Družbo mu je pogojno delal samo še liberalec dr. Ivan Tavčar, ki je bil sicer neoporečen župan, a »natürlich auch ihm die Verantwortung für das politische Wirken seiner Parteigenossen trifft.«³⁶⁷ Da so morali biti kriteriji za uvrstitev med izbrance res strogi, priča tudi dejstvo, da mednje ni bil uvrščen niti monarhiji do konca zvesti kranjski deželni glavar in načelnik VSLS dr. Ivan Šušteršič. – »Immerhin hat auch Dr. Sušteršič bei seinem politischen Auftreten in der südslowenischen Frage wiederholt Auffassungen verfochten, die mit dem österreichischen Standpunkte im starken Gegensatz waren«,³⁶⁸ je trdil posvečeni major avditor.

Ko danes beremo ta umotvor, se ob tem seveda zlasti zabavamo in se čudimo intelektualnim akrobacijam pisca, takrat pa so zaradi podobnih spisov mnogi končali v konfinaciji, zaporu ali celo pred strelskim vodom.³⁶⁹ Seveda pa nas posamične epizode prepričujejo, da se tudi med vojno vsi niso pozverinili – niti vsi častniki ne.³⁷⁰

Epilog

»Bilo je ob tej uri, ko je stal moj prijatelj Tunda, star 32 let, čil in zdrav, mlad močan možki z vsakršnimi talenti, na trgu pred Madeleine, sredi prestolnice sveta in ni vedel kaj početi. Ni imel poklica ne ljubezni ne veselja ne upanja ne ambicije in niti ne egoizma.

Tako odveč kakor on ni bil nihče na svetu.«³⁷¹

Tako žalostno se konča zgodba o nekdanjem cesarsko-kraljevem nadporočniku, ki se ne znajde v svetu po koncu vojne. Zgodba, ki sem jo poizkušal obnoviti v tej diplomii, se je pravzaprav končala z začetkom 1. svetovne vojne. Življenje častnikov dvojne monarhije se je takrat popolnoma spremenilo in čez štiri leta države, ki so ji služili, ni bilo več. Konec je bilo blišča raznobarnih uniform na promenadah in plesiščih monarhije. Na drugi strani pa je bilo konec tudi življenja v znaku občutka brezperspektivnosti, ki ga je v *Radetzkyjevi koračnici* tako dobro predstavil prav Joseph Roth.

»15.8.1914.

12. Mobiltag. Um 10^h58 vorm. Abfahrt von Laibach unter großer Teilnahme der Zivilbevölkerung. Die Mannschaft wurde vom Land Krain und der Stadt Laibach bewirtet. Die Waggons bekränzt mit Blumen und Fahnen, entlang der ganzen Strecke Jubel und Begeisterung. Auch Passagiere der wenigen begegnenden Züge riefen uns Segenswünsche

³⁶⁵ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 8.

³⁶⁶ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 14.

³⁶⁷ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 15.

³⁶⁸ Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz, str. 15.

³⁶⁹ Zaradi preganjanja Slovencev so poslanci po otvoritvi parlamenta 1917 večkrat interpelirali. Preiskavo sta opravili vladna in vojaška komisija, vendar na podlagi poročil ni prišlo do ukrepov (prim. J. Pleterski (ur.), *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročilo vojaške in vladne komisije* in Janko Pleterski (ur.), *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Priloge poročilom vladne komisije (izbor)*, Viri 2, Ljubljana 1982). Pri sestavljanju odgovorov na interpelacije je sodelovala tudi *P.-Gruppe*, ki je dala na voljo svoj zbrani material (KA, B/126, fol. 535).

³⁷⁰ Nekaj zanimivih spominov v: I. Grdina, *Arduš, pejmo še v bar!*, str. 139, 140.

³⁷¹ Joseph Roth, *Beg brez konca*, Ljubljana 1966 (prevedla Maila Golob); str. 117; originalna izdaja npr.: Joseph Roth, *Die Flucht ohne Ende. Ein Bericht*, Köln 1994, str. 142, 143. Prva izdaja je izšla 1927.

zu...«, si je v dnevnik, ki je v stenografiranem originalu in prepisu ohranjen v njegovi zapuščini, zapisal Franc Dobnik.³⁷²

Tako Dobnik kot mnogi drugi se iz svetovne vojske niso vrnili. Hkrati z njimi je izginila armada, ki so ji služili in z njo dolga tradicija, ki je tudi del naše zgodovine. Ostali so nekateri izrazi in številni spomini. In ostale so nekatere stavbe, ki pa jih v zadnjem času zamenjujejo veleblagovnice in McDonaldsove restavracije pa tudi muzeji. Preteklost je pač največkrat uporabna le za zgodovinarje.

Zusammenfassung

Das Ljubljanaer Offizierskorps zwischen der Jahrhundertwende und dem Ersten Weltkrieg

Rok Stergar

»Tapfer und ritterlich, eine Persönlichkeit von kühnem Sinne, von adeliger Denkart und gebildetem Geiste, streng im Dienste und gewissenhaft in der Pflichterfüllung, für Kaiser und König und Vaterland erforderlichenfalls bereit, sich freudig zu opfern, seiner Armee, seiner Fahne und Waffe mit flammendem, himmelstürmendem Enthusiasmus zugethan, gegen Untergebene wohlwollend und vorsorglich, gegen Vorgesetzte gehorsam, offen und charaktvoll, in der Gesellschaft fröhlich mit den Fröhlichen, im Missgeschicke unverzagt und selbst mit dem letzten Gagengulden in der Tasche guten Muthes und unversiegbarer Laune, im Umgange bescheiden und liebenswürdig, eifrig in der Jagdlust, fest auf dem Schießstande, schneidig auf dem Fechtboden und sicher im Sattel, kurz ein ganzer Soldat, ein lebensfroher guter Mensch und ein thatkräftiger Patriot, 'im Kopfe kalt und klar, im Herzen warm und wahr': das ist der kaiserlich und königliche Officier.« (Alfons Danzer, *Unter den Fahnen. Die Völker Österreich-Ungarns in Waffen*, Prag-Wien-Leipzig 1889, S. 78).

Wollte man dem Armeepropagandisten der obigen Zeilen Glauben schenken, dann würde man meinen, Offiziere der k.u.k. Armee seien wahre Übermenschen gewesen, die Verkörperung des ritterlichen Ideals am ausgehenden 19. Jahrhundert. Dem realen Bild, das sich natürlich von dieser Idealvorstellung abhob, ging der Autor im vorliegenden Beitrag über die Offiziere in Ljubljana (Laibach) nach. Gegenstand der Untersuchung sind also die Offiziere als berufliche und soziale Gruppe und ihre Eingliederung in das Leben der Stadt Ljubljana und ihres Bürgertums. Derartige Forschungen sind auch in der Welthistoriographie relativ neu. Trotz der Tatsache, daß das Militär eine große Rolle in der Geschichte spielte, ist erst in den letzten zwei Jahrzehnten eine Verlagerung des historischen Interesses von der bisher üblichen Schilderung von Schlachten und Feldherren oder einzelnen Militäreinheiten zur Untersuchung des Offizierskorps oder der Soldaten als besonderer Gruppe festzustellen. Ob der Grund dafür zum Teil darin zu suchen ist, wie István Deák feststellt, *»daß Historiker und Intellektuelle sich im allgemeinen nur ungern mit einer Gruppe beschäftigen, die für sich nichts anderes darstellt als einen Haufen rauher Kerle«* (István Deák, *Der k.(u.)k. Offizier 1848–1918*, (zweite verbesserte Auflage) Wien-Köln-Weimar 1995, S. 17), bleibt dem Leser überlassen.

Die Hauptquelle für das behandelte Thema sind *Qualifikationslisten* – eine Art Personalmappen der Offiziere, die im Wiener *Kriegsarchiv* aufbewahrt werden. Darin verzeichnete die österreichische Armee das Leben ihrer Offiziere, und sie stellen daher eine unschätzbare Quelle zur Erforschung dieses Bereiches dar. Quellenangaben machen einen wesentlichen Teil der vorliegenden Arbeit aus. Den *Qualifikationslisten* sind manchmal Zeugnisse der Militärschulen, Berichte über Urlaub, Krankenstand, Ergebnis regelmäßiger Schießübungen u.a.m. beigelegt, die streng genommen, meistens zwar nicht dazu gehören, sich jedoch zu einem Mosaik zusammenfügen lassen.

³⁷² Tipkopisni prepis stenografiranega dnevnika Franca Dobnika (KA, Nachlaß Dobnik, B/1365:1, str. 2).

Es wurden auch andere Quellen verwendet, die Ljubljanaer Zeitungen gesichtet, und außer den bestehenden wissenschaftlichen Werken, deren Zahl in den letzten Jahren zunimmt, auch die Memoirenliteratur und die Belletristik herangezogen. Das Motiv des Offiziers- und Soldatenlebens kommt in der Literatur nämlich relativ oft vor, und manchmal stellt eben die schöngeistige Literatur die einzige Quelle zur Beschreibung einzelner Themen dar, zumal viele von diesen von den amtlichen Quellen und Lebenserinnerungen gemieden bzw. außer acht gelassen werden.

Wie bereits erwähnt, entstammt ein Großteil der Angaben den *Qualifikationslisten*. Mithilfe der Sichtung der beiden Schematismen (für das k.u.k. Heer und für die k.k. Landwehr) für die behandelten Jahre stellte der Autor ein Verzeichnis von über tausend Offizieren (ca. 300 Offiziere der k.k. Landwehr und ca. 700 des k.u.k. Heeres) zusammen, die zwischen 1900 und 1914 ihren Dienst in Ljubljana verrichten könnten. Da die Schematismen nach Einheiten (Regimentern, Bataillonen bzw. Divisionen) gegliedert sind und weil die meisten von ihnen an mindestens zwei Orten stationiert waren (17. Infanterieregiment etwa in Ljubljana und Klagenfurt), gibt erst die *Qualifikationsliste* Auskunft darüber, ob der einzelne Offizier tatsächlich auch in Ljubljana seinen Dienst absolvierte.

Das ursprüngliche Vorhaben, die *Qualifikationslisten* aller tausend Offiziere zu sichten, mußte der Verfasser in Wien – infolge der langsamen Ausgabe von Archivalien im *Kriegsarchiv* – aufgeben und er entschied sich folglich für die Sichtung eines beliebigen Teils des Verzeichnisses, der ca. ein Viertel (259) der Offiziere vom Verzeichnis erfaßte. 190 davon haben in der Tat in Ljubljana gedient. Dieser Anteil ermöglicht – trotz der geringen absoluten Zahl – dennoch eine hinreichend große Verlässlichkeit bei der statistischen Auswertung. Die auf diese Weise versammelten Angaben stellten die Basis dar, die durch eine Übersicht anderer Archivbestände, Zeitungen und literarischer Werke sowie durch Forschungsergebnisse anderer Autoren ergänzt wurde. In Ljubljana wurde außer der Presse den Fond *Drobni tisk* (Kleindrucke) der *Knjižnica Narodnega muzeja Slovenije* (Bibliothek des Nationalmuseums Sloweniens) gesichtet, wo manche interessante Einzelheiten über das gesellige Leben der Offiziere zu finden sind. Außerdem verwendete der Autor einige Angaben aus den Beständen des *Zgodovinski arhiv Ljubljana* (Historisches Arhiv Ljubljana). Dabei sei gleich hinzugefügt, daß die Archivbestände der Regimenter, die in Ljubljana stationiert waren, und die des 3. Korps in Graz, höchstwahrscheinlich für das behandelte Thema relevante Angaben enthalten. Eine Sichtung der *Porträtsammlung*, die ebenso im Wiener *Kriegsarchiv* aufbewahrt wird, würde diese Darstellung mit Sicherheit bereichern.

Beim Verfassen der vorliegenden Abhandlung versuchte der Autor, eine Erörterung der allgemeinen Lage jener Zeit, der Entwicklung von Armees und ihren Angehörigen in Österreich und in der Welt sowie anderer allgemeiner Fragen zu vermeiden. All dies bedeutete nur ein Referieren anderer, kompetenterer Autoren, deren Werke bei den Anmerkungen angeführt wurden. Wenn sich dies trotz allem als unumgänglich erwies, versuchte der Verfasser sich möglichst kurz zu fassen und sachlich zu bleiben.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Vprašanje arhivov ne more zanimati samo zgodovinarjev, zlasti onih, ki se bavijo z znanstvenim raziskovanjem, temveč mora zanimati tudi širše kroge naše javnosti, zlasti tudi organe naše ljudske oblasti. Arhivi namreč nimajo pomena samo za historike, ker zbirajo, urejajo, hranijo in omogočajo znanstveno uporabo onih pisanih dokumentov naše preteklosti, ki so res važni in zaslužijo, da se hranijo in študirajo, temveč imajo tudi velik politični in upravni pomen.

(France Škerl, O perečih vprašanih naših arhivov, ZČ 2-3, 1948-1949, str. 165-66)

... pred štirimi desetletji?

Začetki proizvodnje papirja na ozemlju, ki je pred prvo svetovno vojno pripadalo avstroogrski monarhiji, segajo nazaj v pozni srednji vek. Vendar je dalo večji polet tej proizvodnji šele reformacijsko gibanje v prvih desetletjih 16. stoletja. Tipični predstavniki začetne oblike proizvodnje so bili mlinci za papir. Kmalu so se mnogi izmed njih razvili v manufakture, ki so prevladovala skoraj do sredine preteklega stoletja.

(Jože Šorn, Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve, ZČ 12-13, 1958-59, str. 151)

... pred tremi desetletji?

Davorin (Martin Matvejevič) Hostnik je ena najzanimivejših osebnosti v zgodovini rusko-slovenskih kulturnih in družbenih stikov. Sestavljaivec prvega rusko-slovenskega in slovensko-ruskega besednjaka, aktiven publicist, nastopajoč na straneh slovenskega in ruskega tiska, je bil Hostnik neutrujen bojevnik za rusko-slovensko prijateljstvo. Zato njegovo življenje in njegovi nazori izživajo zanimanje tako pri sovjetskem kakor pri slovenskem bravcu.

(Iskra V. Čurkina, Davorin Hostnik, ZČ 22, 1968, št. 3-4, str. 261)

... pred dvema desetletjema?

Poznavanje zgodovine Slovencev do časa razvitega fevdalizma sloni večinoma na analizi pisanih in le v neznatni meri tvarnih (arheoloških) virov. Ker pa se količinsko večja le poznavanje tvarnih virov in ker le ti lahko prispevajo tudi k novi vsebinski opredelitvi pisanih virov, je najširša uporaba tvarnih virov v povezavi s pisanimi viri neizogibna pri raziskovanju slovenske preteklosti.

(Andrej Pleterski, Uporaba arheoloških najdb in zgodovinskih virov pri srednjeveškem zgodovinskem raziskovanju (na primeru Bleda in razvoja tamošnjega briksenskega gospodstva), ZČ 32, 1978, št. 4, str. 373)

... pred desetletjem?

O revolucionarnem vrenju v Prekmurju v letih po prvi svetovni vojni imamo že nekaj napisanega, vseeno pa še vedno niso znani in obdelani vsi viri, kaj še, da bi opravili nekakšno sintezo. Potrebno bo gotovo še precej časa, da iz arhivov pobereмо vse primarne vire. Kot nadomestilo so sicer že uporabljeni tudi sekundarni viri (iz časnikov in spominov), a bo potrebno to prav tako preveriti.

(Franc Kuzmič, Prispevki k revolucionarnem vrenju v Prekmurju leta 1918, ZČ 42, 1988, št. 4, str. 555)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega branja poiščite v starejših zvezkih *Zgodovinskega časopisa*, ki jih vse dobite na upravi ZČ!

Tone Kregar

Ivan Žabota – Slovenec in Slovak, umetnik in bohem

Zgodba prleškega pastirja

Marca 1999 mineva šestdeset let, odkar je v svojem stanovanju oz. ateljeju v Bratislavi umrl slikar Ivan Žabota. Človek, čigar življenjska usoda je dovolj zanimiva pa tudi tragična, da jo vsaj na tem mestu poskusimo iztrgati preteči pozabi. Pri tem imamo seveda v mislih prvenstveno slovenski prostor, saj je na Slovaškem, njegovi drugi domovini, spomin nanj še razmeroma ohranjen, prebivalci slovaškega glavnega mesta pa so se mu oddolžili tudi z ulico, poimenovano po njem. V Sloveniji je situacija bistveno drugačna, njegovo ime vedno redkeje zasledimo v raznih tematskih enciklopedijah in leksikonih, na bolj ali manj začudene poglede pa naletimo tudi pri večini naključno povprašanih umetnostnih zgodovinarjev oz. študentov. Po svoje je to sicer razumljivo, a vendarle.

Žabota je bil namreč sin slovenskih staršev, rojen 15.12.1877 na Podgradju pri Ljutomeru.¹ Pri materi viničarki je skupaj z bratom Alojzom odraščal med prleškimi vinogradi in kakopak tolkel obupno revščino. Kot pastir je služil pri bogatejših kmetih, svoje pastirske obveznosti pa zanemarjal na račun hitro odkritega talenta, ki se je takrat kazal predvsem v risanju krav, konjev in ostale živine. Po končani osnovni šoli se je učil v delikatesni in vinski trgovini pri Hönigmanu v Ljutomeru, kjer je ostal pet let. Na svoj slikarski talent je Ljutomerčane opozoril čisto po naključju. Neko jesen je na Hönigmanovem vrtu z moštom stregel gostom, med katerimi so bili predvsem ljutomerski obrtniki. Dobro razpoložene jih je Ivan kar z ogljem začel risati po steni in jih navdušil. Steno je tako kmalu nadomestil papir, glas o Ivanovem daru pa se je začel širiti po vsem Ljutomeru. Za birmanskega botra mu je šel veletrgovec Vaupotič, ki je najbrž tudi nagovoril ostale meščane, da se fanta pošlje na šolanje in s tem tudi Ljutomeru poveča ugled. Obrtniki in ostali ljutomerski veljaki so torej združili moči in sredstva, Ivan pa je za vedno zapustil Prlekijo in odšel v širni svet. Tri leta je prejemal podporo rojakov, nakar so jo ti ukinili, v Ljutomeru pa se je o njem zvedelo le to, da je baje zapustil graško realko.²

Ker na tem mestu nimamo namena podrobneje opisovati njegove umetniške poti, še manj pa se spuščati v ocene njegovega ustvarjanja, nadaljujmo le z nekaterimi najpomembnejšimi biografskimi podatki. Po šolanju v Gradcu je v začetku stoletja na Dunaju in Pragi študiral slikarstvo. V glavnem mestu monarhije je potem živel vse do leta 1915, ko se je preselil v Budimpešto, po dveh letih pa za vselej na Slovaško. Že med študijem se je na Dunaju seznanil s številnimi Slovenci in med drugim Cankarju (katerega je tudi portretiral, a se delo ni ohranilo) opremil zbirko *Erotika*. Počitnice 1902 in 1903 je preživel na domu politika Nika Županiča v Beli Krajini, kjer je ustvaril dosti portretov, večkrat pa se je ustavil še v Celju,

¹ Dokaj podrobno biografijo ter predstavitev umetniškega dela Ivana Žabote najdemo v: Slovenski biografski leksikon, 12. zvezek, Ljubljana 1980, str. 917–919; primerjaj tudi: Janko Alexy, *Osudy slovenských výtvarníků*, Štátné nakladatel'stvo v Bratislave, 1948, str. 366–372 in J. K. Strakatý, *Za mistrem Ivanem Žabotou* (nekrolog), Československo-jugoslavenska revue, IX, 1939, št. 3–4, str. 53–56.

² Za te podrobnosti izvemo iz pripovedi brata Alojza. Alexy, n.d., str. 368.

Ljutomeru in Mariboru ter tam portretiral znane slovenske narodnjake, med njimi Frana Rosino in Ivana Dečka.

Slovaško je prvič obiskal 1902. leta, saj je v kraju Devínska Nova Ves blizu Bratislave z družino živel njegov brat Alojz, ki se je po vojaščini v Budimpešti tja priženil in postal ugleden mizar in rezbar. Ivana je južna Slovaška takoj očarala, še posebej njeni ljudje in pa seveda okolje, ki ga je zelo spominjalo na domače Slovenske gorice. Tudi njegov prvi uspeh, delo *Starci*, za katerega je dobil t.i. »Professorenpreis« oz. 500 goldinarjev na dunajski akademiji, je bila slika s slovaškim motivom.³ Ob portretu, njegovi prvi ljubezni, ki ji je ostal zvest do konca, ga je še posebej privlačil folklorni žanr. Vaške motive je hotel posredovati na klasičen način, vedno bolj pa sta se kazali pripadnost idealistični estetiki in zazrtost v preteklost. Zato se mu očita vztrajanje pri preživelem in nasprotovanje modernim težnjam, za zadnja leta njegovega ustvarjanja pa celo sladkobnost.⁴

Kakorkoli že, Žabota se je ob koncu 1. svetovne vojne odločil na Slovaško tudi za stalno preseliti. Živel je v različnih krajih (Liptovský Sv. Mikuláš, Devinská Nová Ves, Dolní Kubín), dokler se ni leta 1921 dokončno ustalil v, po lastnih besedah, toplejši in bogatejši Bratislavi.⁵ Že na samem začetku se je aktivno vključil v organiziranje slovaškega umetniškega življenja in bil med drugim soustanovitelj Društva slovaških umetnikov. Več let je bil tudi njegov podpredsednik in predsednik odbora slikarjev. V slovaškem kulturnem življenju je užival velik ugled, največ priznanja pa so mu prinesli njegovi portreti pomembnih čeških in slovaških osebnosti kot denimo slovaškega narodnega junaka generala M.R. Štefánika, ministra Antona Švehle in predsednika T.G. Masaryka. Najgloblje v slovaško zavest se je zapisal s portretom največjega slovaškega pesnika Pavla Orszagha Hviezdoslava, saj je prav to delo postalo osnova za likovno pojmovanje pesnikove podobe. Na Slovaškem je dosti tudi razstavljal, zato ga imajo Slovaki upravičeno za svojega in ga redno uvrščajo v svoje preglede likovne umetnosti med obema vojnama.

Ivan Žabota je torej v bratislavskih umetniških in družabnih krogih ves čas, predvsem pa v dvajsetih letih, užival posebno pozornost, zanjo pa je v veliki meri zaslužen tudi njegov za takratne (malo)meščanske predstave nekoliko nenavaden način življenja.

Oaze sreče

V času, ko se je Žabota naselil v Bratislavi, se je ta šele postopoma, a kljub vsemu dokaj hitro slovakizirala in oblikovala v pravo slovaško prestolnico. Do takrat prevladujoči nemški, madžarski in židovski (bolje rečeno stari prešporski)⁶ element mesta seveda ni izginil čez noč in je skupaj z novodošlim slovanskim (slovaškim in češkim) uspešno in vsaj od začetka dokaj harmonično oblikoval nekakšen novi bratislavski duh, ki je preveval različne sfere tako gospodarskega, kulturnega kot vsakodnevnega življenja. Predvsem v očeh mladih slovaških intelektualcev in umetnikov pa je Bratislava pomenila še dosti več kot le glavno mesto. Predstavljala jim je simbol kulturne emancipacije malega naroda, katerega obstoj je bil še do včeraj močno vprašljiv, istočasno pa je bila s svojo tradicijo in dediščino kljub relativni majhnosti⁷ dosti bolj svetovljanska in živahna v primerjavi z dotedanjimi oazami slovaškega kulturno-političnega življenja, kot je bil npr. Martin.

³ Viktor Smolej: »Razgovor s slovaškim slikarjem Slovencem Ivanom Žaboto«, Slovenec, 1934, št. 138.

⁴ SBL, str. 918.

⁵ Štefan Hoza, *Ja svoje srdce dám...*, 1. del, Slovenský spisovateľ, Bratislava 1989, str. 218.

⁶ Pressburg (Prešpork) – Pozsony (Požun) – Bratislava.

⁷ V začetku 20. let Bratislava ni štela več kakor 100.000 prebivalcev.

Po prevratu je slovaško kulturno in znanstveno življenje (predvsem s češko pomočjo) doživelo pravi preporod. Zgrajen je bil šolski sistem, nastale so temeljne institucije kot denimo Univerza, Slovaško narodno gledališče in Univerzitetna knjižnica, množično je začelo izhajati slovaško časopisje ipd., večina teh najpomembnejših političnih, znanstvenih in kulturnih ustanov ter dejavnosti pa je bila koncentrirana predvsem v Bratislavi.⁸ Vse to je seveda privlačilo in vleklo slovaško inteligenco in predvsem študentarijo, ki je po besedah Jána Smreka,⁹ takrat še študenta, pozneje pa enega najuglednejših slovaških pesnikov in urednikov, v Bratislavo bolj kot želodce prihajala nasititi srca.¹⁰ To navdušenje nad novimi časi in svoboda, ki se je čutila v zraku, je ljudi zbliževala in združevala ne glede na generacije, matično okolje ali politične razlike.

Predvsem izmed ljudi iz umetniških in intelektualnih krogov so po kavarnah in vinotočih nastajala tudi prva večja slovaška omizja, ki jih lahko označimo kar za bohemska, saj so se za boheme kar s ponosom smatrali tudi njihovi člani. »... *Takšnim ljudem so govorili, da so bohemi, mi pa smo prav to, končno biti tudi malce bohema, tudi potrebovali in najbolj skrbeli zato, da bi nas takšnih bohemov bilo čim več skupaj. Eden od nas je pisal pesmi, drugi novele, tretji je slikal in kiparil, četrti je bil igralec ali operni pevec, peti novinar, ampak šesti ali sedmi je bil povsem resen človek. Kakšen svetovalec ali pa morda direktor, ki pa je prav tako spadal med boheme, saj je bil takšen po značaju in je med njimi sedel kot polnopravni član. Tako so obstajali aktivni in pasivni bohemi. Tega se točno ni dalo razločevati oz. se je razlikovalo bolj po okoliščinah. Za aktivnega bohema se je smatralo tistega, ki je umetniško ustvarjal, mislil in govoril, za pasivnega pa tistega, ki sicer ni ustvarjal, temveč samo čutil...«¹¹*

Zbirališča in dodatno vzpodbudo tem pristašem kavarniške filozofije so radodarno nudile številne gostilne, kavarne in predvsem vinotoči, ki jih je bilo v Bratislavi in njeni bližnji okolici na pretek. Mesto je bilo in je še danes obdano z vinogradi (podobnost z Žabotovimi Slovenskimi goricami torej ni naključna) in zanj se ni zaman govorilo, da leži »na sotočju Donave in vina.«¹² Bližnji vinogradniški centri kot npr. Pezinok in Modra so sloveli po odličnem silvancu, zelenu, rizlingu in frankinji, odlično (kot tudi tisto manj dobro) kapljico pa so seveda v velikih količinah točili tudi po Bratislavi. Različni privilegiji in zakoni so namreč točenje vina v Bratislavi urejali že vse od podelitve mestnih pravic, konec 13. stoletja naprej. Tudi v Žabotovih časih, torej v 20. in 30. letih 20. stoletja, so se Bratislavčani lahko napili vina predvsem po vinskih kleteh in vinotočih. Slednji so bili še posebej priljubljeni, pa tudi številni.

Vinotoči so bili po domovih vinogradnikov, ki so bili – mimogrede – skoraj izključno nemške narodnosti. Ti so že od nekdaj imeli pravico, da štirinajst dni na leto v svoji hiši točijo lastno vino. Gostitelj je to veselo novico gostom oznanil na takšen način, da je nad vrati ali pa iz strešnega okna obesil neke vrste zelen šopek,¹³ o tem, kateri vinotoči trenutno obratujejo, pa so svoje bralce v rednih rubrikah obveščali tudi bratislavski dnevnik vseh jezikov. Potem se dva tedna vrata vinotoča niso zaprla, vse dokler se dovoljenje za točenje in s tem veselje ni prestavilo v katerega od drugih vinogradniških domov. Krog se pravzaprav

⁸ Tone Kregar, Slovaško literarno časopisje o Slovencih 1918–1938 (diplomska naloga), Ljubljana 1997, str. 14.

⁹ Ján Smrek (1898–1982), pesnik, novinar in urednik. Pomemben predvsem kot urednik literarnega časopisa *Elán*, v katerem je precej prostora namenjal tudi slovenski umetnosti. Glej: Kregar, n.d., str. 35–43.

¹⁰ Ján Smrek, Bratislavská bohéma, Slovák, 14.3.1940.

¹¹ Prav tam.

¹² Peter Salner a kolektiv, Taká bola Bratislava, Veda. Bratislava 1991, str. 91.

¹³ Enako pravilo, kot je veljalo za »pušljanke« na Slovenskem.

nikoli ni prekinil, saj so bili denimo leta 1927 vinotoči nasejani po kar tridesetih, pretežno starejših in najpomembnejših ulicah, v vsaki od teh ulic pa je v povprečju delovalo kar 20 vinotočev, med katerimi so bili nekateri odprti celo večkrat na leto. Ob koncu tridesetih let je njihovo število še naraslo,¹⁴ kar tudi dokazuje, da mestne oblasti niso kaj prida upoštevale protestov ostalih gostincev, kavarnarjev in hotelirjev, katerim je dober promet vinotočev in s tem bogatenje vinogradnikov predstavljal trn v očesu in so nezaželeno konkurenco poskusili na različne načine omejiti. Lastniki vinotočev se namreč niso pretirano držali predpisov in so denimo kljub prepovedi stregli tudi hrano, niso zapirali pravočasno ipd.

Kakorkoli že, vinotoči so vse do druge svetovne vojne predstavljali najbolj priljubljena zbirališča bratislavskih intelektualcev, umetnikov in bohemov, ali kot pravi Smrek: »*Za nas so bila tla vinotočev »sveta«, atmosfera villonovskih krčmic je bila navdihujoča, poezija pa je bila tam naš vsakdanji kruh.*«¹⁵ Seveda pa so vinotoči privabljali tudi vse ostale ljubitelje vesele družbe in dobre kapljice. Kajti v vinotočih je vladala demokracija in tam se je skupaj popivalo, prepevalo in hazardiralo ne glede na nacionalne in socialne razlike. V to je posegla druga svetovna vojna s slovaškimi rasnimi zakoni in splošnim zatonom družabnega življenja, dokončno pa predvsem njen konec, ko so Bratislavo morali zapustiti nemški vinogradniki. Novi časi so pomenili tudi postopni, a dokončni propad kulture vinotočev, teh »*oaz sreče, eliksirja užitkov, azila trpečih,*«¹⁶ katerim tudi posamezni poznejši poskusi niso uspeli obuditi nekdanjega čaru in duha.¹⁷

Če smo govorili o vinotočih, potem nikakor ne smemo izpustiti bratislavskih kavarn,¹⁸ ki so prav tako nezadržno naraščale in jih je bilo leta 1937 v mestu že 35. In to le tistih večjih, saj je bilo ostalih restavracij in kavarnic več kot tristo. Kavarne so se od vinotočev razlikovale predvsem po tem, da se tja ni hodilo toliko popivat, ampak so gostje prihajali predvsem zaradi druženja sorodnih duš, dobre kave, branja časopisov, glasbe in umetniškega programa. Tudi klientelo so sestavljali ljudje iz višjih socialnih slojev, predvsem umetniki, intelektualci, trgovci, zdravniki ipd. Posebno kavarniško atmosfero so poleg slučajnih obiskovalcev oblikovali predvsem t.i. »štampagasti«, stalni gostje torej, ki so bili del »inventarja« in so tako do osebja kot tudi kavarniškega ritma gojili poseben odnos. Najbrž ni potrebno poudarjati, da je kar lep del teh štampagastov izhajal iz bohemskih vrst, nekatere najbolj znane kavarne (Luxor, Reduta, Astória, Metropol, Berlinka...) pa so postala prava središča umetniške boheme, ki se je tam srečevala, študirala in debatirala. Tam je zasedalo Društvo pisateljev, literati so urejali svoje časopise, slikarji ustvarjali prve skice in tam se je, inspirirana enkrat z mlado plesalko, drugič spet s čim drugim (kajti niso stregli samo kave) rojevala poezija.¹⁹

In takšna Bratislava, o katere značilnostih, posebnostih, očaranjih in razočaranjih bi lahko še marsikaj napisali, je bila Bratislava Ivana Žabote.

Morilski vici, društvo »čumiakov« in loterija

Žabota je poleg svojega ateljeja, v katerem je ustvarjal, imel samo še eno trdnejšo postajo – kavarno. Tam je od začetka do konca prebiral jutranjike, si ogledoval ostale goste in

¹⁴ Taká bola..., str. 188.

¹⁵ Ján Smrek, *Poézia moja laska*, I. del, Slovenský spisovateľ, Bratislava 1989, str. 52.

¹⁶ Verzi M. Zemanika, *Taká bola...*, str. 96.

¹⁷ »Stalo sa pod vieškou«, *Taká bola...*, str. 91–110.

¹⁸ Ob tem velja opozoriti na mednarodni simpozij na temo kavarniške literature v Evropi in Latinski Ameriki od 1890 do 1950. Simpozij »Literarische Kaffeehauser. Kaffeehaus-Literaten« je potekal na Dunaju 15.–19.10.1996; zbornik naj bi izšel do poletja 1999.

¹⁹ »Ako običajne, pán hlavný«, *Taká bola...*, str. 111–127.

navezoval z njimi stike, strastno šahiril ali pa kar na marmorno mizo zarisoval skice, ki jih je pred odhodom sicer ponavadi izbrisal. Čeprav na videz samotar, Žabota ni bil ljudomrznež, temveč vesel človek, ki je kljub protislovni naravi in malce »težkem« značaju užival v družbi. Štefan Hoza (1906–1982), eden prvih in najslavnejših slovaških opernih pevcev, o njegovem temperamentu takole pripoveduje: »Ivan Žabota je bil hitre, lahko bi se reklo naravnost kolerične narave. Ni prenesel ugovarjanja in nasprotovanja. Če si je kdo kdaj kaj takega drznil, se je takoj razburil, zardel in čez trenutek pobledel, se obrnil stran in bral časopis. To je bilo v boljšem primeru, saj se je zgodilo tudi to, da nas je z jeznimi besedami in trdim obrazom odslovil od svoje mize. In to ne le nas (Hoza pri tem misli na študente, op.a.). Toda ko je drugi dan komaj opazil, da smo vstopili v kavarno, nam je že migal z glavo, naj prisedemo. O včerajšnjem dnevu ni padla niti beseda. Navadili smo se nanj in na njegove vice. Čeprav smo jih poznali, smo se vedno pretvarjali, kakor da so najnovejši.«²⁰

Njegovo pripovedovanje bolj ali manj neslanih šal je postalo prav pregovorno. Ob pripovedovanju svojih predpotopnih vicev, znanih tudi kot »žabotovski« in katerih repertoar je bil skoraj vedno enak, je nepopisno užival, nekoliko manj pa tisti, ki so ga morali poslušati. Še najboljši prijatelji so ga v tem oziru smatrali za pravi »strah družbe«.²¹ A Žabota se je očitno prav dobro zavedal »morilskosti« svojih šal in to s pridom uporabil takrat, ko se je koga naveličal in se ga hotel znebiti. To je na lastni koži okusil novinar bratislavskega časnika Slovenský denník, ki je februarja 1928 obiskal umetnika in z njim opravil krajši intervju. Žabota, ki je takrat »po meščanski terminologiji postal že povsem urejen človek«,²² mu je najprej sicer prijazno pripovedoval o svojem delu in načrtih, kar naenkrat pa je, očitno že naveličan razgovora, sogovornika začel moriti z vici. Ta ga je nekaj časa še poslušal, ko pa je ugotovil, da humorist še ne namerava končati, mu ni prostalo drugega, kot da na vrat na nos pobegne iz ateljeja in v ozadju še dolgo posluša gromki Žabotov smeh, saj se je Ivan pri tej situaciji očitno neizmerno zabaval.

Za ilustracijo le dva, še najbolj prebavljiva vica, ki slučajno govorita o siromakih:²³

Ali veste, zakaj je gospod Bog ustvaril krompir?

Ne...

Samo zato, da lahko tudi siromak koga oguli..

Kaj pa to veste, kdaj ima tudi siromak v svojem življenju dobro uro?

Kdaj?

Ko gre peš iz Bratislave do Karlove vasi.

Zakaj?

No, ker ima pač dobro uro poti.

Poleg pripovedovanja morilskih vicev pa je Žabota v spominu svojih sodobnikov in prijateljev ostal zapisan predvsem kot človek širokega srca, ki na račun prijateljev ni skoparil in je kavarniškemu omizju, ki ga je obdajalo, pogosto veljal za pravega mecena. Čeprav ni delal veliko, je zmeraj toliko zaslužil, da je lahko živel na dostojni ravni in veljal za gentlemana. Lep dohodek so mu prinašali portreti slavnih osebnosti, saj je denimo za Masarykov portret dobil 20.000 kron oz 40.000 dinarjev, kar je bila kar lepa vsota, še posebej v primerjavi s prejemki slovenskih umetnikov, na kar je v pogovoru z Viktorjem Smolejem Žabota tudi opozoril.²⁴ Poleg tega so ga kot portretista izredno cenili v bratislavskih

²⁰ Hoza, n.d., str. 218.

²¹ Smrek, Bratislavská bohéma...

²² »Miliony maliara Ivana Žabotu«, Slovensky denník, 26.2.1928.

²³ Prav tam.

²⁴ Smolej: »Razgovor...«

meščanskih rodbinah. Slikal je predvsem otroke (in se potem v družbi hvalil, da hodi delat otroke po vseh bratislavskih družinah) in mlade dame. S posebnim veseljem predvsem lepotice z jamico na lahti, saj je bil to zanj predpogoj za žensko lepoto. A kot kaže, predvsem z vidika umetnika, saj ni znano, da bi se kdajkoli zapletel v kakšno razmerje in je vse do smrti ostal okoreli samec. Skratka, Žabota je zaslužil dovolj za razmeroma ugodno življenje, davke je redno plačeval, pa tudi dolžan ni bil nikomur. Pač pa so skoraj vsi dolgovali njemu in je v svoji bohemski družbi (Žabota ni sicer prav nič rad slišal, če so ga prištevali med boheme, pa čeprav je bil po Smrekovih besedah bohem kot le malokdo) veljal kar za nekakšnega bankirja in kot že rečeno za mecena.²⁵

Kot takšnega se ga iz svojih študentskih časov spominja tudi Hoza, saj je pogosto, ko so bili študentje okrog njega praznih žepov in prosili natakara, naj dolg zapiše, »*Žabota natakaru brez besed pomigal z glavo, češ da je vse v redu oz. da gre vse do zadnjega halirja na njegov račun.*«²⁶ Hoza poudarja še eno Žabotovo vrtilino, ki je bila tako nekoč kot danes v umetniškem svetu zelo redka. Za razliko od večine ni namreč nikoli ogovarjal svojih slikarskih kolegov. Ko so mu okrog njega zbrani študentje nekega dne zato izrekli kompliment, je le stoično odgovoril: »*Fantje, študentje, nimate izkušeni, zato me posnemajte. Vedite, da se posojeni kruh vrača!*«²⁷

Še posebej pa je s svojo radodarnostjo izstopal v svojem stalnem omizju, ki su mu takrat pripadali nekateri ugledni slovaški umetniki kot npr. pisatelj Tido Gašpar, slikar Janko Alexy, kipar Frico Motoška in že omenjeni pesnik Smrek, s katerim sta si bila še posebej blizu. Na skoraj dvajset let mlajšega Smreka je Žabota gledal celo nekako očetovsko in tako zanj tudi skrbel, saj mu je večkrat omogočil prenočišče, mu podaril kakšen kos garderobe ter plačeval zapitek. Skupaj pa sta v bratislavskih umetniških krogih postala znana preko njunega legendarnega »Društva čumiakov«,²⁸ ki sta ga »ustanovila« čisto slučajno. Ko je Smrek nekega dne odhajal iz kavarne Reduta, je na vratih naletel na Žaboto, ki ga je ogovoril:

*Kam greš?
Grem domov.
Pojdi vendar v Reduto.
Saj sem tam pravkar bil, kaj bova počela tam?
Nič. Kar tako. Ždela. Jaz plačam...²⁹*

In tako sta se vrnila v kavarno ter tam ždela. Predsednik njunega društva je bil Žabota, podpredsednik Smrek, medtem ko ostalega članstva ni bilo. Med ždenjem sta v glavnem molčala, medtem pa so se jima rojevale ideje. Smrek je sestavljal verze in jih kazal Žaboti, ki je medtem na marmorno mizo molče zarisoval razne skice. Navdušen nad prijateljevimi verzi je Žabota po pravilu plačeval za oba, neredko pa sta se prestavila še drugam. Bodisi v drugo kavarno, bodisi kam na kurjo juhico, kjer sta nadaljevala z ždenjem, ki je po njuni zaslugi v Bratislavi kmalu postalo sinonim za kavarniško vedenje bohemov.

Tudi Smrek je bil na Žaboto zelo navezan in je, iščoč pravo rimo, njegovo ime uporabil tudi v eni od svojih pesmi, pa čeprav takrat, kot sam pravi, izkoriščanje imen živih prijateljev za pesniški material ni bilo nekaj samoumevnega.³⁰

²⁵ Smrek, Bratislavská bohéma...

²⁶ Hoza, n.d., str. 219.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Besedo »čumiet« lahko prevedemo kot čemeti oz. ždeti.

²⁹ Smrek, Poézia moja laska, 1. del, str. 49.

³⁰ Prav tam, str. 90, 91.

Village and city

*Vas, to je devica,
položena v dolino.*

*Z gladko počesanimi lasmi,
spletanimi v kito
sedmere lepote,
močnih kolen.*

Nje čelo je

*kot mirna gladina jezera –
človek hodi ob njej, opazuje
in pomisli: sfinga.*

Najlažje jo zajame kipar s svojim čopičem

in se enostavno podpiše:

Ivan Žabota, pika.

Le da mesto ni devica

in dolina mu ni dovolj.³¹

Pa še po enem konjičku je bil Ivaša, kot so ga klicali prijatelji, znan daleč okrog. To so bile srečke in vztrajno je upal, da bo na loteriji nekoč zadel milijon. Zaklel se je celo, da se bo šele takrat oženil. Bolj kot o ženi pa je sanjaril o drugih stvareh, katere bi si lahko s tem milijonom privoščil. Sklenil je, da si bo nabavil črnca, ki bo v njegovem ateljeju za lakaja in komornika, kupil pa si bo tudi kočijo, s katero bo prijatelje gosposko prevažal po Bratislavi od kavarne do kavarne, še posebej pa do takrat v bohemski družbi najbolj priljubljene krčme »Hospoda k zlátej fantazii.«³² Le-ta je bila zunaj centra, pot do nje pa je veljala kar za nekakšen »pijansko-umetniški« obred ali celo romanje.

Kjer se pije, tam se dobro žije

Kakor je videti, so bila predvsem dvajseta leta najbolj tipično Žabotovo bohemsko obdobje, postopoma pa se je situacija spreminjala in tudi Ivan je počasi zaplul v bolj umirjene meščanske vode. Na to je najbrž tudi vplivalo dejstvo, da se je stalno kavarniško omizje zaradi različnih razlogov kot so poroke, selitve ipd. vedno bolj manjšalo, svoje pa so najbrž naredila tudi leta. Vseeno pa je Žabota ostajal prisoten v slovaškem umetniškem življenju, zelo kritično je spremljal družbeno dogajanje okrog sebe, zanimalo pa so ga tudi razmere v njegovi matični domovini. Nekih konkretnih stikov s slovenskimi rojaki sicer ni gojil (nekaj časa si je dopisoval s Tratnikom), pač pa je redno prebiral *Slovenca* in *Jutro* ter spremljal tudi ostale revije in časopise. Čeprav je sam vedno poudarjal svoj slovenski rod, se je imel za slovaškega umetnika in je bil zelo ogorčen, če ga je kdo na Slovaškem smatral za tujca. Nasploh mu takšen slovensko-slovaški svet, v katerem je živel, ni povzročal preglavic. Rad se je pohvalil, da je prvi Slovenec, ki zna slovaško in prvi Slovak, ki zna slovensko ter bil na takšno dvojno pripadnost tudi zelo ponosen. Žabota je namreč vse do smrti ostal velik panslavist in zagovornik povezovanja in zblíževanja slovanskih narodov, v katerih bodočnost je neomajno verjel. Rad je poudarjal sorodnost slovenske (predvsem prleške in prekmurske) in slovaške psihe ter kulturne in bivanjske sorodnosti obeh svojih domovin. »*Naše Slovenske gorice so čisto kot vinorodne gorice Malih Karpatov tu v bratislavski okolici in polje je isto in veselje in ljudje. Tako je tu kot doma. Kjer se pije, tam se dobro žije, ali ne?*«³³

Po koncu 1. svetovne vojne se je med prvimi javno zavzel za vzpostavitev koridorja, ki bi preko Gradiščanskega povezoval Slovenijo in Slovaško oz. Kraljevino SHS in ČSR ter o tem napisal tudi daljši članek. »... *To niso nikaki fantastični načrti, takrat bi si mi mogli enostavno*

³¹ Iz slovaščine prevedli A. Rozman, A. Šalej in T. Kregar.

³² Smrek, *Poézia moja laska*, 1. del, str. 49; Smrek, *Bratislavská bohéma...*

³³ Smolej: »Razgovor...«

vzeti to ozemlje in bi imeli koridor ogromne politične in še večje gospodarske važnosti...« Še bolj kot neuspeh ideje o koridorju je Žaboto bolela izguba slovenskega narodnostnega ozemlja po vojni in brez dlake na jeziku, kot je bil, ni ljubljanskim »prvakom« prav nič prizanašal. »... In na Koroškem so nam ponujali zono B, pa smo dopustili v svoji slovenski namišljenosti plebiscit, ko je radi ponemčene in narodno skažene psihe koroške bilo nemogoče zmagati. In tudi na Primorskem. Edini človek, ki je več vreden kot vsi ljubljanski kunktatorji, je bil general Maister. Vzel je, do česar imamo pravico, in je naše!«³⁴

Po drugi strani pa tudi ne skopari s pohvalami. Tako denimo ob primerjanju slovaške in slovenske kulturne produkcije in narodnih značilnosti³⁵ z zadovoljstvom opaža »široke slovanske razglede« v slovenskih časopisih in poudarja, da smo Slovenci »narod, ki se zaveda samega sebe, smo trden in samozavesten narod«. V primerjavi s slovenskim pa za slovaški narod meni, da je »... preveč dober, neodporen, nima organizirane narodne sile. Povojna inteligenca pa gre preveč za tujimi vzori in ustvarja se prepad med ljudstvom in izobraženstvom.«³⁶

Iz navedenih, pa tudi drugih Žabotovih izjav, bi njegovo politično opredelitev težko natančno definirali. Na trenutke velik liberallec se zelo hitro prelevi v konservativnega narodnjaka, celo antisemita.³⁷ »Židovski problem je najtežji slovaški problem. Nas Slovence bi židje ne mogli tako zasužnjiti, kot so Slovake. Saj vidite, da smo jih vse pognali.«³⁸ Takšna dvojnost je delno posledica vpliva njegovih prijateljev, med katerimi so bili ljudje dokaj različnih političnih orientacij, v največji meri pa osebnotna značilnost človeka in umetnika, ki je do pojavov in problemov v družbi redno zavzemal jasno in kritično stališče, ki ni bilo nujno v skladu z obstoječo (bolj ali manj) liberalno-klerikalno delitvijo slovaškega političnega oz. svetovnonazorskega prostora.³⁹ Morda tudi zato o njem in njegovem delu poročajo časniki različnih političnih usmeritev in nikjer ni opaziti, da bi si ga kateri od političnih taborov posebej lastil.

³⁴ Prav tam.

³⁵ S takšnimi in podobnimi primerjavami se je pozneje podrobno ukvarjal tudi takratni Žabotov sogovornik Viktor Smolej. Glej npr. članek »Radosti do života«, ELÁN, VI, 1935/36, št. 2, str. 1; Kregar, n.d., str. 38–39.

³⁶ Smolej, »Razgovor...«

³⁷ Žabotove protizidovske izjave je potrebno umestiti v čas in klimo, v kateri so nastale. Antisemitizem in židovski problem postaneta na Slovaškem še posebej izrazita v drugi polovici 19. stoletja. Kakor drugje so se tudi na Ogrskem Židje odlično znašli v liberalnih pogojih ekonomskega razvoja in se uveljavili v različnih sferah gospodarskega in družbenega življenja. Predvsem na podeželju postale pojem Žida (kot trgovca, krčmarja, advokata ipd.) skoraj sinonim za izkoriščanje oz. slabo življenje prebivalstva. Poleg tega se Židje praviloma niso vključevali v slovaško narodno gibanje oz. so se po jezikovni, pa tudi narodni opredelitvi dosti bolj nagibali k Madžarom. Situacija se ni bistveno spremenila niti po nastanku ČSR, do katere je iz omenjenih razlogov imela od začetka večina Židov odklonilen odnos, postopno zblíževanje (preko nove židovske generacije) pa se v 20 letih obstoja države še ni moglo uspešno udejaniti. Nesorazmerje med številom židovskega prebivalstva in njegovim procentualnim zastopstvom v posameznih vejah narodnega gospodarstva oz. pri delitvi narodnega dohodka je bila še zmeraj očitna, socialno-ekonomski problemi pa so v 30. letih nastajali tudi v povezavi s porastom židovske imigracije iz sosednjih držav. Vse to je predstavljalo ugodna tla za populistične in radikalne antisemitske ideje, ki jih je med političnimi strankami najbolj širila avtonomistična in klerikalna HSLS. Vendar pa bi o antisemitizmu nacionalsocialistične oblike pred letom 1939 tudi pri tej stranki (vsaj pri njeni vodilni struji) zelo težko govorili. Z »neodvisnostjo« in uvedbo rasnih zakonov se položaj slovaških Židov močno poslabša in postopoma privede do slovaške variante holokavsta. O odgovornosti slovaškega vodstva za ta genocid še danes potekajo burne razprave, da predstavlja prav »rešitev« židovskega vprašanja najmračnejšo stran medvojne slovaške državnosti oz. »neodvisnosti«. Več o tem v: Ivan Kameneč, Po stopách tragédie, ARCHA, Bratislava 1991.

³⁸ Smolej: »Razgovor...«

³⁹ Slovaški politični prostor med obema vojnama so s svojimi institucijami in časopisjem obvladovali predvsem Hlinkova slovaška ljudska stranka, Agrarna stranka ter Socialdemokratska stranka, nezanimljiv vpliv pa so imeli tudi komunisti.

Ivan Žabota, Portret dr. Nika Zupaniča
(olje, 92 x 75 cm, Narodna galerija, Ljubljana)

Njegov slovenski rod in slovanska usmerjenost, kateri je ostajal ves čas zvest, sta, seveda poleg ugleda cenjenega portretista, očitno pripomogla k temu, da je leta 1926 na Bledu portretiral kralja Aleksandra in njegovo soprogo kraljico Marijo. Žabotovo spoštovanje do jugoslovanskega monarha se je po tem še povečalo, zato ga je atentat v Marseillu močno prizadel. O svojih spominih na pokojnega kralja je spregovoril tudi za *Slovenský denník* in ga opisal kot človeka »manjše, suhe postave in globokih krasnih oči na izrazitem obrazu, ki je izžareval inteligenco in silno voljo...«⁴⁰

Zadnje omizje na mlečni cesti

O poslednjih letih Žabotovega življenja iz dosegljivih spominskih zapisov in takratnega tiska ne izvemo več prav veliko. Kot kaže se je z leti vse težje prilagajal novim umetniškim smerem in trendom časa ter tudi ustvarjal dosti manj kot nekoč. Vsaj velikih del ne. Morda tudi zato, ker se je moral v borbi za preživetje bolj kot kadarkoli prej opreti na družinsko portretiranje. V javnem in umetniškem življenju je bil vedno manj prisoten in vse bolj ga je navdajal občutek osamljenosti, zapuščenosti in nezadovoljstva. Kot rečeno se je njegovo nekdanje kavarniško omizje, na katerega je bil najbolj navezan in ki mu je v mnogočem nadomeščalo družino (na loteriji ni zadel milijona in je ostal do konca samski), postopoma razpustilo, medtem ko z novejšo generacijo umetnikov ni več našel tako pristnega stika. Poleg tega se ga je vse bolj pollašal občutek, da ga druga domovina, kateri je posvetil svoja največja dela in najbolj ustvarjalno obdobje, nikoli ni sprejela povsem za svojega in mu ni vrnila niti delčka tega, kar je storil zanjo. »*Kaj sem dobil za svoj trud? Niste me štipendirali, niste me pošiljali v tujino, niste kupovali mojih kompozicij in zato sem postal le izdelovalec solidnih, vsakodnevnih posvetnih portretov.*«⁴¹

Težko je reči, v kolikšni meri je bilo njegovo nezadovoljstvo upravičeno, ostaja pa dejstvo, da je bil Žabota tako kot človek kot umetnik čedalje bolj nesrečen in zlomljene duše, kar se je močno odražalo na njegovem zdravstvenem stanju, saj je imel že lep čas težave s srcem.

S posebno žalostjo in zaskrbljenostjo je spremljal tudi takratno negotovo politično situacijo doma in v svetu; ta je z Münchenskim sporazumom pripeljala do razpada prve ČSR in do slovaške avtonomije. Ko je marca naslednjega leta Češkoslovaška republika dokončno izginila iz političnega zemljevida, je bilo to za velikega Slovana in zagovornika češko-slovaške državnosti preveč. Propad ideje, v katero je verjel vse svoje življenje, ga je dokončno dotolkel. Čeprav v nobenem od nekrologov tega ne bomo našli (iz razumljivih razlogov, saj so pisani že v času »samostojne« Slovaške republike), se ne moremo otresti občutka, da so ga z razglasitvijo samostojnosti (čeprav »vsiljene«) in s tem zabijanjem žeblja v krsto bivše države, Slovaki, h katerim se je na nek način vedno prišteval tudi sam, nepopravljivo razočarali. Po zapustitvi prvega doma in večnem iskanju tako prostora pod soncem kot notranjega miru ter po neke vrste izločitvi iz slovaške umetniške elite je na koncu izgubil še domovino. Zrušil se je še zadnji od idealov, na katerih je slonelo njegovo življenjsko poslanstvo in njegov odnos do sveta.

Teden dni po tem, ko je »*ves žalosten in bled*«⁴² zadnjič obiskal svojega brata, mu je – kje drugje kot za kavarniško mizo! – postalo slabo in odpeljali so ga v bolnišnico. Ne vemo, ali se ni zavedal resnosti svoje bolezni, ali pa je smrt slutil ter zato tudi svoje zadnje trenutke hotel preživeti na način, kot je živel vse življenje. Svoboden in nikomur v breme. Izkoristil je nepazljivost bolniškega osebja in se vrnil v svoj atelje na Trgu republike. V prostoru, ki je včasih veljal za bohemsko leglo in za zadnjo postojanko ponočnjakov, v kateri se je nekoč nazdravljalo satanu,⁴³ se je še zadnjič podal iskat Boga.

Kdaj natančno sta se srečala, ni znal povedati nihče, saj so ga mrtvega našli šele po nekaj dneh, 30.3.1939. Na Ondrejskem cintorinu v središču Bratislave je bil velik in lep pogreb, njegov opuščeni grob (ki mimogrede leži kar v dobri družbi) pa boste še danes prepoznali po mogočnem detvanskem križu, ki ga je Ivanu v zadnje slovo stesal brat.

⁴⁰ Slovenský denník, 11.10.1934.

⁴¹ Janko Alexy, Cesta k večnosti, Slovák, 1.4.1939 (nekrolog).

⁴² Janko Alexy, Osudy slovenských výtvarníkov..., str. 372.

⁴³ »Miliony maliara...«

V današnji Bratislavi so kavarne drugačne pa tudi vinotočev ni več toliko kot nekoč. In tudi Žabotovega huronskega smeha in mrtvaških vicev tam ne boste več slišali. Ivaša zdaj poseda, kot bi rekel njegov prijatelj Tido Gašpar, »v kakšni zakotni krčmici na Mlečni cesti in čuva prostor pri mizi, dokler tudi mi ne pridemo tja...«⁴⁴

Vendar pa je omizje že dolgo kompletno in gremo stavit, da tudi Ivanu ni nič več dolgčas.

Zusammenfassung

Ivan Žabota – Slowene und Slowake, Künstler und Bohemien

Tone Kregar

Der in Ljutomer (Luttenberg) gebürtige Ivan Žabota gilt in Slowenien als beinahe vergessener Künstler. Dies ist vor allem eine Folge der Tatsache, daß er sein Heimatland bereits in der frühen Jugend verließ und seine fruchtbarsten Jahre in seiner Wahlheimat, der Slowakei verbrachte. Dort trat er mit seinen Porträts in die Geschichte der slowakischen bildenden Kunst ein, und er wird mit Recht als slowakischer Künstler angesehen. Dennoch leugnete Žabota seine slowenische Herkunft nie, die gleichzeitige Zugehörigkeit zu zwei kleinen slawischen Nationen wußte er geschickt in seine künstlerische, weltanschauliche, aber auch alltägliche Welt einzuflechten.

Der Name dieses angesehenen Künstlers, Panslawen und kritischen Beobachters des Zeitgeschehens ist vor allem in den zwanziger Jahren des 20. Jahrhunderts eng mit der Preßburger Boheme verbunden. Er selbst hielt sich zwar für keinen Bohemien, dennoch stand er sowohl nach Ansicht seiner Zeitgenossen als auch der damaligen öffentlichen Meinung an der Spitze der Preßburger Boheme. Die Gründe dafür sind wohl in einer ewigen Suche nach innerem Frieden und in einem damit verbundenen (mindestens nach bürgerlichen Kriterien) unregelmäßigen Leben zwischen Atelier und Café zu suchen. Trotz cholerascher Natur, Reizbarkeit, fixen Ideen und Geistreichelei, behielten ihn die meisten Zeitgenossen als aufgeschlossenen Menschen in Erinnerung, der das Herz auf dem rechten Fleck hatte.

In den letzten Jahren seines Lebens wurde Žabota immer einsamer, verbitterter und unzufriedener. Er beharrte auf einer ihm eigenen Kunstrichtung, für neue Strömungen zeigte er kein Interesse, auch von der Kunstöffentlichkeit wurde er zunehmend an den Rand gedrängt. Zusätzlichen Kummer verursachten bei ihm die politischen Verhältnisse am Ende der dreißiger Jahre, besonders der Untergang der Tschechoslowakischen Republik. All dies vergrößerte sein altes Herzleiden, und im März 1939 brachte man ihn vom Kaffeehaustisch, wo ihm übel wurde, ins Krankenhaus. Man weiß nicht, ob er sich über den Ernst seiner Krankheit im klaren war, oder ob er den nahen Tod spürte und auch seine letzten Stunden im bisherigen Lebensstil verbringen wollte: frei und niemandem zur Last fallend. Er nutzte die Achtlosigkeit des Krankenhauspersonals und kehrte in sein Atelier am Republikplatz zurück, wo er nach einigen Tagen tot aufgefunden wurde.

⁴⁴ Smrek, Bratislavská bohéma...

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA,

Mestni trg 27, Ljubljana, tel.: 061/306 13 01, 306 13 03

vam nudi svoje publikacije iz zbirke *Gradivo in razprave (GiR)*:

Vlado Valenčič, Ljubljanska trgovina od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja, GiR 3, Ljubljana 1981 (1.000 SIT)

Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija, 1842–1933, GiR 6, 1983 (1.000 SIT)

Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, GiR 8, 1988 (1.000 SIT)

Mija Mravlja, Zveza kulturnih organizacij Kranj (inventarni popis), GiR 10, 1989 (1.000 SIT)

Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895–1910), GiR 12, 1993 (2.000 SIT)

Andrej Studen, Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910, GiR 13, 1993 (2.000 SIT)

Dragan Matič, Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno: Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913–/14–1917/18, GiR 15, 1995 (2.000 SIT)

Zorka Skrabl, Arhivska zapuščina Marjana Kozine (1907–1966), skladatelja, publicista in prevajalca: inventar, GiR 16 (1.000 SIT)

France Štukl, Knjiga hiš v Škofji Loki III., Stara Loka in njene hiše, GiR 17, 1996 (2.000 SIT)

Branko C. Šuštar, Spodnja Šiška – pušeljce Ljubljane: arhivski zapiski s poti vasi v predmestje: 1885–1914, GiR 18, 1996 (2.000 SIT)

Božo Otorepec – Dragan Matič, Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1782), GiR 19, 1999 (8.000 SIT)

Vladislav Fabjančič, Ljubljanski sodniki in župani, I. zvezek. Sodniki (1269–1504). Ur.: Ema Umek, Janez Kos in Božo Otorepec, GiR 20, 1999 (4000 SIT)

Idrijski rudnik skozi stoletja (katalog ob razstavi), Idrija-Ljubljana 1990 (1.000 SIT)

Ljubljanska industrija v letih 1918–1941 (katalog ob razstavi), 1992 (1.000 SIT)

100 let dolenjske proge (katalog ob razstavi), Novo mesto 1994 (1.000 SIT)

Arhitektura in urbanizem v Ljubljani, od omembe v pisnih virih leta 1144 do potresa 1895 in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana (katalog ob razstavi), 1994 (2.000 SIT)

Slovenija in Dunaj, Slowenien und Wien (katalog ob razstavi), 1995 (2.000 SIT)

Cene knjig so za dijake in študente 50 % nižje.

Zalika Klemenc – Zvonka Zupanič Slavec

Razvoj diabetologije v slovenjegraški bolnišnici med leti 1925 in 1960

1. Uvod

1.1 Nekaj kliničnih podatkov

Sladkorna bolezen je stanje kronične hiperglikemije in nastane zaradi pomanjkanja insulina ali odpora proti njegovemu delovanju. Posledica je motnja presnove ogljikovih hidratov, maščob in beljakovin, ki povzročata trajne okvare malih žil ledvic in oči, velikih žil v smislu ateroskleroze ter drugih tkiv ali organskih sistemov, npr. živcev, leče itd. Bolezen nastane na osnovi dejavnikov dednosti in okolja, ki pogosto delujejo skupaj. (10) V osnovi delimo sladkorno bolezen na tip I (od insulina odvisna) in tip II (od insulina neodvisna). Poznamo tudi sekundarni diabetes in nosečnostno sladkorno bolezen. (10)

Značilnosti tipa I in tipa II sladkorne bolezni (10)

Značilnost	bolezen tipa I	bolezen tipa II
običajna starost	pod 30 let	nad 30 let
običajna telesna teža	normalna	povečana (80 %)
ženske : moški	1 : 1	1,3 : 1
odvisnost od insulina	življenjska	možna
družinska nagnjenost	5-10 %	50 %
skladnost dvojčkov	50 %	100 %
pogost HLA DR3, DR4	95 %	ni zvečana
avtoimunske značilnosti	da	ne
pomanjkanje insulina	da	ni pogosto
odpornost na insulin	ne	da

1.2 Zgodovina sladkorne bolezni

1.2.1 Sladkorna bolezen pri starih narodih

Sladkorna bolezen je znana že približno 3500 let. Prvič je omenjena v egipčanskem papirusu (Papyrus Ebers), ki naj bi nastal okoli leta 1550 pr.n.št. Opisana je kot bolezen s hudo žejo ter pogostim in obilnim uriniranjem. Vse to daje vtis, kot da voda teče skozi telo. Od tod izhaja ime *diabetes* (iz grščine »teči skozi«). (7)

Aretej iz Kapadokije (2. stol. n.št.) je bolezen imenoval *diabenin* (»teči skozi nekaj«). Pri tem se je mislilo na posebno obliko »vodne bolezni«, ker »voda teče skozi človeško telo kakor skozi cev«. Pri tej bolezni se »telo raztaplja in pretvarja v urin, ta pa odteka iz telesa kot iz odprte pipe in bolniki umirajo po kratkem mukotrpnem življenju«. (11)

Že v sanskritski literaturi so staroindijski zdravniki trdili, da so se mravlje in drugi insekti zbirali ob urinu diabetičnih bolnikov. (7) Verjame se, da je bila sladkorna bolezen v antični dobi relativno redka in omejena na ljudi, ki so dobro živeli, pili nerazredčeno vino in to v

velikih količinah. V kitajski in japonski medicini 3. stoletja je diabetes opisan kot bolezen žeje, k diagnozi pa so zdravnikom pomagali psi, ki so lizali urin teh bolnikov. V 6. stoletju našega štetja so indijski zdravniki ugotavljali diabetes s poskušanjem urina, ki je bil sladek, bolezen pa je po njihovem opisu spremljala žeja, mišična oslabeledost, neprijeten vonj, kasneje zaspanost, težko dihanje in prebavne motnje. Vedeli so, da je diabetes bolezen tistih, ki uživajo mnogo riža, škrobnih živil in sladkorja. (11) Pankreas (pan-vse in kreas-meso) je bil že pri antičnih narodih posebno cenjen kot organ, ki ščiti krvne žile v bližini hrbtnice pred pritiskom polnega želodca. (1)

1.2.2 Sladkorna bolezen od 15. stoletja naprej

Beseda »diabetes« se je začela uporabljati na začetku naše ere, pri tem se je mislilo na »vodeno bolezen«. Izraz »mellitus« je uvedel šele kasneje John Rollo na osnovi opažanj angleškega zdravnika Thomasa Willisa (1622–1675), ki je ugotovil, da je urin teh bolnikov sladek, podoben sladkornemu trsu, in da se zaradi tega ob njem zbirajo čebele in muhe. Willis je bil prvi, ki je pri diabetikih s poskušanjem ugotovil sladkor v urinu (1673). Prepričan je bil, da se z urinom izloča tudi »sol«, to je snov, ki jo je Paracelsus dobil, če je pustil izhlapevati urin diabetikov. Willis je kot zdravilo za diabetes uporabljal mešanico iz antimona in opija. Zdravniki so to sredstvo predpisovali svojim bolnikom še dobrih sto let. Uvedel je tudi posebno dieto, ki je vsebovala predvsem proteine živalskega izvora. (1)

Paracelsus (1493–1541) je predpostavil, da je vzrok diabetesa suha sol, ki visi nad ledvicami, bolezen sama pa je le mnogo uriniranja in velika žeja po njem, njen vzrok pa je prevelika toplota v ledvicah. Thomas Sydenham (1624–1689) je predvideval, da je diabetes posledica nepopolnega izgorovanja krvi, pri čemer se izločajo neasimilirani delci. (6)

Eksperimentalno delo na področju diabetesa je začel Johann Conrad Brunner (1653–1727), ki je prvi odstranil pankreasu in s tem izzval simptome diabetesa, ki pa so čez čas ponihali (verjetno ni odstranil celotnega pankreasa). Ni pa se zavedal pomembnosti svojega poskusa; izjavil je, da pankreas ni življenjsko pomemben organ, to pa je imelo za posledico, da se več kot sto let nihče ni posvečal temu organu. Claude Bernard (1813–1878) je bil prvi veliki eksperimentator v medicini, ki je pred več kot sto leti opozoril na povezavo diabetesa s centralnim živčnim sistemom. Paul Langerhans (1847–1888) je opisal sestavo endokrinega pankreasa. Jean de Meyer je (1909) predpostavil, da je pankreas zmožen izdelovati hormone, to hipotetično substanco pankreasa je imenoval »insulin« že mnogo let pred njegovim odkritjem. (11)

1.2.3 Začetki zdravljenja z insulinom in oralnimi antidiabetiki

Iz časa pred odkritjem insulina sta pomembna dva: prvi je Georg Ludwig Zulzer (1870–1949), ki je ekstrahirani pankreas in s tem preparatom dobil odlične rezultate pri odpravljanju simptomov diabetesa. Vendar so to substanco kmalu popolnoma opustili, ker je povzročala znojenje, hipotenzijo, kolaps in hipertermijo. Najverjetneje je šlo za težko hipoglikemijo zaradi prevelikih doz insulina. Drugi primer je še bolj zanimiv. Gre za poskus N.C. Paulesca, za katerega nekateri danes menijo, da bi moral dobiti Nobelovo nagrado za odkritje insulina. Leta 1916 je izvršil ekscizijo pankreasa, iz njega pripravil vodni ekstrakt in ga vbrazil v drugega pankreatektomiranega psa z diabetesom. Krvni sladkor je takoj padel, vendar je bil poskus prekinjen zaradi nemogočih pogojev dela v okupirani Bukarešti in se je nadaljeval šele leta 1919, ko je avtor svoje izsledke tudi objavil.

Ta članek je bil poznan tudi Bantingu, ki je citiral svojega romunskega kolega v svoji prvi objavi po odkritju insulina. Za odkritje insulina sta leta 1923 dobila Nobelovo nagrado Frederick Grant Banting (1891–1941) in Richard Macleod, ki sta jo samoiniciativno razdelila z Charlesom Bestom in Jamesom Bertramom Collipom. (11)

Že leta 1918 so raziskovalci odkrili, da gvanidin znižuje krvni sladkor, vendar se zaradi toksičnosti ti preparati niso obdržali. Leto 1955 je rojstvo oralnih antidiabetikov. Takrat je nemška farmacevtska industrija Hoechst in Boehringer ob sodelovanju Bertramove klinike oziroma diabetološkega centra v Hamburgu proizvedla derivat sulfamida s hipoglikemičnim učinkom brez kemoterapevtičnega. Čez kakšno leto so se tem preparatom pridružili še bigvanidi. (11)

1.2.4 Razvoj insulina

Takoj leta 1922 je pričela ameriška tovarna Eli Lilly izdelovati prečiščeni živalski insulin za klinično uporabo, že leta 1923 pa je Evropo z insulinom preskrbovala nemška farmacevtska tovarna Hoechst. Nastopilo je novo obdobje v zdravljenju diabetesa. Z injkcijami insulina je bilo mogoče rešiti življenje diabetikom, ki so zašli v diabetično acidozo ali diabetično komo, in bilo je mogoče obvladati težke oblike diabetesa pri mladostnikih, ki so bili pred tem obsojeni na smrt. Do odkritja insulina so sladkorno bolezen lahko zdravili samo z dieto. V medicinski doktrini so se izmenjevala obdobja stradalnih diet in večjega ali manjšega omejevanja ogljikovih hidratov in maščob. Leta 1934 je Scott odkril vezavo insulina na cink in s tem njegovo podaljšano delovanje, leta 1936 pa je Hagedorn odkril podaljšano delovanje insulina, ki je vezan s protaminom. Od takrat je zadostovala ena sama injkcija insulina na dan.

Leta 1955 je Sanger odkril strukturno formulo govejega insulina, leta 1964 pa je Zahn sintetiziral molekulo govejega insulina. Razvoj farmacevtske industrije insulina se je obrnil v proizvodnjo vedno bolj prečiščenih vrst insulina, da bi se zmanjšale njegove imunogene lastnosti in s tem alergične reakcije v organizmu človeka. V tem smislu je utemeljena težnja za proizvodnjo monospecies insulina (iz pankreasov ene same vrste živali). Znano je, da je svinjski insulin po kemični sestavi najbolj podoben človeškemu. S postopkom mikrokristalizacije pri proizvodnji insulinov z bolj ali manj podaljšanim delovanjem je odpadla potreba po tuji beljakovini, po protaminu, ki naj bi se postopno sproščal iz kompleksa s cinkom in molekulo insulina. Nadaljnji napredek v tej smeri predstavljajo visoko prečiščeni ali tako imenovani monokomponentni ter humani insulini. (11) Konec leta 1963 je uspela sinteza molekule insulina. (11)

1.2.5 Kratek opis razvoja diabetologije na Slovenskem

Pionir slovenske diabetologije je prof.dr. Ljudevit Merčun (1900–1954), ki je takoj po drugi svetovni vojni organiziral diabetološki oddelek na Interni kliniki v Ljubljani in diabetično ambulanto. (11) Prvi diabetološki oddelek smo Slovenci dobili v Ljubljani jeseni leta 1945. Nahajal se je v tretjem nadstropju interne bolnišnice na Zaloški cesti (današnja onkologija C), imel je 20 postelj in se ga je oprijelo ime »sladki vrh«. Istega leta je začela delovati tudi prva diabetološka ambulanta. Na ljubljanski pediatrični kliniki se je skoraj istočasno razvila otroška diabetologija. Prve generacije doma izšolanih zdravnikov so po internistični specializaciji začele ustanavljati diabetološke oddelke po vsej Sloveniji. Prvi je nastal v Murski Soboti, leta 1956 so ga dobili na Ptuj, leto kasneje v Mariboru in Slovenj Gradcu, nato na Jesenicah itd.

Okoli leta 1960 je bilo že po vsej Sloveniji organizirano zdravstveno varstvo odraslih diabetikov, leta 1962 pa je bilo slovensko diabetološko delovanje že statistično obdelano. Takrat so letno odkrili med 500 in 1000, leta 1970 pa zaradi boljše organiziranosti diabetološke službe že 2000–2500 novih bolnikov. Odbor za diabetes pri Internistični sekciji Slovenskega zdravniškega društva (SZD) je leta 1963 sprejel resolucijo o diabetesu, ki je priporočila in uskladila prehrano in pravice zavarovancev s sladkorno boleznijo, se dogovorila o nabavi in distribuciji insulina, peroralnih antidiabetičnih sredstev ter pripomočkov za

kontrolno sladkorja in acetona v urinu. Dorekla je tudi socialno-medicinska vprašanja diabetikov ter uskladila evidentiranje bolnikov kot pripravo za republiški register diabetikov. (9)

Med starejšimi slovenskimi diabetologi so zaslužna imena: M. Černelč, A. Lušicky, M. Koselj, S. Košuta, M. Kržič, S. Mahkota, L. Matajc, L. Merčun, T. Pušenjak, I. Raišp in druga. (9)

1.2.6 Kratek opis razvoja diabetologije na slovenjegraškem območju

Poleti leta 1956 je tedanji zdravnik-specializant iz interne medicine dr. Bogdan Dolenc na Internem oddelku Splošne bolnišnice Slovenj Gradec ustanovil diabetično ambulanto. Delovala je enkrat mesečno in omogočala redne kontrole tedaj registriranim diabetikom. Ob ustanovitvi so obravnavali sedem diabetikov, od tega so štirje potrebovali stalno zdravljenje z insulinom. (13)

Leta 1958 je dr. Dolenc odšel iz Slovenj Gradca, njegovo delo je prevzel dr. Ivo Raišp. Od tedaj dalje je diabetična ambulanta delovala na vsakih 14 dni. Izpostave diabetične ambulante Slovenj Gradec so vodili I. Raišp v Velenju, L. Budna v Ravnah in J. Simoniti v Radljah. Istega leta so v Slovenj Gradcu ustanovili tudi prvo društvo diabetikov, ki je povezovalo sladkorne bolnike iz celotnega področja ambulante, torej Mežiško, Mislinsko, Dravsko in Šaleško dolino. Začetno članstvo je predstavljalo 30 diabetikov, prvi predsednik pa je bil Ivan Rojnik. (13)

Leta 1971 je bil v Slovenj Gradcu medrepubliški slovensko-hrvaški strokovni sestanek internistov, na katerem je bil diabetes ena izmed glavnih tem. Tedaj je ambulanta obravnavala že preko 300 diabetikov na leto, verjetno pa se je istega leta tudi preimenovala v Dispanzer za diabetike. Leta 1976 je bil Interni oddelek preurejen in ustanovljen je bil odsek za diabetes in endokrinologijo z 28 posteljami. Leta 1980 je ta odsek pričel voditi internist dr. Leopold Budna. Istega leta je Dispanzer pričel delovati dvakrat tedensko, po enkrat mesečno pa so delovale podružnične dispanzerske službe v zdravstvenih domovih Velenje, Ravne in Radlje. (13)

1.3 Namen raziskovalne naloge

Prvotni namen naloge je bil raziskati razvoj zdravljenja sladkorne bolezni na področju Ljubljane, vendar smo pri iskanju virov ugotovili, da le-ti ne obstajajo. Zato smo se odločili za Splošno bolnišnico Slovenj Gradec, ki ima dobro ohranjen arhiv internega oddelka.

Namen naloge je bil pregledati primarne vire, ki so ohranjeni in dosegljivi v arhivu, jih analizirati in napraviti ustrezne zaključke. Z ustnimi viri smo si poskušali osvetliti določena področja, ki jih z analizo primarnih virov ni bilo mogoče zajeti.

V nalogi smo želeli odgovoriti na naslednja vprašanja:

Kdaj se je začel v slovenjegraški bolnišnici uporabljati insulin za zdravljenje sladkorne bolezni? Kakšen je bil razvoj insulina? Kako hitro so se različne oblike insulina razvijale in kako hitro so prodirale v naš prostor? Na kakšen način so zdravili diabetike (ambulantno, dispanzersko) v različnih časovnih obdobjih? Kako so se skozi različna obdobja spreminjali nekateri statistični kazalci (mortaliteta, morbiditeta, incidenca, prevalenca, starost, dolžina hospitalizacije, zapleti sladkorne bolezni, poklici sladkornih bolnikov)? Kakšen je bil socialni status diabetikov? Kako je bila organizirana dispanzerska dejavnost? Kako so se spreminjale smernice za prehrano diabetikov? Na kakšen način so zdravili diabetike v različnih obdobjih (insulin, oralni antidiabetiki, dieta)?

Pokazati smo želeli tudi razvoj diagnostike diabetikov in napraviti primerjavo z današnjim časom (na slovenjegraškem območju).

1.4 Hipoteza

Predvidevali smo, da je znanje o sladkorni bolezni in njenem zdravljenju hitro prodiralo iz sveta k nam in da se je s tem v zvezi zmanjševala mortaliteta diabetikov. – Zaradi naraščanja števila prebivalcev in podaljševanja življenjske dobe smo domnevali, da bo incidenca sladkornih bolnikov naraščala in da bo vedno več novih diabetikov v poznejšem življenjskem obdobju (od 50. leta starosti naprej). – Nove možnosti zdravljenja in nove metode diagnostike sladkornih bolnikov naj bi vplivale na zmanjšanje časa hospitalizacije diabetikov. Iz istih razlogov naj bi prišlo do upadanja zapletov sladkorne bolezni. – Ker je bil prvi diabetološki oddelek v Ljubljani ustanovljen takoj po vojni, prav tako tudi prva diabetološka ambulanta, smo pričakovali, da je tudi na slovenjegraškem območju kmalu prišlo do ustanovitve le-teh. – Predpostavljali smo, da je z naraščanjem prosvetljenosti prebivalstva prišlo do boljšega socialnega obravnavanja sladkornih bolnikov.

2. Metode dela

Osnovni vir podatkov za raziskovalno nalogo je bila retrospektivna študija popisov bolezni internega oddelka arhiva slovenjegraške bolnišnice med leti 1925–1960. Popisi

med. oddelek.

I. 19 27

Štev. odd. _____	Štev. zapis. <u>313</u>	Ime: <u>Franc</u>
Razred: <u>III.</u>		<u>Markal</u>
Starost: <u>33 l.</u>		Diagnoza: _____
Poklic: <u>služnik</u>		
Rojstni kraj: <u>Sp. Dolci</u>		
Domovinska občina: <u>Medluga</u>		
Zadnje bivališče: <u>Sp. Dolci št. 46</u>		<u>Kilbes, m. obliko</u>
Sprejet (premeščen) dne <u>28. II. 1927</u>	19 _____	
Izpuščen dne <u>3. III 1927</u>	<u>2083</u>	

Datum	Anamneza, status in popis bolezni	Terapija
	<p><u>3 Redne bolan, prvi bolan v</u> <u>žoloda, žogo ga, roje se bolijo</u> <u>in se dne do dne bolj slujtan,</u> <u>gredit voda, gre v kito oove.</u></p> <p><u>30.</u> <u>30. 6. 206 slujtan se pleb, gredit od,</u> <u>oov plje, na 30. 6. 1927,</u> <u>gredit viti, paz najhau 80, Franc</u> <u>gredit.</u> <u>1070, 100 v. l. 10, 1070, 1070,</u> <u>1070</u></p> <p><u>1/2</u> <u>Corra 1070, 1070 50 x 2 (1070)</u></p>	

Primer popisa bolezni iz leta 1927 (313/27)

Gau-Krankenhaus Windlagers

A.-3. 1443/47.

Eintrittstag: 7. VII. 47.

Abteilung Medizinische 544/47.

Krankengeschichte.

Name: Werden Franz

Vorname:

Ehstg. verheiratet, vermisst, getödet.

Alter: 67 Jahre

Beruf: Beamter

Wohnort: Schaf bei Wöllan, Wohnung: No. 2.

Austrittstag: 15. 9. 47

Übergeben an:

Beobachtet, geheilt, gebessert, ungeheilt, gestorben.

Krankheitsbezeichnung:

Diabetes mellitus

Abgegebene schriftliche Befunde:
(Berichte und Anzeigen)Untersuchungsergebnisse (histolog., serolog., bakteriolog.,
Röntgen usw.):

11/7. Urin o.B. Sucose 1900g %
Blutzucker 160 mg %

11/7. Blutzucker nüchtern 160 mg %
50 gr Glukose
nach 1 Stunde 160 mg %
" " 160 mg %
" " 200 mg %
" " 200 mg %

11/7. Saeh. im Urin im Spuren

5/7. Blutzucker 160 mg %

Primer popisa bolezni iz leta 1941 (514/41)

bolezni se nahajajo zbrani po letih, od leta 1925 naprej. Število popisov bolezni se je po posameznih letih gibalo takole: 464 (1925), 586, 641, 724, 757, 623 (1930), 740, 710, 699, 684, 772 (1935), 796, 833, 956, 1014, 1067 (1940), 987, 817, 796, 749, 991 (1945), 1001, 1134, 1272, 1369, 1284 (1950), 1395, 1315, 1622, 1700, 2000 (1955), 1954, 2058, 2005, 2162 oziroma 2227 (leta 1960).

Leta 1925 in 1926 nismo zasledili nobenega sladkornega bolnika (le-ti se prvič pojavijo leta 1927). Pregledali smo tudi arhiv kirurškega oddelka slovenjegraške bolnišnice od leta 1922–1926, ki je shranjen na mikrofilmih, vendar nismo zasledili nobenega sladkornega bolnika.

Tako smo pregledali skupaj 40.907 popisov bolezni, za kar smo porabili okoli 60 dni. Zavedati se je treba, da najbrž vseh popisov bolezni ni bilo na razpolago, saj se jih je verjetno

Vergleichs-, Krankengesch.: Behandlungsverfahren:

Er heilte sich schon von hiesiger
 Abipurg. Abheilung wegen einer
 Fungusmykose jenseit kommt jetzt
 mir zur Bestimmung der
 Blutzuckerkurve.

Lab. praes. prob. so dick die
 Haut und Schleimhäute gut durchblutet
 Kap. Pupillen reagieren auf Licht sind
 Akommodation. Die Zunge feucht
 sind unklappt oder Rachen sind
 Mundteufel o. B. Die Zähne kariös
 Pulso: o. B.

Cor: o. B.

Abd: etwas ste höher als des Thorse
 plecke Bauchdecken, keine Druck
 empfindlichkeit. Leber nicht o. B.

Ext. o. B.

St. Th. Kohlehydraten frei laut
 6097

11. März 1941
 15/4. Geht mit Anweisungen
 nach Hause.

Rupert
 B. B. B.

JAVNA BOLNIŠNICA V Slovenj Gradcu

Matična št. 1759

Leto 1945

Med. oddlek

Popis bolezni: Stev. oddelka 984

Priimek in ime: Likar Lenart

Samski, poročen, vdovec, ločen: Starost: 50 let

Poklic: slaščičar v Dravštalno bivaljiče bolnika: Dravograd

Sprejet: 29. 12. 1945 Premiščen: Odpuščen: 21. 11. 1961

Ozdravljen, zboljšan, neozdravljen, opazovan, umrl

Bolezni:

*Diabetes mellitus**Insulinus dependentis*

Primer popisa bolezni iz leta 1945 (984/45)

Dne	Anamneza, status, popis bolezni in terapija
	<p>Anamneza: oče + 53 star radi obolenja mca. mati + 45 stara, mmi ne bol.</p> <p>Sam bolelo dolgo leta ne včas uveljaviti. Bolil je l. 1923, po 10 letih ozdravel. L. 1943 ravnice boleline in hudo težanje po nočih. L. 1944 bila negotovnost pri njegovem sladkorni bolezi. Bol je v Kemnici. Tudi je mnogo pil vode, žugal je v kadnjak z leht plevelj.</p> <p>Tre mu je začelo nagniti dec. 45. Bolil je nekaj tednov, obkolil je steklo noge, v prsnjem času je čutil tudi nepel tretul. Mnogo pije – tudi do 4 l vina. Spi zelo slabo. Apetit je. Bolil je negetus, abusus niotina.</p> <p>Feburija let 1945 izgubil medline od roke in dela.</p>

nekaj izgubilo. Tako je tudi mogoče, da se je »izgubil« kakšen sladkorni bolnik. Kljub temu študija prispeva k odkrivanju novejši slovenske medicinske zgodovine.

Pri pridobivanju podatkov smo zaposlili za pogovor prof.dr. Iva Raišpa, predstojnika internega oddelka Splošne bolnišnice Slovenj Gradec med leti 1958–89.

2.1 Oblike popisov bolezni med leti 1927 in 1960

V faksimilih predstavljamo štiri različne popise bolezni, ki so jih uporabljali med leti 1925–1960. Prvi je iz leta 1927. Njegova oblika se je prvič spremenila leta 1941, spremenil pa se je tudi jezik – zaradi okupacije se pojavi nemščina. Po drugi svetovni vojni (1945) se je oblika popisa bolezni drugič spremenila – med drugim se je spet pojavila slovenščina. Nova (četrt) oblika popisa bolezni se je pojavila leta 1951 in je takšna ostala do leta 1960, ko se je naša raziskava končala.

Dne	Anamneza, status, popis bolezni, terapija
	<p><u>Stat.pracs.:</u> Pacijent je visoke postave, adipozen, dobre osteomuscularne gradnje. Koža in vidne sluznice so dobro prekrvljene. Je afebrilen. Sensorium je prost. Puls: 80/min., rtm., dobro tipljiv.</p> <p><u>C a p u t:</u> normalne oblike, lobanja je prosto gibljiva, na poklep je prosto gibljiva. Cerebralni žilci so prosti. Oči, nos, ušesa: bp. Usta: Zobovje: močno defektno. Jezik: vlažen, dif. röhlo belo obložen. Tonzili in vidna sluznica žrela: bp.</p> <p><u>C o l l u m:</u> kratak, širok, thyreidea: bp.</p> <p><u>T h o r a x:</u> je simetričen, kratak, širok in globok. Hrbtenica: ravna, ni občutljiva na poklep. P.,lmo: poklep je sonoren, obe bazi enako dobro gibljivi, stojita visoko, dihanje je vezikularno. Cor: v levo dilatiran, slišne so poedenie extra-sistole srčnacekajax, toni so tihi in topli.</p> <p><u>A b d o m e n:</u> leži nad nivojem prsnega koša je mehak, neouchutljiv, tiplje se rob heparja, trebušni reflexi so prisotni. Lien: bp. Patoloških resistenc ni tipati.</p> <p><u>E x t r e m i t e t e:</u> aktivno in pasivno prosto gibljive. Fiziološki reflexi so prisotni. Edemov ni. Po vseh extremitetah po lesišču glave in deloma tudi po trupu so vidne spremembe w smislu pridobozax</p> <p><u>Decursus:</u> Izvide in terapijo vidi na priložni temp.listi. Ves čas bivanja v bolnici je pacijent afebrilae. Počuti se dosti dobro. Proti tadic kencu tudi izpuščaj pojenjuje. Določame toleranco. Po ugotovitvi te odp:ščame pacijenta dne 25.12. iz bolnice.</p> <p style="text-align: right;"><i>[Signature]</i></p>

Primer popisa bolezni iz leta 1951 (nadaljevanje)

prve antidiabetične preparate. Najprej so bile to tablete Tolbusal (388/57), leta 1960 pa še tablete Diabeneze (136/60).

3.2 Statistični rezultati

3.2.1 Uvod

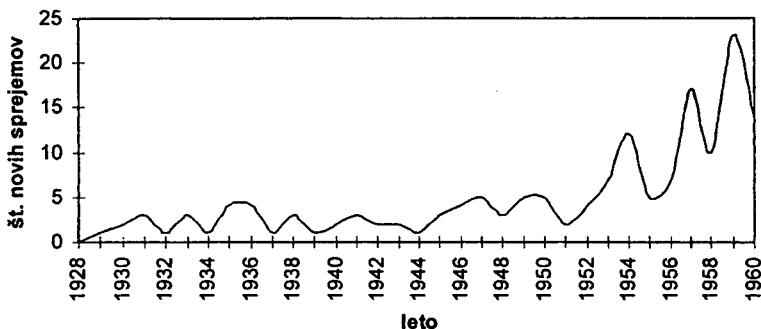
Statistika temelji na velikih vzorcih. Vendar pa zaradi majhnega števila diabetičnih bolnikov (vsaj do leta 1950) tej zahtevi nismo mogli ugoditi. Zato se je treba zavedati, da statistični prikazi občasno (še posebej takrat, ko je bil letno sprejet le en bolnik) niso zanesljivi. Vendar pa je naš cilj bil, da bi se vsaj v grobem prikazala statistična nihanja skozi teh trideset let. Za natančnejše preučevanje smo se odločili med seboj primerjati dve petletni obdobji (1930–1935 in 1955–1960). Poleg tega smo naše izsledke primerjali tudi z današnjim časom.

3.2.2 Število novih sprejemov

Število novih sprejemov med leti 1927–1960 se je gibalo takole: 2 (1927), 0, 1, 2 (1930), 4, 1, 3, 2, 4 (1935), 4, 1, 3, 1, 2 (1940), 3, 2, 2, 1, 3 (1945), 4, 5, 3, 5, 5 (1950), 2, 4, 7, 12, 5 (1955), 7, 17, 10, 23 in 14 novih sprejemov (1960).

Iz seznama in grafa je razvidno, da je število novih sprejemov v času do leta 1952 zelo počasi naraščalo, potem pa je skokovito naraslo. Ta porast gre predvsem na račun diabetesa tipa II.

Graf 1: Število novih sprejemov med leti 1927–1960

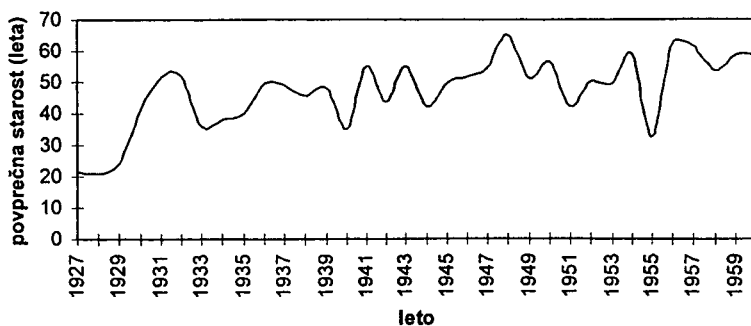

Vzroke lahko iščemo predvsem v večji dostopnosti do zdravstvene službe, povečani zdravstveni prosvetljenosti ljudi in krajevnih značilnostih odnosa ljudi do zdravstvenega varstva. Še po letu 1960 so ljudje na slovenjegraškem območju neradi hodili v bolnišnico. Da so se odločili za hospitalno zdravljenje, so morali biti hudo bolni. (2)

3.2.3 Starost sladkornih bolnikov ob prvem sprejemu v bolnišnico

Povprečna starost sladkornih bolnikov ob prvem sprejemu v bolnišnico med leti 1927–1960 se je gibala takole: 21,5 let (1927), 21, 24, 41 (1930), 51,3, 52, 36, 38, 40 (1935), 49,5, 49, 45,7, 48, 35 (1940), 54,8, 43,5, 55, 42, 49,5 (1945), 51,3, 54,6, 65, 51, 56,4 (1950), 42, 50, 49,3, 59,1, 32,6 (1955), 62,1, 61,5, 53,7, 58,3 oz. 58,5 let (1960).

Graf 2: Povprečna starost diabetikov ob prvem sprejemu v bolnišnico med leti 1927–1960

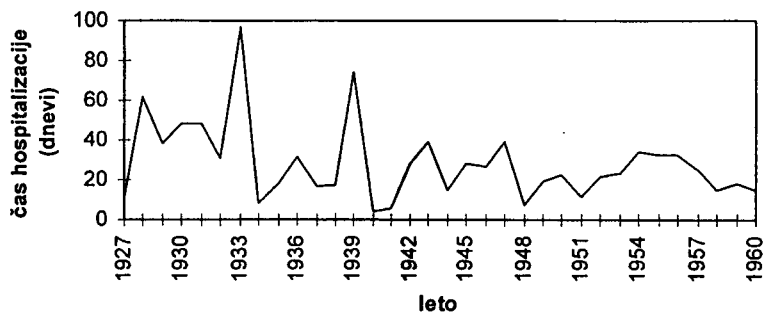

Iz grafa je razvidno, da se je povprečna starost diabetikov ob prvem sprejemu v bolnišnico med leti 1927–1960 v povprečju višala. To pomeni, da je vedno bolj prevladoval tip II diabetesa nad juvenilnim. Vzroki so podobni kot pri točki 3.2.2.

3.2.4 Trajanje hospitalizacije sladkornih bolnikov

Povprečno trajanje hospitalizacije sladkornih bolnikov med leti 1927–1960 se je gibalo takole: 11 dni (1927), 62, 38, 48 (1930), 48,3, 30,6, 97, 8, 18,3 (1935), 32, 16,7, 17,8, 47,3, 4 (1940), 5,6, 28,3, 39, 14,6, 28,5 (1945), 26,6, 39,4, 7,6, 19,5, 22,1 (1950), 12, 21,3, 23,5, 34,3, 32,6 (1955), 32,5, 24,9, 14,6, 18,7 oziroma 15,3 dni (1960).

Graf 3: Čas hospitalizacije sladkornih bolnikov med leti 1927–1960

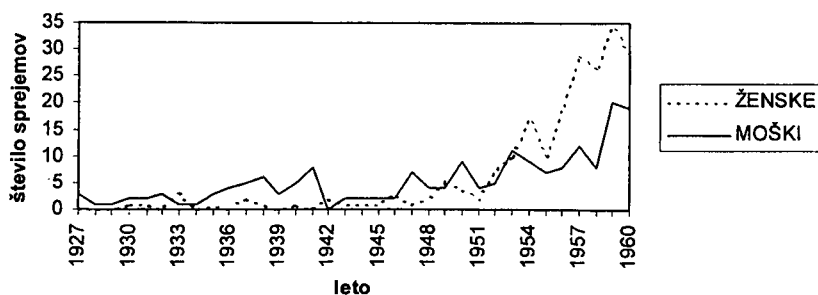
Iz grafa je razvidno, da je število dni, ki so jih diabetiki povprečno preživel v bolnišnici, postopoma naraščalo od leta 1927 do 1934, potem pa je začelo upadati. Izrazit padec se je pojavil leta 1934 (tega leta je bil sprejet le en sladkorni bolnik) in 1941 (začetek vojne). V času takoj po odkritju insulina so bolniki ostajali v bolnišnici dlje časa, ker so večinoma sprejeli le takšne, ki so imeli težko obliko diabetesa ali težek zaplet sladkorne bolezni. Potrebovali pa so tudi več časa za diagnostiko in ureditev sladkorne bolezni.

Kasneje se je povprečni čas hospitalizacije zmanjšal, saj so bolniki večinoma prihajali le na kontrole ali na ureditev diabetesa zaradi fiziološkega poslabšanja. Dejstvo je tudi, da se je v tem času bolezen že dodobra »udomačila« in da so že obstajali določeni vzorci za potek diagnostike in zdravljenja. Verjetno je na trajanje hospitalizacije vplivala tudi prostorska stiska internega oddelka. Seveda pa je veliko vlogo igral tudi način zdravljenja diabetesa (glej točko 3.2.6). (2)

3.2.5 Razmerje med spoloma med leti 1927–1960

Število sprejemov glede na razmerje med spoloma med leti 1927–1960 je bilo naslednje: 3 moški – 0 žensk (1927), 1 – 0, 1 – 0, 2 – 1 (1930), 2 – 1, 3 – 0, 1 – 3, 1 – 0, 3 – 1 (1935),

Graf 4: Razmerje sprejemov v bolnišnico med spoloma med leti 1927–1960

4 – 0, 5 – 2, 6 – 1, 3 – 0, 5 – 1 (1940), 8 – 0, 0 – 2, 2 – 1, 2 – 1, 2 – 1 (1945), 2 – 3, 7 – 1, 4 – 2, 4 – 5, 9 – 4 (1950), 4 – 2, 5 – 7, 11 – 10, 9 – 17, 7 – 10 (1955), 8 – 19, 12 – 29, 8 – 26, 20 – 35 ter 19 moških – 29 žensk (1960).

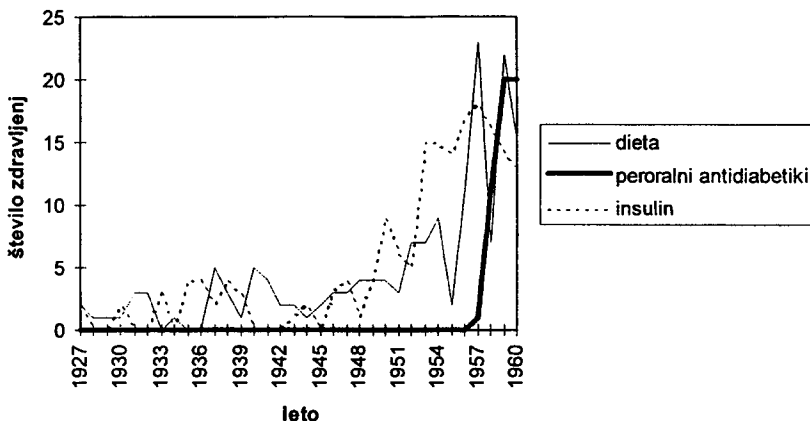
Iz grafa je razvidno, da je do leta 1954 med sladkornimi bolniki prevladoval moški spol. Od te točke naprej pa beležimo sunkovit skok deleža žensk – diabetičnih bolnic.

Do leta 1950 so krajevni zdravniki pošiljali in bolnišnica je sprejemala pretežno aktivno prebivalstvo, ki je zbolelo. To pa so bili do tega leta večinoma moški. Poleg tega kmečki prebivalci, predvsem kmečke gospodinje, niso bili tisti, ki bi veliko hodili v bolnišnico; zanje je bila bolnišnica »božji strah«. Ta predsodek je začel izginjati po letu 1950, ko je zdravstvena prosvetljenost hitro naraščala. (2)

3.2.6 Zdravljenje sladkorne bolezni med leti 1927–1960

Različnih oblik zdravljenja sladkorne bolezni (diete, oralnih antidiabetikov oziroma insulina) je bilo med leti 1927–1960 deležno naslednje število bolnikov: 2 – 0 – 2 (1927), 1 – 0 – 0, 1 – 0 – 0, 1 – 0 – 2 (1930), 3 – 0 – 0, 3 – 0 – 0, 0 – 0 – 3, 1 – 0 – 0, 0 – 0 – 4 (1935), 0 – 0 – 4, 5 – 0 – 2, 3 – 0 – 4, 1 – 0 – 3, 5 – 0 – 0 (1940), 4 – 0 – 0, 2 – 0 – 0, 2 – 0 – 1, 1 – 0 – 2, 2 – 0 – 0 (1945), 3 – 0 – 3, 3 – 0 – 4, 4 – 0 – 1, 4 – 0 – 4, 4 – 0 – 9 (1950), 3 – 0 – 6, 2 – 0 – 5, 2 – 0 – 15, 9 – 0 – 15, 2 – 0 – 14 (1955), 11 – 0 – 17, 23 – 1 – 18, 7 – 11 – 16, 22 – 20 – 14 ter 15 – 20 – 13 (1960).

Graf 5: Zdravljenje sladkorne bolezni med leti 1927–1960

Iz grafa je razvidno, da je do leta 1953 prevladovalo insulinsko zdravljenje. To je tudi razumljivo, saj je v tem času prevladoval juvenilni diabetes, ki se, kakor je znano, v večini primerov zdravi z insulinom. Padec zdravljenja z insulinom opazimo med 2. svetovno vojno, ko ga je – razumljivo – primanjkovalo, in pa leta 1945, ko ga je zmanjkalo (dobili so ga le iz vojnih apotek). (13) Probleme v zvezi z dobavo insulina zasledimo tudi v popisih bolezni (glej 3.3.3.1).

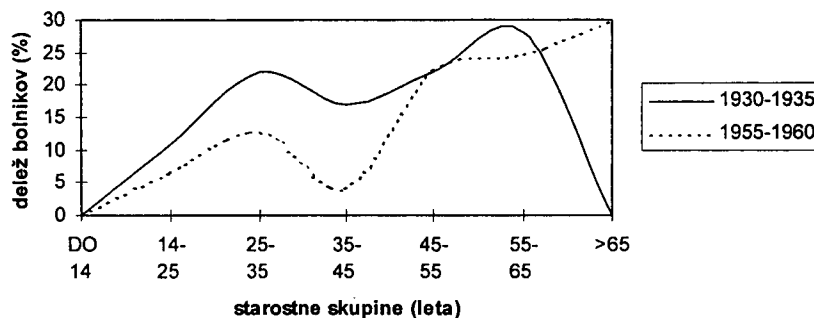
Leta 1957 se obema oblikama zdravljenja pridruži še tretja – oralni antidiabetiki, ki so bili odkriti leta 1955 in kmalu za tem uvedeni v terapijo diabetikov v slovenjegraški bolnišnici.

3.2.7 Primerjava dveh obdobj (1930–1935 in 1955–1960)

3.2.7.1 Starost diabetikov ob sprejemu v bolnišnico

Leto	< 14 let	14–25	25–35	35–45	45–55	55–65	>65
1930	0	0	1	0	2	0	0
1931	0	0	1	0	0	2	0
1932	0	0	0	0	2	0	0
1933	0	2	0	1	0	1	0
1934	0	0	1	0	0	0	0
1935	0	0	1	2	0	1	0
Skupaj	0	2	4	3	4	5	0
%	0	11	22	17	22	28	0
1955	0	0	9	1	4	1	0
1956	0	1	3	0	3	4	11
1957	0	2	0	0	3	11	10
1958	0	3	2	1	6	0	11
1959	0	3	3	2	10	13	14
1960	0	2	4	3	12	13	6
Skupaj	0	11	22	7	38	42	51
%	0	6,5	12,8	4,1	22,2	24,6	29,8

Graf 6: Starost sladkornih bolnikov v dveh različnih obdobjih

Iz tabele je razvidno, da v starostni skupini do 14 let ni bilo v nobenem obdobju nobene hospitalizacije. Vzrok je v tem, da interni oddelek ni sprejemal otrok in mladostnikov; le-ti so zdravili v Mariboru in v Ljubljani. (2)

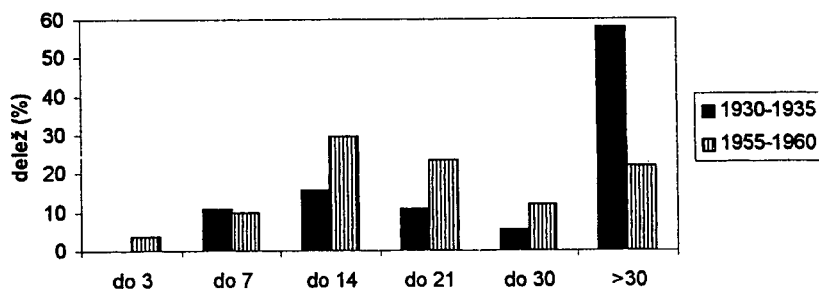
Prvi skupni vrh obeh krivulj se pokaže v obdobju od 25. do 35. leta starosti, drugi pa v obdobju 1930–1935 v starosti 55–65 let, v obdobju 1955–1960 pa 10 let prej. Razlika je opazna predvsem kasneje (>65), ko prva krivulja strmo pade, druga pa še naraste. To pomeni, da je: daljša življenjska doba ljudi na sploh, daljša življenjska doba diabetikov (boljša preventiva, ambulantno vodenje, svetovanje, diagnostika in zdravljenje), več diabetesa tipa II. Razlika v obeh drugih vrhovih je verjetno na račun podaljšanja življenjske dobe prebivalstva.

Starost sprejetih bolnikov ob sprejemu je splet vseh, v točki 1.2.5 naštetih dejavnikov, ki so vplivali na hospitalizacijo diabetikov. (2) Ne smemo tudi pozabiti, da so bile v obdobju 1930–1935 skrajno omejene možnosti za ugotavljanje diabetesa. Prav tako niso smatrali starostnega diabetesa za hudo bolezen. Še leta 1960 je veljalo, da je človek star, če ima 65 let. Takšnih niso pošiljali na zdravljenje, če niso bili življenjsko ogroženi. (2)

3.2.7.2 Čas hospitalizacije diabetikov

leto	do 3 dni	do 7 dni	do 14 dni	do 21 dni	do 30 dni	nad 30 dni
1930	0	0	0	0	0	3
1931	0	1	0	0	0	2
1932	0	0	0	1	1	1
1933	0	1	0	0	0	3
1934	0	0	1	0	0	0
1935	0	0	2	1	0	2
skupaj	0	2	3	2	1	11
%	0	10,5	15,8	10,5	5,3	57,9
1955	0	1	2	3	1	8
1956	0	1	4	3	5	9
1957	2	2	7	3	7	12
1958	2	5	6	12	2	2
1959	1	3	21	13	3	6
1960	2	6	15	10	4	3
skupaj	7	18	55	44	22	40
%	3,7	9,7	29,5	23,6	11,8	21,7

Graf 7: Čas hospitalizacije v dveh različnih obdobjih

Iz grafa je razvidno, da je bila v obdobju 1930–1935 večina bolnikov hospitalizirana več kot en mesec (tudi do 4 mesece). Obratno pa lahko vidimo, da skoraj ni bilo hospitalizacij, krajših od enega tedna. V obdobju 1955–1960 se pokaže drugačno stanje. Največ bolnikov je bilo hospitaliziranih do dveh tednov, opazi pa se upad hospitalizacij, ki so trajale več kot en mesec.

Vzroke lahko iščemo v dejstvu, da je bila v obdobju 1955–1960 sladkorna bolezen že dobro raziskana, razvile so se določene metode boljše diagnostike sladkornih bolnikov, pa tudi prosvetljenost je bila boljša. Verjetno je bila boljša tudi detekcija diabetikov, ki so jih odkrili, preden je prišlo do hujših zapletov, ki bi zahtevali daljšo hospitalizacijo. Na razpolago je bilo dovolj insulina, zato je manjkrat prišlo do zapletov, ki bi bili vzrok za hospitalizacijo; bolniki so večinoma prihajali v bolnišnico le zaradi ureditve sladkorne bolezni.

3.2.7.3 Zapleti sladkorne bolezni

Zapleti	1930–1935	delež (%)	1955–1960	delež (%)
infekti	4	30,7	28	19,4
diab. angiopatija	2	15,5	32	22,2
tromboflebitis	0	0	9	6,3
gangrena	1	7,7	7	4,8
prizadetost ledvic	0	0	7	4,8
spremembe na očeh	1	7,7	4	2,8
spremembe na koži	0	0	13	9,1
nevropatije	1	7,7	1	0,7
diab. koma	4	30,7	31	21,5
hipoglikemična koma	0	0	7	4,8
ni zapletov	0	0	5	3,6
Skupaj	13	100	144	100

Na splošno lahko ob primerjavi obeh obdobj ugotovimo upad zapletov sladkorne bolezni. V drugem obdobju so se nekateri zapleti pojavili na novo (tromboflebitis, prizadetost ledvic, spremembe na koži in hipoglikemična koma).

Infekti so pri diabetikih bolj pogosti, saj imajo sladkorni bolniki oslabljen imunski odziv. (4) Ob primerjavi opazimo upad infektov, kar lahko razložimo z boljšo prosvetljenostjo bolnikov in boljšo preventivo.

V obdobju 1955–1960 je diabetična koma še vedno eden izmed glavnih razlogov za zdravljenje v bolnišnici. Presega jo le diabetična angiopatija. Na pojav vaskularnih sprememb v veliki meri vpliva trajanje diabetesa, kajenje in patološka debelost. (4) Tako ni naključje, da smo v obdobju 1955–1960 ugotovili porast prizadetosti žil. Zabeležili smo zmanjšanje gangrene, kar kaže na boljšo preventivo in tudi prepoznavanje te komplikacije.

3.2.7.4 Poklici sladkornih bolnikov v dveh različnih obdobjih

Poklic	1930–1935	Delež (%)	1955–1960	Delež (%)
Kmet/ica	1	5	16	8,7
Obrtnik	5	25	9	4,9
Delavec v industriji	1	5	19	10,3
Gospodinja	2	10	55	29,9
Upokojenec/ka	0	0	58	31,5
Intelektualec/ka	2	10	10	5,4
Drugo	9	45	17	9,3
Skupaj	20	100	184	100

Iz tabele so razvidne predvsem tri stvari. Prvič: število kmetov – diabetikov je bilo zelo majhno. Drugič: število upokojencev – diabetikov je skokovito naraslo. Tretjič: število industrijskih delavcev – diabetikov je naraslo.

Analiza socialne strukture diabetikov je pomembna predvsem za proučevanje socialne problematike. Najmanj diabetikov je med kmeti, čeprav to vedno ni pravilo. Največ pa je sladkornih bolnikov med prebivalci mest in urbanih naselij (največ med tistimi, ki imajo visoke plače, upokojenci in gospodinjami). Tako je lahko diabetes eden izmed pokazateljev stopnje urbanizacije.

Razmeroma majhno število diabetikov – kmetov je verjetno pogojeno tudi z dejstvom, da so bili kmetje sprejeti v zdravstveno zavarovanje razmeroma pozno (okoli 1955–57). (2) Do tedaj pa so morali vse zdravstvene storitve plačati sami. (13)

Vidimo lahko, da je diabetes kot geriatrični problem med tema dvema obdobjema naraščal. V ta okvir spadajo tudi gospodinje, ki so bile večinoma v upokojskih letih. Pomembno je, da je naraščal delež industrijskih delavcev – diabetikov. S tem je že nakazana velika socialno-medicinska problematika diabetesa, saj je veliko diabetikov aktivnih delovnih ljudi.

Pri presojanju sprememb poklicne strukture sladkornih bolnikov pa je ves čas potrebno imeti pred očmi tudi to, da se je v četrto stoletje opazno spremenila tudi poklicna struktura vsega prebivalstva in da so v obdobju 1930–35 izredno velik delež bolnikov (kar 45 %!) uvrstili pod »druge poklice«.

3.3 Obravnava sladkornih bolnikov med leti 1927–1960

3.3.1 Sprejem sladkornih bolnikov v bolnišnico

Do leta 1940 so sladkorne bolnike sprejemali na zdravljenje v bolnišnico izključno iz dveh razlogov: zaradi odkritja ali poslabšanja sladkorne bolezni in zaradi komplikacij diabetesa. Tedaj so kot vzrok za hospitalizacijo začeli navajati kontrolo – bolniki so redno prihajali na kontrole v bolnišnico, dokler se ni ustanovila diabetična ambulanta. (772/40) Leta 1952 sta se temu vzroku pridružila še dva: »določitev glukoze tolerance« (199/52) in »zaradi pregleda za upokojitev« (573/53). Od istega leta naprej zasledimo več pljučnih bolnikov-diabetikov, ki so jih v slovenjegraško bolnišnico pošiljali iz bolnišnice v Topolšici zaradi določitve glukoze tolerance. (582/53)

Leta 1945 so bolniki ob sprejemu dobili posebno »diabetično tabelo« (»Diabetiker-tabelle«). Ta tabela je obdržala enako obliko do leta 1951, ko jo je nadomestila druga, ki se ni spremenila do leta 1960, ko se je naša raziskava končala.

3.3.2 Diagnostika sladkornih bolnikov

Leta 1927 so ob sprejemu v bolnišnico vsakemu diabetiku opravili preiskavo urina na sladkor, albumin, acetoacetonsko kislino in določili njegovo specifično težo. (313/27, 622/27, 703/27 in 754/27) Leta 1933 se je pri diabetikih uvedlo določanje krvnega sladkorja. (1746/33) Leta 1940 so začeli sladkornim bolnikom določati sladkor v blatu in hitrost sedimentacije krvi. (945/40) Leta 1944 smo zasledili test obremenitve z dekstrozo. Istega leta so začeli ugotavljati dnevni profil sladkorja v krvi. (687/44) Leta 1945 so uvedli »Fehlingov poskus«. (698/45) Leta 1953 se je pojavil »Staub-Traugott« test (1456/53). Leta 1958 so v diagnostiko diabetične nefropatije uvedli »Vincent-Volhard« test (1821/58).

Glede diagnostike zapletov sladkorne bolezni pa je šel razvoj takole: leta 1933 so prvemu diabetiku naredili rentgensko preiskavo pljuč. (550/33) Leta 1949 so sladkornemu bolniku zaradi krvavečega želodčnega ulkusa preiskali želodčni sok. (794/49) Leta 1953 so diabetiku opravili pregled na sifilis. Rektoskopijo so sladkornemu bolniku opravili leta 1954 (365/54), leta 1956 pa so izvedli EKG (236/56), pregled očesnega ozadja (636/56), oscilometrijo (886/56) in določili klirens (očistek) sečnine (728/56).

Fehlingov poskus: (4)

Uporablja se za kvalitativno določanje sladkorja v urinu. Pride do redukcije dvovalentnega iona bakra v enovalentnega, kar daje po kuhanju z urinom, ki vsebuje sladkor, rdečo usedlino bakrovega oksida.

Test obremenitve z dekstrozo: (1456/53)

Bolnik je prva dva dni v bolnišnici jedel normalno hrano (ni imel diete), tretji dan pa je zjutraj na tešče zaužil 50g dekstroze. Potem so izmerili količino sladkorja v urinu. Od tega dne naprej je imel bolnik dieto z dodatki sladkorja. Dodajali so mu različne količine sladkorja, ki so jih merili v enotah (1 enota = 20g belega kruha = 12g ogljikovih hidratov). Ob tem so mu vsak dan merili količino

sladkorja v urinu. Takrat, ko sladkorja v urinu več ni bilo zaslediti, je bila to dieta s pravilnim deležem sladkorja in bolnik je lahko odšel domov.

3.3.3 Zdravljenje sladkornih bolnikov

3.3.3.1 Zdravljenje z insulinom

V slovenjegraški bolnišnici so z insulinom začeli zdraviti leta 1927. Tega leta so bili sprejeti trije pacienti, vsi pod diagnozo »Diabetes Mellitus«, eden pa še pod dodatno diagnozo »Coma diabeticum«. Ta je tudi edini, ki je dobil insulin. (313/27) Ostalima dvema pa so »čistili sladkor ven«. (622/27, 703/27) To pomeni, da so jima vsak dan merili količino sladkorja v urinu in glede na rezultate prilagajali dieto. Iz tega lahko sklepamo, da takrat insulin ni bil množično na razpolago, zato so ga dajali le tistim, ki so ga res potrebovali, oziroma so ga dali le, ko ni bilo več druge možnosti (ko se je sladkor kljub dieti še vedno pojavljal v urinu). Takšen način zdravljenja je bil v veljavi nekako do leta 1934, ko so začeli dajati insulin na osnovi rezultatov izvidov urina (albumin, sladkor, laktat, acetoacetonska kislina). (1350/34)

V članku dr. L. Merčuna iz leta 1932 smo lahko zasledili delitev sladkornih bolnikov na tri skupine: lahki, srednje težki in težki. Lahki so opredeljeni kot tisti, pri katerih je bilanca ogljikovih hidratov (razmerje med vnesenimi in izločenimi ogljikovimi hidrati) pozitivna (izločijo torej manj ogljikovih hidratov, kot jih zaužijejo). Srednje težki diabetiki so tisti, ki imajo bilanco nič, in težki tisti, ki imajo negativno bilanco. Prvi potrebujejo zdravljenje le z dieto (glej točko 1.3.3.3), ostali pa kombinacijo diete in insulina. (10)

Tehnika zdravljenja z insulinom, kot ga je priporočal dr. Merčun (po prof. Rosenbergu): *»Insulin vpliva vedno šele 3–4 ure po injekciji in traja okoli 6 ur. Nujna posledica tega dejstva je torej, da se inzulinška hipoglikemija časovno strinja z alimentarno hiperglikemijo prehrane. Zato moramo dati hrano, ki vsebuje ogljikove hidrate, 30–40 minut pred injekcijo insulina. Insulin dajemo raje v dveh porcijah dnevno. Običajno odgovarja ena enota insulina enemu gramu hrane z ogljikovimi hidrati ali pa enemu gramu izločenega sladkorja v seču. Seveda to velja le za zanemarljen slučaj. Bolnik, ki ima boljše toleranco, bo kmalu rabil manj insulina.«* (10)

Kljub začetnemu pomanjkanju insulina se je iz popisov bolezni lahko razbralo, da ga je bilo na splošno dovolj in da so lahko vsem diabetikom uspešno lajšali bolezen. Prvo pomanjkanje je nastopilo med 2. svetovno vojno ter takoj po njej, leta 1945. Takrat so insulin dobili le od vojaških apotek. Leta 1946 so bolniki dobivali insulin kot darilo ameriškega Rdečega križa. V popisih bolezni iz leta 1947 smo zasledili zapis, ki govori o tem, da nekaterim bolnikom nikakor ne morejo urediti nivoja krvnega sladkorja. Kot vzrok je navedeno dejstvo, da so za zdravljenje uporabljali tiste insuline, ki so bili takrat na voljo. To pa so bili enkrat angleški, drugič ameriški, vsem pa je že pred enim letom potekel rok trajanja. (629/47)

3.3.3.2 Zdravljenje z oralnimi antidiabetiki

Z zdravljenjem z oralnimi antidiabetiki so v slovenjegraški bolnišnici začeli leta 1957. Preparat se je imenoval Tolbusal. (388/57) Leta 1960 srečamo oralne antidiabetike še pod imenom Diabeneze. (136/60)

3.3.3.3 Zdravljenje z dieto

Dr. Merčun je v svojem članku iz leta 1932 (8) veliko pozornosti namenil prehrani sladkornega bolnika. Po njegovem velja kot glavno načelo zdravljenja diabetesa prepoved »mastenja«. Diabetik se ne sme rediti; če pa je že rejen, mora nujno shujšati. Njegova telesna teža naj bi vedno nihala okoli spodnje meje. Nudimo mu povprečno le 20–30 kalorij na dan

na kilogram telesne teže. Po drugi strani moramo nuditi diabetiku, ki je že zaradi narave svoje bolezni venomer lačen, te kalorije v dozdevno velikih količinah hrane. V splošnem je treba dati diabetiku 3/4 – 1 g beljakovin na kg telesne teže, pri čemer upoštevamo le beljakovine živalskega izvora; rastlinske se pri prebavi slabo izrabijo. Tudi preveč masti ne smemo dati diabetiku, saj je mast kalorično zelo redilna in potrebuje za ustalitev gotovo množino insulina; pri nepopolnem izgorevanju masti pa nastanejo maslena, acetoocetna kislina in aceton, ki povzročajo ketoacidozo. Ko smo določili bilanco (negativna, nič, pozitivna), pride najbolj pomemben del preiskave: določitev tolerance ogljikovih hidratov, to je množine ogljikovih hidratov, ki jih bolnik prenaša, ne da bi izločal sladkor v seču. 3/4 v gramih določene tolerance določimo bolniku kot stalno hrano, ki se je mora držati skozi leto dni, nato mu ponovno določimo toleranco.

Primer: lahki diabetes, 60 kg, srednje rejen, bilanca OH 60 g

Poizkusna hrana vsebuje 1500 kilokalorij in se razdeli (1 g OH = 4 kkal, 1 g beljakovin = 4 kkal, 1 g maščob = 9 kkal) v 60 g beljakovine, 48 g OH, 120 g masti. Bolniku damo nekaj dni OPH (ogljikovih hidratov prosto hrano). Določimo hrano:

1.	dan OPH	izloča sladkor v seču 20 g
2.	dan OPH	5 g
3.	dan OPH	0 g
4.	dan OPH	0 g
5.	dan OPH	0 g
6.	dan OPH in 10 E	0 g
7.	dan OPH in 20 E	0 g
8.	dan OPH in 40 E	0 g
9.	dan OPH in 40 E	0 g
10.	dan OPH in 50 E	v sledovih

10 E = 20 g belega kruha = 25 g črnega kruha = 12 g ogljikovih hidratov

Toleranca 40 E = 48 g ogljikovih hidratov, trajna hrana 3/4 te množine, torej 30 E = 36 g ogljikovih hidratov.

Poleg tega načina prehrane pri diabetičnem bolniku so bili v tem času znani še trije drugi načini.

Prof. Noorden na Dunaju je priporočal isto prehrano, kot je prej opisana, samo brez soli, ogljikovi hidrati se zajemajo izključno iz vrst različnega sadja. Stradalni dnevi se menjajo s takoimenovanimi »Eros-dnevi« (riž, sadje, sočivje, ki je nemastno in neslano). Ti dnevi se uporabljajo za odstranitev acidoze. Posebna pozornost je usmerjena na porabo masti, ki je čim manjša in na ta način dobi bolnik kalorično manjvredno hrano. (8)

Prof. Porges je priporočal mnogo ogljikovih hidratov, ki naj nadomestijo kalorično odvzete masti. Masti se je porabilo največ 5 gramov na dan. Ta dieta se je obnesla le pri lahkih oblikah sladkorne bolezni, pri težjih pa se je po trenutnem izboljšanju močno pokvarila bilanca ogljikovih hidratov. (8)

Kontrast tej prehrani je bila Petrenova dietetika, ki je svoje bolnike zdravila pretežno z mastjo, odvzemala pa jim je skoraj vse beljakovine in ogljikove hidrate. (8)

Na koncu članka avtor še pove, da je za diabetika boljša nobena dieta kot pa dieta, katere se ne more oziroma noče držati, kajti menjava ogljikovih hidratov proste hrane z ekscesom v teh živilih najbolj poslabša bilanco ogljikovih hidratov. Bolniku je torej treba dati takšno hrano, da mu je ni treba prekršiti. (8)

V popisih bolezni smo zasledili, da se je poleg diete vedno pojavila tudi meja, koliko enot ogljikovih hidratov je lahko bolnik zaužil. To mejo so mu določili v bolnišnici po že prej omenjenem postopku. Po odpustu iz bolnišnice je moral bolnik hoditi na kontrole sladkorja

v urinu in če je le-ta narasel, so ga ponovno hospitalizirali in mu na novo določili tolerančno mejo. Isti postopek je bil tudi, če si je moral bolnik sam vbrizgavati insulin; določili so mu tisto količino ogljikovih hidratov, ki jo lahko zaužije in tisti odmerek insulina, ki si ga mora vbrizgati, da bo sladkorna bolezen stabilna. V vseh popisih bolezni, ki smo jih pregledali, smo našli vsega dva primera diet, enega iz leta 1944 (403/44) in drugega iz leta 1958 (1880/58).

Primer enotedenske diete za sladkornega bolnika iz leta 1944 (dieta naj bi po navedbah zdravnikov vsebovala 8 E ogljikovih hidratov, 150 g beljakovin in 60–70 g maščob na dan):

1. dan:

Zajtrk: 0,25 l črne kave, 2 žlici mleka, 1 žemlja

Malica: 0,25 l čiste goveje juhe z enim jajcem

Kosilo: 0,25 l čiste goveje juhe, 40 dkg stročjega fižola, 15 dkg mesa, 5 dkg solate

Malica: 0,25 l kave, 1 žemlja

Večerja: 0,25 l goveje juhe z enim jajcem, 18 dkg krompirja, 5 dkg solate, 6 dkg sira

2. dan:

Zajtrk: isto

Malica: isto

Kosilo: 0,25 l čiste goveje juhe, 10 dkg mesa, 40 dkg kislega zelja, 6 dkg krompirja, 5 dkg solate

Malica: isto kot 1. dan

Večerja: 0,25 l goveje juhe z 1 dkg moke in enim jajcem, 5 dkg mesa, 8 dkg krompirja, 5 dkg solate, 6 dkg sira

3. dan:

Zajtrk: 0,25 l kave, 2 žlici mleka, 2 dkg masla, 1 žemlja

Malica: 0,25 l mleka

Kosilo: 0,25 l čiste goveje juhe, 40 dkg kolerabe z 1 dkg moke, 15 dkg mesa, 5 dkg solate

Malica: 0,25 l kave, 2 žlici mleka, 6 dkg sira

Večerja: 18 dkg krompirja, 5 dkg solate, 2 trdo kuhani jajci

4. dan:

Zajtrk: 0,25 l kave z mlekom, 1 žemlja, 2 dkg masla

Malica: 0,25 l čiste goveje juhe

Kosilo: 0,25 l čiste goveje juhe, 40 dkg stročjega fižola, 1 dkg moke, 15 dkg mesa, 5 dkg solate

Malica: 0,25 kislega mleka

Večerja: 2 jajci, 4 dkg moke, 5 dkg solate, 6 dkg sira

5. dan:

Zajtrk: 0,25 l kave z mlekom, 1 žemlja, 2 dkg masla

Malica: 0,25 l čiste goveje juhe

Kosilo: 0,25 l čiste goveje juhe, 1 jajce, 40 dkg špinače z 1 dkg moke, 12 dkg krompirja, 10 dkg mesa, 5 dkg solate

Malica: 0,25 l kave, ena žemlja

Večerja: 0,25 l goveje juhe z 1 dkg moke in 1 jajcem, 5 dkg mesa, 5 dkg zelene solate, 6 dkg sira

6. dan:

Zajtrk: 0,25 l kave, 2 žlici mleka, 1 žemlja, 2 dkg masla

Malica: 0,25 l čiste juhe

Kosilo: 0,25 l čiste juhe, 40 dkg praženega zelja, 15 dkg mesa, 6 dkg krompirja, 5 dkg solate

Malica: 0,25 l kave, 1 žemlja

Večerja: 12 dkg krompirja, 5 dkg solate, 1 jajce, 6 dkg sira

7. dan:

Zajtrk: 0,25 l kave, 2 žlici mleka, 1 žemlja, 2 dkg masla

Malica: 1 jajce, 0,25 l čiste goveje juhe

Kosilo: 0,25 l čiste goveje juhe, 40 dkg zeljne solate, 6 dkg krompirja, 15 dkg mesa

Malica: 0,25 l kave, 1 žemlja, 6 dkg sira

Večerja: 0,25 l čiste goveje juhe z enim jajcem, 12 dkg krompirja, 3 dkg masla, 5 dkg solate

Primer 3-dnevne diete za sladkornega bolnika iz leta 1958 (dodatek ogljikovih hidratov je zjutraj 3 enote, za dopoldansko malico 2 enoti, za kosilo 3 enote, za popoldansko malico 2 enoti in za večerjo tudi dve enoti):

1. dan:

zajtrk: 60 g kruha, črna kava, 15 dkg salam, 72 g surovega masla
malica: 40 g kruha, 10 dkg sira, 15 dkg salam
kosilo: 15 g rezancev, 24 g riža, 300 g mesa, radičeva solata, juha
večerja: 40 g kruha, pečenica, kislo zelje, črna kava

2. dan:

zajtrk: 60 g kruha, 20 g surovega masla, 18 dkg sira, črna kava
malica: 40 g kruha, 400 g možganov, 2 jajčki, juha
kosilo: 15 g rezancev, 140 g krompirja, juha, 300 g mesa, sadje
malica: 40 g kruha, salama
večerja: 30 g rezancev, telečji paprikaš

3. dan:

zajtrk: 60 g kruha, črna kava, surovo maslo
malica: 40 g kruha, 300 g možganov, 2 jajci, juha
kosilo: 15 g ribane kaše, 70 g krompirja, 250 g stročjega fižola, juha, 30 dkg pečenke
malica: 40 g kruha, 50 g sira, 20 dkg salame
večerja: 140 g krompirja, pariški zrezek, solata, čaj

Če na hitro pogledamo smernice za prehrano sladkornega bolnika, kot so v veljavi danes, dobimo naslednje podatke: Diabetična prehrana mora omogočiti vzdrževanje idealne telesne teže skozi vse življenje. Temeljni cilj je, da se zmanjša in sistematizira vnos ogljikovih hidratov. Na ta način se vzdržuje normalna koncentracija glukoze v krvi in se preprečuje glikozurija (min. 100 g na dan). Beljakovin mora biti v prehrani odraslega diabetika najmanj 100–120 g. Maščob naj bo le 20 % dnevnih energetskih potreb. Potrebe po vitaminih in mineralih se ne razlikujejo od potreb zdravih oseb. Priporoča se šest obrokov dnevno, ker je to najboljša metoda za ohranjanje konstantne koncentracije glukoze v krvi. (12, 14)

Shema celodnevne prehrane sladkornega bolnika za današnji čas: (14)

Zajtrk: kruh ali zamenjava mleko ali zamenjava meso ali zamenjava mast ali zamenjava	Malica: mleko ali zamenjava sadje
Malica: kruh ali zamenjava mast ali zamenjava meso ali zamenjava sadje	Večerja: kruh ali zamenjava zelenjava mast ali zamenjava sadje
Kosilo: juha meso ali zamenjava zelenjava mast ali zamenjava sadje	

Primerjava jedilnika iz leta 1944 z dandanašnjimi načeli prehrane diabetika:

- količina beljakovin in maščob ustreza današnjim smernicam, količina ogljikovih hidratov pa je manjša kot velja danes,
- zajtrk: manjkata meso ali zamenjava ter mast ali zamenjava,
- dopoldanska malica: manjkajo kruh ali zamenjava, mast ali zamenjava ter sadje,
- kosilo: manjka sadje,
- popoldanska malica: včasih vse sestavine, včasih pa manjka sadje,

- večerja: manjka sadje,
- ugotovimo lahko, da je bil jedilnik (razen kosila) enoličen, kar je razumljivo, saj je bil čas 2. svetovne vojne in je celo presenetljivo, da je bilo na razpolago toliko raznovrstnih jedi.

Primerjava jedilnika iz leta 1958 z današnjimi načeli prehrane diabetika:

- količina ogljikovih hidratov, beljakovin in maščob ustreza današnjim smernicam,
- zajtrk: manjka mleko ali zamenjava,
- dopoldanska malica: manjkata mast ali zamenjava ter sadje,
- kosilo: manjka mast ali zamenjava (vendar je možno, da to ni napisano, pa se je vseeno uporabilo pri pripravi mesa); v dietni kuhinji so pripravljali meso skoraj brez maščob, ki so jih še dodatno odstranili s pivnanjem; po drugi strani pa so že takrat pri pripravi diet upoštevali »skrite« maščobe mesa, (2)
- popoldanska malica: manjka sadje, včasih imamo še meso ali zamenjavo in kruh ali zamenjavo,
- večerja: manjka sadje.

Primerjava jedilnika iz leta 1958 z jedilnikom iz leta 1944:

- jedilnik iz leta 1958 je bil bolj raznovrsten kot tisti iz leta 1944, kar je razumljivo, saj je bilo leta 1958 verjetno na razpolago več hrane kot leta 1944,
- jedilnik iz leta 1958 se bolj približa sodobnim smernicam kot tisti iz leta 1944,
- najbolj se izboljša sestava dopoldanske malice.

Iz samih popisov bolezni pa smo lahko razbrali naslednje: leta 1937 se kot oblika diete pojavi dieta brez sladkorja z mnogo beljakovinami (752/37), leta 1939 je kot oblika diete prevladovala dieta brez (oziroma z točno predpisanimi dodatki) kruha (447/39, 466/39 in 245/40), neslana brezmesna dieta z dodatki sladkorja je bila v uporabi leta 1947. (79/47, 143/47, 161/47, 187/47, 419/47, 483/47, 571/47 in 629/47) Iz leta 1955 je zanimiva dieta, ki jo je imel bolnik po diabetični komi. Najprej je dva dni jedel mleko in kislo juho, potem govejo juho in ovsene kosmiče, nato pa že dodatke ogljikovih hidratov. (265/55) Ta dieta je bila glede na današnje smernice (14) v grobem ustrezna. To je t.i. antiketogena dieta. (2)

Leta 1947 so za sladkorne bolnike, ki so bili na zdravljenju v bolnišnici, uvedli posebno »razpredelnico hrane« (vsebovala je naslednje rubrike za hrano in pijačo: kruh, krompir, mleko, sadje, zelenjava, riž – zdrob – oves – moka, meso – klobase – prekajeno meso, jajca, sir, toličče, posebni pridatki, pijače – žganje – vino). Razpredelnica se je obdržala vse do leta 1960, ko se naša raziskava neha.

3.3.3.4 Sladkorni bolniki po odpustu iz bolnišnice

Iz popisov bolezni ni razvidno, ali so si bolniki že takoj leta 1927 sami doma vbrizgavali insulin. V članku dr. Merčuna iz leta 1932 (8) pa lahko preberemo naslednje: »Uspehi zdravljenja z insulinom so sijajni. Bolnik je zopet delazmožen. Dobi po večletnem zdravljenju (pri težjih slučajih) toleranco, da sploh ne rabi več insulina in da se z določenimi prikrajšavami v dieti prehranjuje. Dobra stran insulinske terapije je tudi v tem, da dobiva bolnik skoraj isto hrano kakor navaden človek in ni več navezan na tehniko v kuhinji. Slabe lastnosti te terapije pa so: bolnik mora biti ustaljen na insulin v zavodu, injekcije insulina si mora dajati sam, z injekcijami insulina ne sme takoj prenehati, sicer mu grozi coma diabeticum.

Pa tudi te slabe strani niso tako strašne. Nobeden se ne čudi, če operiramo slepič samo v zavodu in ne doma. Tehniko injekcije si prisvoji bolnik najbolj v zavodu. Vrhtega tudi ni tako težka asepsa. Do sedaj se n.p.r. v Berlinu, kjer zdravijo diabetes na ta način, še nobena injekcija ni ognojila. Hujše je tretje. Pa tudi to se da urediti, če se bolnika pravilno pouči.

Saj ga moramo tudi v dietetiki podučiti. In diabetik, ki se ne drži zdravnikovih navodil, je prej ali slej zapisan smrti.» (8)

V tem članku je skušal avtor bolnikom predstaviti vse prednosti terapije z insulinom. Iz tega bi lahko sklepali, da samostojno injiciranje doma ni bilo ravno razširjeno, če je sploh obstajalo. Vendar si ne znamo predstavljati, kako bi drugače ohranili diabetike pri življenju. Poleg tega je avtor opozoril na pomen izobraževanja diabetikov, kar se nam zdi zelo pozitivno.

V popisu iz leta 1936 smo zasledili opombo, da je bil bolnik odpuščen z navodili glede diete in z insulinom. (843/36) Iz tega lahko sklepamo, da so sladkorne bolnike v bolnišnici dobro poučili, kakšno dieto naj držijo in kako naj si vbrizgavajo insulin in so jih šele potem odpustili domov. Insulin pa so dobili zraven za domov in so potem verjetno morali vsake toliko časa priti ponj v bolnišnico. Leta 1938 so diabetiku prvič svetovali, naj pride večkrat na kontrolo v bolnišnico. (47/38) Od tega leta naprej so bile nekajkratne kontrole svetovane vsakemu sladkornemu bolniku.

Po vojni (leta 1946) so diabetiki dobivali nakaznico za 100 g mesa/dan in za 7 g saharina na mesec. Saharin je bil takrat okrog 500-krat slajši kot navadni sladkor. Eno zrnce je tehtalo 50 mg. (2)

Bolniki so morali hoditi na kontrolo vsake tri mesece. Če niso bili doma iz Slovenj Gradca, so morali pošiljati urin na preiskave. (79/47) Bolnikom je insulina občasno tudi zmanjkalo, takrat ga pač niso jemali in so bili seveda kasneje hospitalizirani zaradi zapletov. Insulin so sladkorni bolniki lahko dobili v slovenjegraški lekarni od leta 1945 naprej. (984/45)

Od leta 1948 naprej so sladkorne bolnike odpuščali iz bolnišnice z navodilom za lečččega zdravnika, ki je po novem skrbel za njihovo bolezen in preprečeval komplikacije, poleg tega pa so jih naročili na kontrolo v diabetično ambulanto. (760/48)

Recept za insulin, brizgalko, vato, alkohol, pinceto in igle so bolniki po odpustu iz bolnišnice dobili od leta 1957 naprej. (846/57) Prej so bolniki dobili na recept le insulin, pribor pa so imeli le en – tisti, ki so ga dobili v bolnišnici. Če so kakšno iglo strli, niso nikjer mogli dobiti nove, zato si pač niso vbrizgavali insulina. (559/54)

Vendar pa lahko v takšnih izjavah bolnikov zasledimo zgolj opravičevanje svoje nezainteresiranosti za zdravljenje in dnevne aplikacije insulina. Po letu 1949 namreč ni bilo težav pri dobavi igel. Bolnišnica je prejela pet igel za šest mesecev ali deset igel na leto (po predpisih pravilnika o zdravstvenem zavarovanju). Insulin je bilo mogoče predpisovati v potrebnih količinah, pribor za injiciranje pa z omejitvami predpisane količine in minimalne dobe trajanja (brizgalka rekord, igle, vata, alkohol za razkužilo). (2)

3.3.3.5 Odnos družbe do sladkornih bolnikov

Lahko si predstavljamo, da je družba diabetike vedno zapostavljala. Njihova bolezen je bila neozdravljiva, stalno so potrebovali injekcije, ki so si jih sami dajali, morali so držati posebno dieto, kar je bilo še posebej v oči padajoče v času pomanjkanja hrane. To stanje se je zrcalilo tudi iz popisov bolezni. V enem iz leta 1953 je pisalo, da sladkorni bolnik ni imel ne saharina ne insulina in da ni mogel držati diete, saj ni imel denarja. (1265/53) Takšni so bili verjetno skoraj vsi diabetiki, zato so bili pogosteje hospitalizirani zaradi akutnih zapletov. Vendar je šlo tudi tukaj bolj za nezainteresiranost za zdravljenje in neosveščenost, kot pa za pomanjkanje denarja. (2)

V popisu iz leta 1956 smo zasledili, da je moral diabetik kljub cystitisu (vnetju mehurja) zaradi pomanjkanja prostora domov. (232/56) Razveseljiv podatek smo našli v popisu iz leta 1957, ko so sladkorno bolnico naročili na ambulanto prevezovanje palca, da bi preprečili gangreno. (697/57) Spet smo zasledili podatek, da bolnik ni imel denarja za meso in zato se

ni držal diete. (1122/57) Leta 1960 so namreč bili stroški za diabetično prehrano za 5–7.000 din večji od stroškov za normalno prehrano na leto. (1793/60)

Na velike probleme so diabetiki naleteli tudi v službi. Večinoma jim niso verjeli, da so res bolni in so mislili, da se hočejo le izogniti delu. Prav tako jim niso verjeli, da morajo vsake toliko časa nujno hoditi na kontrole in jih niso spustili z delovnega mesta. Zato so morali zdravniki velikokrat pisati potrdila, da je kontrola nujno potrebna in življenjsko važna.

Potrdilo za sladkornega bolnika iz leta 1957 (1122/57)

Potrujemo, da se tov. N. N. zdravi na internem oddelku. Ima težko mladostno sladkorno bolezen (diabetes mellitus). Stalno potrebuje velike doze insulina, dietno prehrano, predvsem beljakovine (meso, sir, ribe, itd.). Ker sedaj ne drži zaradi pomanjkanja denarja navedene diete, je njegovo zdravje in življenje resno ogroženo.

Uradno potrdilo za sladkornega bolnika iz leta 1957 (1122/57)

Tov. N. N. boluje za težjo obliko sladkorne bolezni (diabetes mellitus). Je v oskrbi naše diabetične ambulante od decembra 1956. Potrebuje strogo dieto ter dnevno insulin (40 IE Protamin Zink + 20 IE kristal). To potrdilo se izdaja v svrhu ureditve vojaških zadev.

3.3.3.6 Odnos bolnikov do svoje bolezni

Lahko verjamemo, da tudi diabetikom samim ni bilo lahko, ko so zvedeli za svojo bolezen. Počutili so se drugačne od drugih. Nekateri se s tem niso sprijaznili. Verjetno so za to deloma krivi tudi zdravniki sami, ki vsaj od začetka niso posvečali pretirane pozornosti izobraževanju sladkornih bolnikov.

V popisu iz leta 1947 smo zasledili opombo, da je diabetik odšel domov proti volji zdravnikov. (187/47) Lahko, da ni želel ostati v bolnici, saj so bili diabetiki takrat zelo dolgo hospitalizirani, lahko pa, da je bil samoplačnik in si je zato želel domov. Bolnica iz leta 1949 je bila nedisciplinirana in je kar trikrat zaporedoma predčasno zapustila bolnišnico. (945/49) Podobne izjave smo zasledili še večkrat do leta 1960. Bolniki tudi niso držali diete in si niso hoteli vbrizgavati insulina. Nek diabetik iz leta 1959 je odklonil nujno amputacijo noge in odšel na lastno odgovornost domov. (1743/59)

Zdravniki so za svoje lastno kritje leta 1957 uvedli poseben obrazec, ki ga je moral podpisati diabetik, ki je odšel domov na lastno željo:

Obrazec iz leta 1957 (1122/57)

Podpisani N. N. izjavljam, da proti nasvetu zdravnikov zapuščam bolnico na lastno odgovornost kljub temu, da je moje današnje stanje sladkorne bolezni zelo resno. Za morebitne posledice odgovarjam sam.

4. Sladkorna bolezen danes

4.1 Diabetes v Sloveniji

V Sloveniji je okoli 60.000 registriranih sladkornih bolnikov, kar predstavlja 3 % prebivalstva. Od teh ima 75 % sladkorno bolezen (96 % tip II, 3 % tip I, 1 % sekundarni in gestacijski diabetes), 25 % pa ima moteno toleranco za glukozo. Otok s to boleznijo (do 15. leta starosti) je 200 in imajo skoraj vsi sladkorno bolezen tipa I. (10)

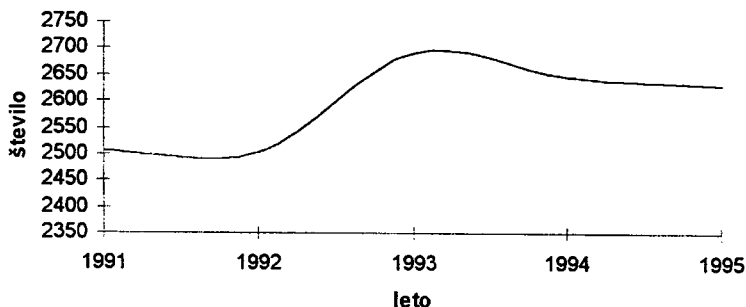
Bolezen tipa I običajno odkrijemo pred 30. letom starosti. Odkrivanje tipa II izrazito raste po 40. letu starosti, upade pa po 65. letu zaradi osipa populacije. Pri tipu II prevladujejo ženske (55 %). V otroški dobi je vrh pojavljanja v puberteti, opazno pa je tudi sezonsko nihanje pojavljanja z vrhom v jesensko – zimskem obdobju. (10)

Slovenija ima v primerjavi z evropskimi državami sorazmerno nizko prevalenco boleznii tipa I in običajno prevalenco tipa II. (10)

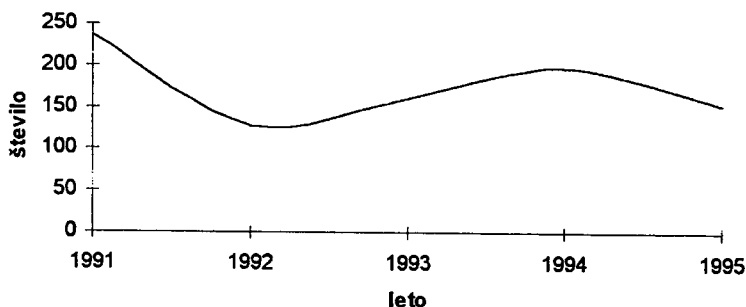
4.2 Diabetes na slovenjegraškem območju

V slovenjegraški diabetični ambulanti je bilo leta 1995 registriranih 2631 sladkornih bolnikov. Prevladuje diabetes tipa II. Razmerje med spoloma je približno enako. Iz spodaj ležečih dveh grafov je razvidno, da število sladkornih bolnikov v povprečju narašča (vrh je doseglo leta 1993), njihova incidenca pa upada. V obeh grafih zaznamo 2 do 3-letna nihanja. (15)

Graf 8: Število sladkornih bolnikov med leti 1991–1995

Graf 9: Incidenca sladkorne bolezni med leti 1991–1995

4.3 Zgodnje odkrivanje sladkorne bolezni

Najbolj učinkovita in preprosta metoda za zgodnje odkrivanje sladkorne bolezni je določanje glukoze v krvi na tešče. V poštev pridejo skupine prebivalstva s povečanim tveganjem za to bolezen. To so krvni sorodniki bolnikov, ljudje s povečano telesno težo in ženske z anamnezo težkih novorojencev, habitualnim abortusom, posebno po 40. letu starosti ter vse nosečnice. (10)

4.4 Zdravljenje sladkorne bolezni

4.4.1 Dieta

Priporočena sestava hrane za diabetika je naslednja:

- ogljikovi hidrati: 50–60 % (od tega samo 5 do 15 % sladkorjev iz sadja in mleka),
- maščobe: manj kot 30 %, s poudarkom na polinenasičenih maščobnih kislinah v maščobah rastlinskega izvora,
- beljakovine: 13 do 20 %,
- holesterol: čimmanj (po priporočilih American Diabetes Association pod 300 mg na dan),
- sol: manj kot 3 g na dan,

- vlaknine: predvsem vodotopne kot pektini; manj pomembne so netopne, kot celuloza, hemiceluloza itd. (10)

4.4.2 Oralni antidiabetiki

Ta zdravila uporabljamo pri nekaterih bolnikih s sladkorno boleznijo tipa II. Delimo jih na skupino sulfaniluree, na skupino bigvanidov in na mešano skupino alternativnih pripravkov. (10)

4.4.3 Insulin

Zdravljenje z insulinom je nadomestno zdravljenje, saj z eksogenim insulinom nadomeščamo popolno ali delno pomanjkanje endogenega insulina. Glede na izvor ločimo živalske in humane (polsintetične, biosintetične) insuline, glede na čas delovanja pa kratko, srednje-dolgo in dolgo delujoče. (10)

4.4.4 Drugi načini zdravljenja

V ospredju sta predvsem dve možnosti. Prva je presaditev trebušne slinavke. Od leta 1966 do leta 1989 je bilo opravljenih več kot 1500 presaditev; povprečno enoletno preživetje prejemnika je bilo približno 85 do 90%. V zadnjih letih se rezultati močno izboljšujejo. Poskušajo tudi s presaditvami Langerhansonovih otočkov ali samih celic B, bodisi odraslih bodisi plodovih, vendar so uspehi tu silno skromni. (10)

Druga možnost je imunosupresivno zdravljenje sladkorne bolezni. To bi bilo teoretično smiselno pri bolezni tipa I, kjer gre za avtoimunsko etiopatogenezo, vendar so rezultati slabi. (10)

4.5 Socialno medicinski vidiki

Sladkorna bolezen s svojimi zapleti je eden glavnih vzrokov umrljivosti, zbolewnosti in invalidnosti. V zdravljenje sladkornega bolnika je poleg zdravnika vključena tudi njegova ožja in širša okolica. Pomembno je, da diabetik v svojem vsakdanjem življenju čim manj občuti svojo bolezen. (10)

Šolanje in poklicno svetovanje sta problema mladih, pri katerih se je sladkorna bolezen pojavila v otroštvu ali šolski dobi. Sladkorni bolnik naj ne izbere poklica, ki bi oviral njegovo zdravljenje, oziroma ne sme opravljati del, kjer bi se zaradi nenadne hipoglikemije poškodoval ali povzročil nesrečo drugim. (10)

Sladkorni bolniki imajo več brezplačnih zdravstvenih uslug, kot jih imajo sicer običajni zavarovanci, in so tudi pogosteje hospitalizirani. Zato je življenjsko zavarovanje diabetika običajno dražje zaradi večjega tveganja zavarovalnice. (10) Bolnik s sladkorno boleznijo tipa I ne more biti poklicni voznik, lahko je le amaterski voznik A in B kategorije. (10)

Sladkorni bolniki so pogosto invalidi. Zato potrebujejo posebno skrb, tako za časa delovne sposobnosti kot kasneje, ko so že invalidni in ostareli. (10)

Posebna nevarnost in nadloga za sladkornega bolnika je hipoglikemija. V tem stanju lahko poškoduje ali povzroči nesrečo drugim. Zato se neredko pojavlja tudi na sodišču, ki mora to dejstvo tudi upoštevati. Seveda pa bolnik za kaznivo dejanje ne more neupravičeno dolžiti sladkorne bolezni ali hipoglikemije. (10)

5. Zaključki

Insulin se je za zdravljenje sladkorne bolezni v slovenjegraški bolnišnici prvič uporabil leta 1927. Razvoj insulina (njegovih oblik) je tekkel skoraj vzporedno z ostalim svetom. Sprva so diabetike zdravili v bolnišnici, kamor so tudi prihajali na kontrole. Leta 1956 se je ustanovila prva diabetična ambulanta v Slovenj Gradcu in prevzela kontrolo nad sladkornimi

bolniki. Diabetike so sprva zdravili tako, da so jim »odstranjevali sladkor iz urina«. Kasneje so se pojavili drugi testi in metode, ki so omogočali drugačen pristop k zdravljenju sladkorne bolezni.

Število diabetikov je skozi leta naraščalo, vedno več je bilo tistih, ki so za sladkorno boleznijo obolevali v starosti. Ležalna doba se je krajšala, večalo pa se je število zapletov sladkorne bolezni. Diabetiki so bili v družbi zapostavljeni, življenjski pomembnosti njihove bolezni se ni posvečalo dovolj pozornosti. Posledica tega so bili stalni problemi sladkornih bolnikov v službi. Velikokrat pa tudi bolniki sami niso jemali svoje bolezni dovolj resno, zapostavljali so navodila zdravnikov in si s tem povzročili mnogo nepotrebni zapletov.

Sprva je bilo za diabetika slabo poskrbljeno. Insulin je dobival samo, če je le-ta bil na razpolago, kar pa je bil le redkokdaj. Prav tako je imel stalne probleme z vzdrževanjem diete, saj je za to potreboval več denarja kot za navadno hrano. Pribor za injiciranje insulina je imel le en sam in ga je s težavo nadomestil. Vendar se je stanje postopoma izboljševalo. Bolniki so za vse potrebno dobili recepte, ustanovili so diabetične ambulante in s tem so diabetiki dobili stalno službo, kamor so se lahko zatekli po pomoč.

Danes se vse večja pozornost posveča zgodnjemu odkrivanju sladkorne bolezni. Veliko upanja se polaga na presejevanje, kjer se uporablja metoda določanja glukoze v krvi na tešče. Pomembno je, da to metodo uporabljamo predvsem pri rizičnih skupinah prebivalstva. Veliko obetajo tudi genetske raziskave. Čeprav sama genska okvara še ni pojasnjena, pa se vse bolj ugotavlja, da le-ta igra pomembno vlogo pri nastanku in razvoju bolezni. Tako bi bilo najboljše, če bi to okvaro odkrili in potem popravili ter s tem popolnoma izkoreninili sladkorno bolezen. Dokler pa še tega ne zmoremo, se lahko genetske raziskave uporabljajo za zgodnje odkrivanje te bolezni.

Danes razširjenost sladkorne bolezni daje njej sami poseben pečat. Bolniki in zdravniki se vse bolj zavedajo, da je le-ta problem celotne družbe in ne le izolirana stvar zdravstva. V zdravljenje in rehabilitacijo bolnikov je vključena tudi njegova okolica, zlasti družina in delovno okolje, ki še dandanes velikokrat ni pripravljena sprejeti diabetika in ga obravnavati kot enakega drugim. Kljub vsemu pa se zdi, da gredo stvari na boljše in da se bodo v prihodnjih letih dosegli tisti cilji, ki so do sedaj zapisani le v knjigah.

6. Zahvala

Zahvaljujem se osebju slovenjegraške bolnišnice, še posebej direktorju prim. Dragu Plešivčniku, dr.med., ki mi je omogočil vpogled v arhiv. Brez njihove naklonjenosti raziskovalnemu delu in potrpežljivosti te raziskovalne naloge ne bi bilo. Zahvaljujem se tudi osebju internega oddelka, še posebej Metki Epšek-Lenart, dr.med. in njegovemu predstojniku mag. Francu Verovniku, dr.med. Za mnogo koristnih pripomb in dragocenih podatkov se zahvaljujem prof.dr. I. Raišpu, dr.med. in g. Janezu Burniku, dr.med. Za mentorstvo in pomoč pri nastajanju raziskovalne naloge se zahvaljujem as.mag. Zvonki Zupanič Slavec, dr.med. Na koncu, vendar ne nazadnje, se iz srca zahvaljujem svoji teti Matildi Prevolnik, dr.med.

7. Viri in literatura

1. P. Borisov: Zgodovina medicine. Ljubljana: CZ, 1985: 272, 350–1.
2. Dr. J. Burnik: ustni vir.
3. D. S. Đurić: Organizacija zdravstvene zaštite diabetičara i mogućnosti prevencije šećerne bolesti. In: D.S. Đurić, et al.: Diabetes Mellitus. Kragujevac: Svetlost, 1980: 763.
4. D.S. Đurić, D. Manojlović: Etiologija i patogeneza šećerne bolesti. In: D.S. Đurić, et al.: Diabetes Mellitus. Kragujevac: Svetlost, 1980: 107.

5. D.S. Đurić: Dijabetesna angiopatija donjih ekstremiteta. In: D.S. Đurić, et al.: Diabetes Mellitus. Kragujevac: Svetlost, 1980: 320.
6. D.S. Đurić. Istorijat šećerne bolesti. In: D.S. Đurić et al.: Diabetes Mellitus. Kragujevac: Svetlost, 1980: VII–XI.
7. M. Medvešek, J. Pirc: Sladkorna bolezen. Ljubljana: ČGP Delo, 1988: 10.
8. L. Merčun: Moderno zdravljenje sladkorne bolezni. Zdrav Vestn 4 (1932): 7–9, 31–7.
9. F. Mrevlje, Z. Zupanič Slavec: Sladkorna bolezen, ES, Zv. 11. Ljubljana: MK, 1997: 120–1.
10. F. Mrevlje: Sladkorna bolezen. In: A. Kocijančič, F. Mrevlje: Interna medicina. Ljubljana: DZS, 1993: 499–536.
11. F. Mrevlje: Sladkorna bolezen. Ljubljana: CZNG, 1987: 13–9.
12. D. Pokorn: Prehrana bolnika. Murska Sobota: Pomurska založba, 1994: 77–81.
13. Prof.dr. I. Raišp: ustni vir.
14. M.S. Ristić: Ishrana i lečenje dijabetičara dijetom. In: D.S. Đurić, et al.: Diabetes Mellitus. Kragujevac: Svetlost, 1980: 625–47.
15. Statistični podatki diabetološke ambulante Splošne bolnišnice Slovenj Gradec.
16. Šercer, et al.: Medicinska enciklopedija. 2. knjiga. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1967: 95–6, 108.
17. F. Verovnik: Interni oddelek. In: D. Plešivčnik (ed.): Pred sto leti tu in danes bolnišnica v Slovenj Gradcu. Slovenj Gradec, 1996: 51–3.

Summary

The Development of Diabetology in the Slovenj Gradec General Hospital from 1925 to 1960

Zalika Klemenc – Zvonka Zupanič Slavec

The purpose of this research was to investigate the development of the treatment of Diabetes Mellitus in the hospital of Slovenj Gradec between 1925 and 1960. We examined primary sources that are preserved and available in the archives, and enriched them with oral sources. Diabetes Mellitus is treated from the historical, statistical and social point of view. We compared those with the present time and suggested directives for the future.

Diabetes Mellitus is a state of chronic hyperglycaemia that originates from the lack of insulin or from resistance to its action. It was in 1923 that insulin was used for the treatment of Diabetes Mellitus for the first time. In Slovenj Gradec that happened in 1927. The year of 1955 is the birthday of oral antidiabetics. In Slovenj Gradec they were used in 1957 for the first time (called Tolbusal).

The number of diabetic patients was increasing through years, more and more people were affected at old age. While the time of hospitalisation was getting shorter, the number of implications of Diabetes Mellitus was getting larger. Diabetics were abandoned by the society; and the vital importance of their illness suffered a lack of attention. Many diabetics did not take their illness seriously enough, they did not obey the directives from their doctors and they caused many unnecessary implications.

At present the efforts of physicians are directed mostly at the early diagnosis of Diabetes Mellitus. A lot is expected from screening. The method is based on determination of glucose in blood in risk populations. Genetic researches represent another great opportunity to heal Diabetes Mellitus. History teaches us that Diabetes Mellitus is a problem of the whole society. Its treatment should therefore be taken seriously.

Za Slovenski zdravstveni muzej

Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani že nekaj desetletij z velikimi napori oblikuje zdravstveno zbirko. V okviru aktivnosti, povezanih z ustanavljanjem *Slovenskega zdravstvenega muzeja*, nujno potrebnega za ohranitev nacionalne zdravstvene kulture, pozivamo vse ustanove s področja zdravstva, vse ostale pravne osebe in zasebnike, da čimprej podarijo bodoči muzejski zbirki najrazličnejše knjige, predmete, aparature in drugo, povezano z zgodovino medicine (na naših tleh).

Kontaktni naslov: Inštitut za zgodovino medicine, dr. Zvonka Zupanič Slavec, Zaloška 7a, SI-1105 Ljubljana, tel.: (061) 317-559, e-pošta: Zvonka.Zupanic-Slavец@mf.uni-lj.si.

Kronika

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo »Kronika«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovino.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji »Knjižnica *Kronike*« so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani

Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani

Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani

Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani

Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

ZAPISI

† Gregor Čremošnik

Dubrovniške šole v srednjem veku

O dubrovniškem šolstvu v srednjem veku so do sedaj že večkrat pisali. Pri tem želim omeniti zlasti naslednja dela: *Gradivo za zgodovino dubrovniške pedagogike* Vicka Adamovića,¹ Jirečkov² pregled dubrovniškega šolstva v delu o dubrovniškem pesniku Šišku Menčetiću in Rešetarjev³ članek o kulturnem življenju starega Dubrovnika. Toda, Adamović je imel za srednji vek premalo gradiva, da bi lahko izdelal točno sliko, Jireček je imel sicer dovolj gradiva, vendar na osnovi tega gradiva ni podal neke zaključene podobe šolstva, medtem ko je Rešetar šolstvo omenil sicer zelo na kratko, toda tudi netočno, ker ga je neka napaka izdajatelja gradiva zavedla na krivo pot. Tako je pri Adamoviću slika dubrovniškega šolstva zelo pomanjkljiva, pri Jirečku popolnoma nejasna, pri Rešetarju pa izdelana samo skica, pa še ta napačno zastavljena.

O dubrovniških šolah vse do leta 1333 ne vemo skoraj nič. Vzrok je v tem, da se v virih nikjer ne omenjajo niti šole, niti učitelji. Za to starejše obdobje lahko sklepamo samo na podlagi analogij, toda z vso upravičenostjo lahko trdimo, da so v Dubrovniku, kot tudi drugod v Evropi, obstajale šole v samostanih, a brez dvoma tudi pri svetni duhovščini. Te verske šole niso bile namenjene splošni izobrazbi, temveč vzgoji duhovniškega naraščaja. Središča izobraževanja so bili do 13. stoletja benediktinski samostani, toda že v 13. stoletju so se začeli vse bolj uveljavljati dominikanci, ki so v tem času kot učitelji prevzeli položaj kasnejših jezuitov. Tako benediktinci kot dominikanci so imeli v Dubrovniku svoje dobro urejene in bogate samostane. Prvim je pripadal znani, danes zapuščeni samostan na otoku Lokrumu,⁴ drugi so postavili svoj samostan znotraj mestnega obzidja in ta obstaja in deluje še danes. Analogno z evropskimi razmerami sta oba omenjena dubrovniška samostana brez dvoma vzgajala in šolala svoj naraščaj. Ni treba posebej poudariti, da so bili duhovniki v tem času gotovo edini predstavniki pismenosti in izobrazbe. Na drugi strani je precej verjetno, da so v Dubrovniku živeli tudi privatni učitelji, ki so pobirali od svojih dijakov šolnino in se skušali s tem preživljati. Dokaz za to, da so obstajali v Dubrovniku privatni učitelji, je prvi uradni odlok dubrovniške vlade o šoli.

Glede dubrovniških šol v tem času smo res v popolni negotovosti. Edino, kar lahko s precejšnjo verjetnostjo ugotovimo, je, odkod so Dubrovčani sprejemali omikanost in izobrazbo. Kjer viri molčijo, nam lahko spregovori samo pisava. Na podlagi pisave in na osnovi paleografije lahko ugotovimo, da je Dubrovnik v tem najzgodnejšem obdobju vzdrževal živahne povezave z več kulturnimi centri. V glavnem so v Dubrovniku do konca 13. stoletja pisali v karolinški minuskuli, prevladujoči pisavi tistega časa. To pisavo lahko vzamemo kot dokaz, da je eden od kulturnih vplivov prišel s severa. Karolinška minuskula je nastala v Franciji in je preko severne Italije prodrla do Dalmacije. Toda med ljudmi, ki so sprejeli in pisali v minuskuli, naletimo na notarja klerika Vlaha (1206–1219), ki ni uporabljal minuskule, temveč se je posluževal beneventanske pisave. Prav tako najdemo na nekem dokumentu iz leta 1195, ki je pisan v karolinški minuskuli, podpis sodnika

¹Vicko Adamović, *Gradja za povijest dubrovačke pedagogije*, dio I, II, Zagreb, 1885, 1892.

²Konstantin Jireček, *Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić*, Archiv für slavische Philologie (AfsPh), Bd. XIX, Berlin 1878, str. 22–89.

³Milan Rešetar, *Iz kulturnog života starog Dubrovnika*, Jugoslavenska knjiva, VII, 1923, str. 369, 397.

⁴Šime Ljubić, *Ogledalo književne povijesti jugoslavenske*, I i II, Rijeka 1864, 1869, str. 223.

– priče, ki se po pisavi loči od drugih. Piše v najlepši beneventani. V teh primerih vidimo, da Dubrovnik ni bil samo pod vplivom severne Italije, temveč da je tudi južna Italija imela močan vpliv na njegovo duhovno življenje. Vsi, ki so se posluževali beneventanske pisave, so bili posredno ali neposredno gojenci slavne samostana Monte Cassina, ki je širil močan kulturni vpliv prek mnogih benediktinskih samostanov v Dalmaciji.⁵

Drugi primer: od leta 1293 do 1324 opravlja v Dubrovniku notarsko službo domači duhovnik, kanonik Andrija iz plemiške rodbine Benešićev. Ko pogledamo njegov neobičajno težko čitljivi rokopis, takoj opazimo, da je njegov rokopis v glavnih potezah popolnoma soroden rokopisu sv. Tomaža Akvinskega, ki je le malo pred Andrijinim imenovanjem za notarja deloval in pisal v Akvinu v okolici Neaplja. Tomažev rokopis pa je samo varianta južnoitalijanske notarske pisave. Pri Andriji Benešiću torej opazamo neposreden vpliv neapeljske notarske pisave, ki je bila v tem času v uradnih dokumentih v Italiji že prepovedana, v Dubrovniku pa je bila še v uporabi pri našem Andriju.⁶

Tretji primer: v dubrovniškem rokopisu *Liber de introitibus stationum et territorium communis* iz 1282–1292, v katerega je pisalo kakih 4–5 pisarjev, ena roka popolnoma jasno izdaja, da je delala nekaj časa v papeški pisarni v Rimu, ker odraža jasne poteze papeške minuskule.⁷

Ko pregledujemo vse te pisave domačih ljudi, vidimo, da so posamezniki črpali svojo izobrazbo in pismenost na raznih straneh: v severni Italiji, v južni Italiji (v dveh krajih: v Monte Cassinu in v Neaplju) ter v samem Rimu.

Kakšna je bila raven splošne izobrazbe v tem času v Dubrovniku? Ni bila najboljša. Ugotavljamo sicer, da se sodniki in priče podpisujejo na dokumentih, a pismenost v mestu ni bila splošno razširjena. Šele leta 1455⁸ neka odredba prepoveduje, da bi bili nepismeni izvoljeni na razne uradniške položaje. To pomeni, da se je prej to dogajalo. Direktno dokaz o dokaj slabem splošnem opismenjevanju je primer trgovca Marinka de Gaymo iz leta 1284. *Julija t.l. se opravičuje, da se ni odzval vabilu na sodno razpravo, ker ne zna čitati, pa zato ni vedel, kaj mu dubrovniška vlada pisno ukazuje.*⁹ *Ta izgovor pa je zelo sumljiv. Blizu smo resnici, če menimo, da se je omenjeni trgovec bal priti pred dubrovniško sodišče, ker je moral odgovarjati zaradi nekega konja. Tega je namreč kupil od dubrovniškega kneza, a mu ga ni plačal. Ni nemogoče, da je spretni trgovec to neprijetno situacijo izigral na ta način, da je ostal zunaj Dubrovnika toliko časa, dokler knez-tožnik ni odslužil svojega dveletnega roka službovanja in odšel iz Dubrovnika. Po odhodu kneza-tožnika se je obtoženi trgovec takoj v prvih dneh službovanja novega kneza pojavil na sodišču. Bil je sicer obsojen, da plača visoko ceno za konja, toda izognil se je težkemu položaju, da mu sodi sam oškodovani knez. Čeprav so bili Marinkovi izgovori preračunani na obrambo in kot takšni ne zaslužijo popolne verodostojnosti, vendar je simptomatično, da je nepismenost lahko navedel kot razlog obrambe. To pomeni, da je bila nepismenost takrat še tako splošna, da jo je sodišče v posebnem primeru moralo upoštevati.*

Toliko o prvem obdobju dubrovniškega šolstva.

Z letom 1333 se začenja v Dubrovniku novo obdobje v šolstvu. Dubrovniška vlada sicer namerava z državnimi sredstvi podpirati šolstvo, toda kljub temu ostaja šolstvo od leta 1333 do leta 1385 privatno in dokaj draga stvar posameznika, ki bi se hotel izobraziti. Vlada le namenja državno subvencijo. Kljub temu postaja šolstvo iz leta v leto pomembnejši dejavnik javnega kulturnega življenja in ga mora vlada tudi proti svoji volji upoštevati. Odločilna je bila v tem pogledu sosednja Italija, kjer se je izobraževanje razvijalo z vedno hitrejšim tempom. Dubrovnik je moral pod pritiskom tamkajšnjih razmer držati korak s splošnim razvojem.

Zanimiv je povod, kako je prišlo do uvedbe podpore učitelju. Sklep dubrovniškega malega sveta odkrito pove naslednje: »Ker v mestu nimamo učitelja, ki bi otroke poučeval gramatike, bomo dali

⁵Viktor Novak, *Scriptura Beneventana* s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane, Zagreb 1920.

⁶Josip Nagy, *Nacr latinske paleografije*, Zagreb 1925, str. 69.

⁷Gregor Čremošnik, »*Liber de introitibus stationum et territorium communis*«, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 47, Sarajevo 1934, str. 43–67.

⁸Povijesni arhiv u Dubrovniku (PAD), *Liber viridis*, cap 459; Branislav M. Nedeljković, *Liber Viridis*, SANU, Zbornik za istoriju jezika i književnosti, III odeljenje, knj. XXIII, Beograd 1984, str. 402.

⁹G. Čremošnik, *Kancelariski i notarski spisi 1278–1301*, *Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva*, ser. III, sv. I, SANU, Beograd 1932, str. 118–121.

magistru Nikoli iz Verone 10 perperjev pomoči, on pa naj poleg te podpore pobira od učencev šolnino, kakršna je bila v mestu običajna.«¹⁰ Ta sklep potrjuje dejstvo, da so že pred tem obstajali v Dubrovniku privatni učitelji, ki so živeli samo od privatnega posla, to se pravi od šolnine, ki so jo pobirali od učencev. Prav tako je bilo jasno povedano, da je bil njihov zaslužek zelo majhen. Ker mesto leta 1333 ni imelo nobenega učitelja, je bila vlada prisiljena dati letno pomoč nekemu Verončanu.¹¹

Kot smo omenili, je od tega leta dalje Dubrovnik redno subvencioniral šolstvo. Vsakemu učitelju, ki je sam prišel v Dubrovnik, je vlada nudila pomoč. Pogosto je morala vlada preko svojih zvez po Dalmaciji in Italiji iskati ljudi, ki bi hoteli v mestu prevzeti vodstvo šole. Ker je bilo pomanjkanje primernih kadrov, je bila vlada prisiljena postopno zviševati pomoč: tako leta 1346 na 20 perp.,¹² že leta 1347 na 35 perp.,¹³ 1348 na 40 perp.,¹⁴ 1362 na 60 perp.¹⁵ + stanarino in 1363 na 80 perp.¹⁶ + stanarino. Približno na tej višini je ostala državna pomoč vse do leta 1385. Razen denarne pomoči so učiteljem v Dubrovniku v vsem času priznavali pravico, da pobirajo šolnino. *Ker je en perper vseboval 12 grošev, je učitelj od učencev na prvi stopnji dobival 1 perper letno (en groš na mesec), a od učencev na drugi stopnji 2 perperja (2 groša na mesec). Z ozirom na to je bilo boljše ali slabše življenje učitelja odvisno predvsem od števila učencev. Stalne menjave učiteljev in stalno poviševanje državne pomoči govorijo za to, da število učencev ni bilo dovolj veliko. Če bi bilo v vsakem oddelku vsaj po 30 učencev, bi učitelj prejemal skupaj 30+60 perperjev šolnine poleg tega še 40 perperjev državne podpore. Skupni dohodki bi znašali torej 130 perperjev. To pa bi bila za tiste čase prava gosposka plača. Največji gospodje med državnimi uradniki tistega časa so bili zdravniki, ki so prejeli zelo visoke državne plače, takoj za njimi so bili na prvem mestu kancelarji in notarji, ki so v tridesetih letih 14. stoletja povprečno prejeli 120 perperjev letne plače. S to plačo so se tudi uvrščali med visoko gospodo. Iz vsega navedenega lahko sklepamo, da so imeli učitelji v Dubrovniku minimalno število učencev; če bi imeli vsaj 60 učencev, bi se lahko uvrščali med dobro plačane uradnike. Za takšen uradniški položaj bi se ljudje potegovali in stremeli za tem, da bi ga ohranili. Ugotavljamo pa prav nasprotno. Nепrestano menjavanje učiteljev in stalno poviševanje državne pomoči dokazuje, da učitelji niso imeli veliko učencev, zato je bil dohodek od šolnine majhen.*

¹⁰Cum in civitate Ragusii nullus habeatur magister qui doceat putos in gramaticalibus, quod de avere communis dentur magister Nicolae de Verona yperp. X pro uno anno, et ipse teneatur docere putos in gramaticalibus et aliis scientiis quas novit, et scribere, et sibi satisfacere faciat secundum consuetudinem civitatis, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (MSHSM), 29, Monumenta Ragusina (Mon.Rag.) I, Zagreb 1879, str. 380; MSHSM 13, 1882, Mon.Rag. II, str. 350.

¹¹MSHSM 10, Mon.Rag. I, str. 183, odlok od 17. avg. 1345, »Quod magistro scolarium dentur de avere communis affictu domus yperp. X«.

¹²Predlog o povečanju pomoči učitelju je bil izglasovan v Velikem svetu s 44 : 22 glasovi, medtem ko so svetniki isti dan odobrili podaritev neke posesti s 56 : 16, predlog, da se posodi občinska galeja cesarju Dušanu Silnemu pa celo z 62 : 6 glasovi. MSHSM 10, Mon.Rag. I, str. 233.

¹³»tenetur docere scolares et pueros secundum quod consueverunt facere alii magistri scoliariorum salariati communis, MSHSM 19, Mon.Rag. I, str. 261. Sklep vlade iz leta 1347 je pomemben z dveh vidikov. Prva ugotovitev je, da pomoč v višini 35 perperjev presega običajno stanarino v Dubrovniku. Celo predstavniki najuglednejših poklicev tedanjega časa, zdravniki in kancelarji, so dobivali samo 30 perperjev kot nadomestilo za stanarino. To pomeni, da vlada z letno pomočjo v višini 35 perperjev ne pokriva učitelju samo stanarine, temveč je tu všteti tudi manjši procent pomoči za njegovo vzdrževanje. Napredek glede razumevanja potreb šolstva je bil v Dubrovniku dokaj hiter. Še pred 14 leti je dobil učitelj z vladno pomočjo pokrit le en del stanarine. Sedaj dobiva pokrito celo stanarino, k temu pa je prištet še majhen del vzdrževalnine. Drugo, kar je v tem odloku pomembno, je dejstvo, da vlada uvršča učitelje med državne uradnike (saliariate). Naziv »saliariatus« so v Dubrovniku uporabljali za tisto skupino državnih uslužbencev, ki jih niso volili iz vrst meščanov vsako leto na praznih sv. Mihaela (29. septembra) – to so »officialis communis«, temveč so jih menjali ne oziraje se na nek konkreten datum po potrebi službe. Izbirali so jih v glavnem iz vrst profesionalcev, ponavadi tuincev.

¹⁴MSHSM 13, Mon. Rag. II, str. 52.

¹⁵MSHSM 27, Mon. Rag. III (1895), str. 196, »ita quod ipse magistro nichil aliud debeat recipere a scolariibus quos docebit, nisi unum grossum in mense a quolibet, tam docendo eos legere quam scribere ab discentibus vero gramaticam recipere grossos duos in mense et nichil aliud possit petere.«

¹⁶Ibid., str. 279.

Medtem je prišlo v 14. stoletju v Evropi do velikih sprememb. Mestne uprave v Italiji in tudi mestne uprave v Nemčiji so prevzemale šolstvo v svoje roke. V mnogih mestih je zaradi tega prišlo do spora s cerkvenimi oblastmi, ki niso rade puščale te pomembne veje udejstvovanja iz svojih rok. V Dubrovniku o kakršnihkoli konfliktih s cerkvijo zaradi šolstva ne najdemo podatkov. Dubrovčani so prevzeli šolstvo v svojo oskrbo brez sporov s cerkvijo. Pod vplivom razvoja v Italiji in ostali Evropi je Dubrovnik leta 1385 napravil v tem pogledu korak naprej. Šolstvo prehaja popolnoma v državne roke, ukinjajo šolnino, učiteljem pa vlada daje iz državnih sredstev in primerno plačo, ki je bila dovolj visoka, da jim je omogočila dostojno meščansko življenje. Od leta 1385 dalje skozi ves srednji vek ostaja šolstvo v Dubrovniku državno, učitelji so državni uradniki, a šolstvo je »res politična«. Od leta 1385 ima vsak dubrovniški meščan možnost, da se brezplačno nauči vsega tistega, kar je pouk lahko takrat človeku nudil. Leta 1385 šolstvo postaja moderna ustanova v današnjem smislu besede in to ostane skozi ves srednji vek.

Takšno je ostalo dubrovniško šolstvo do leta 1412: učitelj je otroke na nižji stopnji brezplačno poučeval branje in pisanje, na višji stopnji pa gramatiko, retoriko in filozofijo. Leta 1412 se naenkrat poleg državnega nameščenca za vse ravni pouka pojavlja še učitelj Luka Šibenčan, ki otroke poučuje samo branje in pisanje. Pouk se namreč deli: državni nameščenec obdrži v rokah samo pouk na višji stopnji, osnovno izobraževanje, *abc* ali *abacus*, kot so to imenovali tedanji Dubrovčani, pa preide na pomožno osebo, ki se je ukvarjalo samo z osnovnošolskim poukom. Takrat pa pride do zanimivega pojava: višji učitelj dobiva od države celotno državno plačo in ne sme pobirati od učencev šolnine. Pouk na višji stopnji je torej popolnoma brezplačen. Toda učitelj za osnovnošolski pouk dobiva samo državno pomoč v višini kot je bila pred 30 in več leti, vendar od svojih učencev, ki se učijo težko umetnost »az-buki-vede-glagoli,«¹⁷ mora pobirati šolnino. Torej prav obratno od današnjega stanja: za osnovni pouk je treba plačati šolnino, višješolski pouk pa je brezplačen.

Takšno stanje je v Dubrovniku trajalo od 1412 skozi ves srednji vek. Pogosto naletimo na učitelje »azbuke«, ki so bili po poreklu iz vseh mogočih dežel, tako domačini kot Italijani; leta 1481/82 med njimi naletimo celo na nekega Španca Alfonza.¹⁸ Toda vedeti moramo, da v Dubrovniku pogosto ni bilo takšnega učitelja. Bil je to nemiren element, ki se je selil od mesta do mesta, nikjer ni ostal stalno. Tako je bilo mesto včasih po nekaj let brez osnovnega pouka. Vendar tega v Dubrovniku niso jemali kot nekaj tragičnega. Tudi na srednji stopnji se je pogosto dogajalo, da leto ali dve ni bilo pouka oziroma niso imeli učitelja.

Tako smo spoznali tri pomembne datume v dubrovniškem šolstvu. Leto 1333, ko je šolstvo postalo od države subvencionirano, leto 1385, ko se je šolstvo podržavilo, in leto 1412, ko se je šolstvo delilo na osnovnošolski in srednješolski pouk. Ostaja nam, da spregovorimo še o najpomembnejšem dogodku in dubrovniškem šolstvu, namreč o dogodku v letu 1435.

V začetku 15. stoletja se je humanizem v sosednji Italiji zelo razmahnil. Antična veličina, klasična lepota sta postali vzor novih generacij. Tisti, ki so se še pred sto leti učili latinščino zaradi boljšega razumevanja cerkvenih knjig in notarskih listin, so se sedaj začeli učiti latinščino zaradi lepote jezika Cezarja, zaradi elegance retorike Cicerona, zaradi globoke čustvenosti pesmi Horaca, Vergila itd. Ni bilo dovolj poznati gramatiko, sholastično logiko z retoriko in filozofijo cerkvenih piscev, posvetni pisci antike postajajo ideal mladih rodov. Pod vplivom teh humanističnih idealov se je raven izobraženosti neverjetno dvignila in učitelji, ki so to upoštevali, so morali znati mnogo več kot njihovi predhodniki pred 50 leti. Najmanj, kar se je zahtevalo od srednješolskega profesorja, je bilo, da je bil dober stilist v latinščini; vsak je moral obvladati latinske, bolj ali manj klasične heksametre in pentametre. V filozofiji niso več obdelovali sholastičnih domislic in logičnih zaključkov, temveč so bili eni navdušeni pristaši Platona, drugi Aristotela itd. Posledica tega je bil dvig ravni šole.

Takšne razmere v svetu so odmevale tudi v Dubrovniku. Leta 1434 dubrovniška vlada prvič angažira kot učitelja humanistično izobraženega človeka, to je bil Filip de Diversis iz Luke (Lucca) v Italiji.¹⁹ Toda prav v tem času se je vse bolj in bolj občutila potreba po trgovsko izobraženem

¹⁷PAD, Libri Reformationum, 34, str. 237, 277 v.

¹⁸Jireček, AfsPh XIX, str. 78.

¹⁹Ibid. str. 34, 35; Ivan Božić, Dve beleške o Filipu de Diversisu, Zbornik Filozofskog fakulteta, knj. XI/1, Beograd 1970, str. 311–329.

kadru. Naraščajoča trgovina z balkanskimi deželami, izredno močna manufakturna dejavnost in velika produktivnost same države so zahtevale drugačno strokovno izobrazbo trgovcev, ki bi morali poznati najosnovnejše spretnosti dopisovanja in knjigovodstva. Toda, kako naj bi od učenega humanista Filipa zahtevali, da se spusti z nivoja Vergilovih klasičnih heksametrov v prozaično besedičenje: »Čast mi je, da vam ponujam 10 bal našega sukna po tej in tej ceni.« To je bilo nemogoče.

V takšnih razmerah je vlada sklenila, da drugič deli šolstvo in zaradi tega je izdala 29. januarja 1435 zakon o šolah (»Ordo de scolis«).²⁰ Osnovnošolski pouk ostaja nespremenjen, toda srednješolski se deli na dve veji: na trgovsko in na humanistično. Z ozirom na ta zakon bo odslej poučeval en učitelj trgovske predmete, kot je v zakonu zapisano: »mestero a lettere missive de mercadanti e far e tenir rasone e conto de mercantie.« Na kratko bi označili, da bo poučeval trgovsko dopisovanje, knjigovodstvo in trgovsko aritmetiko. Drugi učitelj na humanistični stopnji pa bo poučeval »in gramatica e in altre fakultade sive scientie,« torej gramatiko in druge umetnosti ter znanosti.

Na ta način je dubrovniško šolstvo ostalo razdeljeno skozi ves srednji vek. Od leta 1435 naprej imamo v Dubrovniku 3 vrste šol: osnovno, ki jo je bilo treba plačati, ter trgovsko in humanistično, ki sta bili brezplačni. Takšno je bilo dubrovniško srednjeveško šolstvo.

O samem pouku imamo precej manj podatkov, toda kljub temu toliko, da si lahko ustvarimo vsaj približno sliko. Osnovnošolski pouk se je odvijal podobno kot takrat povsod po Evropi. Učenci naj bi se naučili najprej pisati posamezne črke, nato pa čitati. Namesto kasnejših škrljastih tablic so tedaj uporabljali povoščene tablice, to je lesene deščice, ki so bile v sredini izdobljene in napolnjene s posebej prepariranim voskom. Ko je učenec tablico s posebnim držalom popisal, je pisavo zbrisal z drgnjenjem z nekim trdim predmetom. Za Dubrovnik nimamo neke izrecne omembe, da so takšne povoščene tablice uporabljali za pisanje v osnovnih šolah, toda vemo, da so jih uporabljali takrat v ostali Evropi (v Lübecku se jih je celo nekaj ohranilo iz 15. stoletja), vemo tudi, da so jih v mestu Budvi še leta 1503 predpisovali.²¹ Vsak, ki je hotel obiskovati šolo, je moral položiti 8 dinarjev »acció si possa comprar cere e doppiieri.« Če te podatke upoštevamo, potem ni razlogov dvomiti, da v Dubrovniku učenci pri učenju »azbuke« niso uporabljali povoščenih tablic.

Ko se je učenec naučil čitati in pisati, se je začel učiti gramatiko latinskega jezika. Standardni učbenik latinske gramatike, po katerem so se vzgajale številne generacije, je bil Elije Donata »Ars minor« za nižjo stopnjo in »Ars gramatica« za višjo stopnjo. »Ars minor« je obsegal današnjih 12 tiskanih strani in to v obliki vprašanj in odgovorov. Obdeluje pa samostalniki, zaimki, glagoli, prislovi, deležniki, vezniki, predlogi in medmeti (»Nomen, quid est? Partes orationis quot sunt?«). Večja »Ars gramatica« obdeluje iste osnove, toda nekoliko obširneje, razen tega vsebuje še osnovne pojme metrike in poetike. Ta večja »Ars gramatica« je obsegala današnjih 35 tiskanih strani. Donatov učbenik je bil tako splošno razširjen, da se je enostavno reklo: »učiti se do Donata,« to je učiti se pisati in čitati; »učiti se Donata in od Donata na višje,« to je pomenilo učiti se gramatiko in literaturo.²² Dubrovniška vlada je določala šolnino z ozirom na Donata: učenci do Donata so plačali 1 dinar mesečno, učenci za Donata in od Donata navzgor po 2 dinarja mesečno. Leta 1400 je izdal nek Dubrovčan, dominikanec Angelo Martinić »Metodius grammaticae«, toda ne vemo, ali so to knjigo kot učbenik uporabljali v dubrovniških šolah.

Kasneje, s šolskim zakonom iz leta 1435, je bil predpisan pouk trgovskih predmetov, toda ne vemo, kateri učbeniki so bili v uporabi. Verjetno so se učili po kakšnem italijanskem učbeniku za te predmete. Leta 1463 je napisal Dubrovčan Bene Kotruljević (Benedetto Cotrugli Raueo) knjigo »Della mercatura et del mercante perfetto. Libri quattro«, tiskano šele leta 1573.²³

²⁰Jireček, AfsPh XIX, str. 35.

²¹Statuta et leges civitatis Buduae..., Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, vol. III, Zagreb 1882, str. 63, cap. CCLXXXVI, Circa la scola del corpo di Cristo, »... acció si possa comprar cere e doppiieri [diptihon, op. Črem.] et altre cose a tal culto necessarie.«

²²Hani Keila, Gramatici Latini Val IV/2 Probi, Donati, Servii qui feruntur de arte grammaticae libri, Leipzig, B.G. Taubner, 1864, str. 355 sl.

²³Benedetto Cotrugli Raueo, Della mercatura et del mercante perfetto. Libri quattro, Venecia 1573; O trgovini i o savršenom trgovcu, četiri knjige (prevod Žarko Muljačić), Dubrovnik 1989.

Tudi za višješolsko stopnjo ne vemo, katere učbenike in knjige so uporabljali pri pouku. Vemo le to, da se je poleg gramatike poučevala tudi retorika, logika in filozofija. Od srede 15. stoletja pa se je začel pouk grškega jezika. Za učitelja Danila Clarimunda iz Parme se izrecno omenja, da je v Dubrovniku poučeval »et graece et latine, ut praecepit Quintilianus,«²⁴ a leta 1490 se dubrovniška vlada trudi, da bi pridobila za učitelja grščine znanega grškega zgodovinarja Dimitrija Halkokondila, ki je tedaj živel v Italiji, »ad docendum litteras graecas et latinas,« toda žal ta poskus ni bil uspešen.²⁵

Kljub temu, da ne vemo kaj dosti o učbenikih, ki so jih uporabljali v dubrovniških šolah, smo dokaj dobro obveščeni o načinu poučevanja. Filip de Diversis pripoveduje v svojem delu, kako so se učenci učili. V veliki dvorani s tremi okni je bil postavljen visok kateder za učitelja, ki je bil okrašen z lesorezom. Okrog katedra so bile postavljene 4 skrinje s ključavnicami, v katerih so bile shranjene knjige. Učenci so sedeli na stolah in imeli pred seboj mize za pisanje in branje itd. Iz tega torej vidimo, da učenja doma ni bilo. Dijaki so puščali knjige v šoli in se učili samo v šoli. Osnova učenja je bilo memoriranje, neznanje se je kaznovalo z udarcem s palico, v težjem primeru pa je učenec dobil »osla« na hrbet itd.

O dubrovniških učiteljih smo precej dobro obveščeni iz sklepov dubrovniških svetov. Dokler je bilo šolstvo v Dubrovniku od države subvencionirano, se na učiteljskem položaju menjavajo tako tujci iz Italije, kot tudi domačini duhovniki. Tako je leta 1333 učitelj magister Nikolaj iz Verone, kasneje magister Jovan iz Čedada²⁶ in za njim magister Jakov iz Parme,²⁷ a med njimi se omenjajo domači duhovniki, kot na primer dum Johannes²⁸ in prezbiter Andrija,²⁹ nečak Petra Jakušića. Med učitelji pa ne naletimo na domačine laike. Ti se ne pojavljajo niti v 15. stoletju, kot bomo kasneje ugotovili. Če se je kdo od Dubrovčanov ukvarjal s šolstvom, je bil to duhovnik. To bi nas seveda lahko zavedlo, da bi mislili, da so bili domači ljudje laiki nesposobni za delovanje na kulturnem ali prosvetnem področju.

Ko je bilo šolstvo leta 1385 poddržavljeno, naletimo na položaju učiteljev na višji stopnji samo na Italijane, najprej na magistra Karla iz Bologne,³⁰ pa na nekega magistra Danila³¹ neznanega porekla,

²⁴Constantin Jireček, Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner, Archiv f. slavische Philologie, Bd. XXVI, str. 199; Jireček, AfsPh XIX, str. 35, 36.

²⁵Jireček, AfsPh XIX, str. 35, 36, 78; Ivan Božić, Pojava humanizma u Dubrovniku, Historijski pregled, god. II, br. 1, Beograd 1955, str. 12.

²⁶Vlada je odobrila Jovanu iz Čedada letno pomoč v višini 60 perperjev in k temu prispevala še hišo za stanovanje in šolo. Dovolila mu je tudi, da je povišal šolnino in sicer: od osnovnošolcev je dobival po 2 groša, od tistih učencev, ki so se učili gramatiko pa po 3 groše mesečno (MSHSM 27, Mon. Rag. III, str. 222). Takrat, ko so obnavljali letno pogodbo, 12. avgusta 1363, je vlada morala pristati na ponovno povišanje plače. Povišanje je znašalo 20 perperjev (ibid., str. 279). Mag. Jovan je od leta 1363 naprej prejemal 80 perperjev pomoči, poleg tega še šolnino in hišo za stanovanje in pouk. S to gosposko letno plačo v višini 60, oziroma kasneje 80 perperjev s šolskim poslopijem in stanovanjem in povrh tega še s povišano šolnino, ki so jo plačevali dijaki, je mojster Jovan iz Čedada ostal polnih 5 let v službi v Dubrovniku. To je prvi primer, da je nek učitelj zdržal tako dolgo v naših slovanskih Atenah. Zadnje podaljšanje njegove pogodbe so potrdili v svetu 10. oktobra 1366 (MSHSM 28, Mon.Rag. IV, str. 57). Škoda, da nam Jovan iz Čedada ni zapustil svojih spominov, sicer bi gotovo pripovedoval, kako hitro se je prilagodil razmeram v mestu, kjer je del prebivalstva govoril v italijanskem jeziku, ki so ga govorili tudi v njegovem rodnem Čedadu, drugi del prebivalstva pa je govoril slovansko, ki je bil blizu slovenskemu jeziku, ki so ga tudi govorili prebivalci v njegovi domovini. Prepričan sem, da je mojster Jovan iz Čedada znal in razumel slovanski jezik – morda je bil celo slovanskega rodu – saj je bila v njegovem času okolica Čedada slovenska in ostanki Slovencev so se ohranili do danes. Kakšni so bili vzroki, da je njegova služba prenehala 1367, ni znano. Morda se je odselil v neko drugo mesto, kjer je imel boljše pogoje za učiteljevanje in boljšo plačo, lahko pa je tudi umrl v službi kot dubrovniški učitelj.

²⁷MSHSM 28, Mon.Rag. IV, str. 102. »captum fuit de dando magistro Jacobo de Parma pro regendo scolas perp. C in anno, et quod ipse debeat sibi invenire domum iuxta plateam et quod ipse debeat solvere affictum dicte domus, et quod debeat recipere a quolibet scholaros non discente grammaticam quolibet mense grossos II; et a quolibet scolaro discente grammaticam debeat habere quolibet mense grossos III et nichil aliud possit petere.«

²⁸MSHSM 13, Mon.Rag. II., str. 259; Ibid. 27, III, str. 196.

²⁹Libri Reform., 25 (1382–84), 7. junija je bil imenovan za učitelja »presbiter Andreas nepos Petrus de Jacussa cum salario LX perp. docendo scolares omnium de Ragusio, recipiendo salaria consueta a dictis suis scolaribus, volentibus ire ad scolas suas.«

³⁰Libri Reform. 26, str. 145, 22. avg. 1386 »de firmando magistrum Karlum magistrum gramatice pro uno anno prox. futuro cum salario pactis et modis consuetis.«

nato na magistra Alojzija iz Colle,³² za njim na magistra Jakova iz Ferrare,³³ ki je v starosti zapustil položaj zdravnika in postal učitelj. Njega je nasledil slavni Filip de Diversis.³⁴ Ko je odšel iz Dubrovnika, je njegovo mesto prevzel kancelar Stefan Flisko iz Soncina.³⁵ Ko je Stefan zapustil položaj učitelja, je vlada imenovala Franja de Burgo S. Sepulchri,³⁶ pa nato nekega Marka iz Reggie,³⁷ ki je kmalu prestopil v vrste kancelarjev, medtem ko je položaj učitelja prevzel Tideus Acciarius.³⁸ Od leta 1485 pa do konca stoletja je služil kot učitelj Daniel Clarimundus iz Parme.³⁹

Učitelji na višji stopnji, kot smo videli, so bili po vrsti Italijani. Na srednji stopnji trgovske šole pa so bile razmere drugačne. Tudi tu naletimo na dva Italijana, na Georgia Brugnoli iz Mantove⁴⁰ in Urbana iz Lazia,⁴¹ toda učitelji na trgovski srednji šoli so večinoma domači duhovniki, med njimi od leta 1442 do 1452 pop Andruško Drinkas,⁴² vnuk nekega bogatega domačega trgovca, ki je pri špekulacijah propadel. Kasneje se omenja pop Marinko Radonjić (1459–1462),⁴³ ki pa ga je vlada poslala na izpopolnjevanje v Italijo. Njega je nasledil pop Hristofor Radunović,⁴⁴ nato dum Nikola Giunčić,⁴⁵ ki je poleg rednega poučevanja dobil tudi nalogo, da je imel vsako nedeljo in praznik predavanje iz kanonskega prava in iz dubrovniškega statuta z namenom, »da razsvetli pamet onih, ki so na oblasti« (illuminare intellectum eorum qui presunt regimini rei publice). Ta podatek meče slabo luč na dubrovniško plemstvo glede njihove pravne izobrazbe. Pred koncem 15. stoletja je mesto učitelja na trgovski šoli zasedal pop Stefan Cvetković, rojak znanega slovanskega kancelarja Marinka Cvetkovića (de Florio).⁴⁶

Med navedenimi duhovniki-učitelji pa predstavlja izjemo laik Dubrovčan magister Paulus de Gazulis,⁴⁷ »professor gramaticae«, ki je bil leta 1443 zelo kratek čas v občinski službi.

Od vseh omenjenih učiteljev na višji in srednji stopnji sta nam iz arhivskih knjig samo dva tako poznana, da lahko o njunem življenju in delovanju podamo podrobnejšo sliko za čas njenega delovanja v Dubrovniku. To sta **magister Karlo iz Bologne** in Filip de Diversis iz Luke. Karlo je bil prvi pravi državni uradnik, ki je prišel v Dubrovnik leta 1385 po priporočilu svojega rojaka Andrije, sina Dominika iz Bologne, ki je takrat služboval v Dubrovniku kot kancelar.⁴⁸ Karlo je postal v Dubrovniku zelo popularen, vsi so ga poznali samo pod imenom »meštar« Karlo. Leta 1389 je moral nadomeščati svojega rojaka kancelarja Andrijo, ki je bolehal za neko boleznijo v nogah. Vodil je kancelarske posle v svojo posebno knjigo, iz katere je Andrija doma prepisoval v uradno knjigo.⁴⁹

³¹Libri Reform. 33, fol. 212 v.

³²PAD, Acta consilii maioris (Cons. mai.) 1, fol. 29, »magr. Aloisium de Colle rectorum scholarum pro uno anno prox. fut... cum salario yperp. 300 et yperp. 30 pro affectu domus...«

³³Jireček XIX, str. 34.

³⁴Ibid., str. 34, 35; Cons. mai. 6, 1440–42, fol. 46 v (28. avgust 1440).

³⁵Cons. mai., 9, 1449–1453, fol. 105^b (24. marec 1450); Jireček XIX, str. 78.

³⁶Cons. mai., 12, Firmo, fol. 10 v. (24. marec 1463), ko so obnovljali pogodbo, so mu plačo občutno znižali in to od 400+30 perperjev na 340+30 perperjev.

³⁷Cons. mai., 13, Firmo, fol. 17 (2. julij 1468).

³⁸Jireček XIX, str. 78; I. Božić, Pojava humanizma, str. 12; F. Lv. Parco, Tideo Acciarini, Archivio storico per la Dalmazia, VII, Roma 1919/30.

³⁹Jireček XIX, str. 35, 78; Isti XXVI, str. 199.

⁴⁰Jireček XIX, str. 35; Ignacij Voje, Vplivi Italije na šolstvo in s tem povezan kulturni razvoj v Dalmaciji ter v Dubrovniku v srednjem veku, Zgodovinski časopis, 37, 1983, str. 206, 207.

⁴¹Jireček XIX, str. 78.

⁴²Jorjo Tadić, Pisma i uputstva dubrovačke republike, Izvori za istoriju južnih Slavena, ser. II, knj. 2, SANU, Beograd 1935, str. 191, 192, 247; Con. mai., 6, 1440–42, fol. 60 v. (5. nov. 1440); Jireček XIX, str. 78.

⁴³Ibid. str. 78.

⁴⁴Acta consilii minus (Con. min.), 15, 1459–1462, fol. 85 v. (28. febr. 1460).

⁴⁵Cons. mai., 12, fol. 12 v. (12. maj 1462), Jireček XIX, str. 78.

⁴⁶Cons. min., 21, 1478–1481, 14. okt. 1480.

⁴⁷Jireček XIX, str. 35, 78.

⁴⁸Jireček XXVI, str. 190.

⁴⁹Libri Reform. 28, fol. 115, »P.p.e.d. accipiendo magr. Charolum in nostram cancellariam, donec ego Andreas potero ire ad cancellariam ad serviendum, qui in lecto stabam pedum gravitate. Et quod dictus Carolus debeat scribere

Pri nadomeščanju je Karlo kmalu spoznal, da bi kot kancelar lahko bolje zaslužil kot učitelj v šoli, zato je leta 1390 prosil, da ga vlada namesti na mesto kancelarja. Toda vlada mu je prošnjo zavrnila in ostal je na položaju učitelja.⁵⁰ Kugo leta 1391 je preživel v službi, toda dobil je dovoljenje, da lahko stanuje v okolici mesta.⁵¹ V jeseni istega leta je moral Karlo drugič nadomeščati drugega kancelarja Alberta, ki ga je vlada poslala kot poslanika v Apulijo.⁵²

Ko je Karlo ugotovil, da je vlada nepopustljiva in da ga noče sprejeti med kancelarje, si je poskušal olajšati vsaj položaj v šoli. Zato je prosil, da mu vlada nameni za pouk večje prostore in odobri enega korepetitorja kot pomočnika. Toda vlada mu je tudi to prošnjo odklonila.⁵³ Ponovno se obrača na vlado leta 1396 s prošnjo, da bi mu povišali plačo za 15 dukatov, t.j. za okrog 10 %. Vendar tudi ta tretji poskus propade.⁵⁴ To ga je tako razjezilo, da je v začetku leta 1397 odšel na dopust v rodno mesto v Bologno. Z dopusta se ni vrnil takoj, temveč je skušal iz Italije prisiliti dubrovniško vlado, da pristane na zvišanje plače.⁵⁵ Vse to je bilo zaman in končno se je moral Karlo ves skrušen vrniti v dubrovniško službo, pod izrecnim pogojem, da bo upošteval vsak vladin ukaz in opravljal poleg učiteljskih dolžnosti vsako službo, katero mu bo vlada dodelila.⁵⁶ Kmalu po vrnitvi v Dubrovnik je okrog leta 1400 umrl. »Meštar« Karlo je primer učitelja, ki je imel v času službovanja v Dubrovniku veliko skrbi. Zaman si je prizadeval izboljšati položaj. Njegov namen je bil tudi, da dvigne šolstvo v Dubrovniku na višji položaj s tem, da izboljša prostorske pogoje in da okrepi kadrovsko strukturo s korepetitorjem.

Drugi učitelj, o čigar delovanju nam je nekaj več znanega, je **Filip de Diversis**. Jireček pravi zanj, da predstavlja pomembno obdobje v kulturni zgodovini srednjeveškega Dubrovnika. Tudi jaz menim, da je Filip predstavljal za Dubrovnik veliko pridobitev. Njemu se imajo Dubrovčani zahvaliti, da so dobili prvi zakon o šolah in da je šola dobila nove, prostorne učilnice. Končno je zapustil spis o Dubrovniku, ki predstavlja najpomembnejši vir za poznavanje življenja v Dubrovniku v 15. stoletju.⁵⁷ To so zares velike zasluge! Škoda, da te zasluge zasenči dejstvo, da je bil Filip po značaju velik prevzetnež, kar je razvidno iz vsakega njegovega dela, celo iz tistega, ki v resnici predstavlja velik kulturni napredek za mesto. Zakon o šolstvu iz leta 1435 je bil izdelan izrecno zanj (pro Filipo de Diversis). V zakonu je tudi poudarjeno, da bi bilo magistru Filipu izpod časti, če bi se ukvarjal z otroki, ki se učijo lahke stvari, kot so trgovska pisma in knjigovodstvo. Neprimerni so bili tudi šolski prostori, toda on je vedel, kako je treba pristopiti k malomeščanom, da doseže uspeh. Poroča tudi, kako je uspel dobiti nove šolske prostore. Šele po njegovem predlogu vladi, v katerem je izrazil začudenje, da Dubrovnik, mesto, čigar slava je razširjena po vsem svetu (»fama urbis istius, quae per orbem amplissima est«), nima primernih prostorov za šolo, mu je uspelo vlado omehčati.

Filip je bil bolj spreten od »meštra« Karla, ki se je 40 let pred njim prizadeval od Dubrovčanov dobiti primerne šolske prostore in je dojel, kako je treba k Dubrovčanom pristopiti. Razumljivo je, da se je veliko spremenilo, ko je prišel Filip v Dubrovnik. Ta učena glava je prišla v vzvišenem kulturnem poslanstvu. Bil je mnenja, da vse pred njim, ni imelo v Dubrovniku nikakršne veljave. Takole pripoveduje v svoji knjigi: »Prišel sem v Dubrovnik leta 1434 meseca junija z namenom, da

illud quod occuret sivi ad scribendum in libro per se, et ego Andreas teneat rescribere in libris cancellarie propriis secundum qualitatem negociorum. Et consilium minus possit et habeat libertatem providendi dicto magistro Karulo de suo labore secundum quod dicto consilio videbitur.«

⁵⁰Ibid., str. 131.

⁵¹Ibid., 29, fol. 112, a da kljub temu dobi svoje prejemke, razen če bi šel izven dubrovniškega distrikta »versus Antibarum«, bi izgubil svojo plačo.

⁵²Ibid., fol. 115 v.

⁵³Ibid., fol. 136 (28. sept. 1392).

⁵⁴Ibid., 30, fol. 127 v. (28. marec 1396); mesec dni kasneje mu vlada potrjuje staro plačo, fol. 129 v. (29. april 1396).

⁵⁵Ibid., 30, fol. 141 v. (3. maj 1397).

⁵⁶Ibid., 31, fol. 163 (7. marec 1398).

⁵⁷»Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum in clytae civitatis Ragusii ad ipsius Senatum descriptio«. Prvi je objavil Diversisov tekst V. Bunelli z uvodom in komentarji v treh nadaljevanjih v šolskih izvedstjih Zadarske gimnazije (Programma dell' I.R. Ginnasio Superiore in Zara XXIII, 1880, str. 3–54; XXIV, 1881, str. 3–48; XXV, 1882, str. 3–36). Opis Dubrovnika (iz latinščine prevedel Ivan Božić; uvodna študija »Filip de Diversis i njegovo delo«, str. I–VI), Dubrovnik 1973.

poučujem dečke in mladeniče o znanostih in olikih (»et erudirem invenes et adulescentulos in sciencia et urbanis moribus«), ker so bili v tem pogledu mnogo, celo premnogo prikrajšani (»quibus satis atque etiam satis indigebant«). Njegov način izražanja glede dubrovniškega šolstva pred njim je bil zelo neprimeren in žaljiv, ko pa vemo, da so se pred njim glede izobraževanja dubrovniške mladine trudili mnogi omenjeni učitelji. Le nadutež skuša sebi dvigniti ugled na ta način, da omalovažuje vse, kar je bilo storjeno pred njim.

Da bi vsaj bilo njegovo znanje nad znanjem drugih kolegov in predhodnikov! Toda daleč od tega. Njegov latinski jezik – ta naj bi bil glavni predmet njegovega poučevanja – je bil prav beden. Mnogo bolj eleganten je bil latinski jezik njegovega sodobnika kancelarja Stefana Fliska.⁵⁸ Žal, ta ni znal svojega kapitala v znanju na tako drastičen način kot Filip prodati lahkovernim Dubrovčanom. Filipovo strokovno znanje je bilo v obratnem sorazmerju z njegovimi nenasitnimi zahtevami. V Dubrovnik je prišel s kneževsko plačo v višini 480 perperjev,⁵⁹ kakršne ni imel pred njim niti za njim noben učitelj, toda tudi to mu ni bilo dovolj. Dve leti kasneje, leta 1436, je že zahteval 580 perperjev. Vlada mu sicer te zahteve ni izpolnila, kljub temu mu je odobrila plačo v višini 540 perperjev. S to plačo je bil po rangu višji od ostalih državnih uradnikov, razen od zdravnikov. Zdravniki pa so bili tedaj gospoda! A tudi Filip je bil gospod, vsaj po sedanjem pojmovanju, kajti njegova letna plača bi znašala okrog 80.000 dinarjev letno. Pomeni, da bi prejemal več kot danes (leta 1938) znaša plača rednega univerzitetnega profesorja.⁶⁰

Filipova slava je trajala samo šest let. Leta 1439 so Turki zasedli Srbijo. Despot Đurađ Branković se je zatekel v Dubrovnik, zato so Turki zajeli vse dubrovniške trgovce, ki so se takrat znašli v Srbiji. Posledice so bile za Dubrovnik zelo hude. Zaradi oslabitve trgovskega prometa se je izpraznila državna blagajna. Edini izhod je bil, da se znižajo plače državnim uradnikom. Vlada je dne 16. avgusta znižala plačo tudi Filipu in to od 540 na 480 perperjev. Čez dva dni, 18. avgusta, je Filip prosil za dopust. *Leta 1440 je vzel trimesečni dopust za potovanje v Italijo, ki so mu ga 29. novembra podaljšali do konca decembra.*⁶¹ *Toda z dopusta se ni vrnil. V času njegove odsotnosti sta poučevala na višji stopnji po sklepu malega sveta, kot smo že omenili, dva duhovnika, pop Marinko Brajković in pop Nikola Giuncich. Slednji je 20 let kasneje postal učitelj na osnovni šoli.*

Tako nekako naj bi bila videti življenjska pot dveh dubrovniških učiteljev. Sprašujemo se tudi, kakšen je bil njihov videz. O tem ne vemo dosti. V komedijah 16. stoletja, tudi v dubrovniških, je učitelj takole predstavljen: visok, koščen kot strašilo, umazan, krmežljivih oči, nepočesan, razmršene brade, v raztrgani in zamazani obleki, namesto dežnika ima pod pazduho velik pergamenten kodeks, opoteka se zaradi pijače. Za 14. stoletje je to brez dvoma popačena slika. Da ni ta slika učitelja povsem realna, dokazuje navodilo dubrovniške vlade svojemu poslancu, da poišče leta 1487 za učitelja človeka, ki bi bil moralno neoporečen. Čeprav bi bila njegova učenost izredna, če ne bo imel moralnih kvalitiet, ne pride v poštev za učitelja v Dubrovniku. Sprašujemo se, ali je bližje resnici slika, kakršno si o učitelju zamišlja dubrovniška vlada, ali je bolj verna slika, ki jo predstavljajo dubrovniški komediografi. Morda je v tej predstavitvi skrita mržnja proti učiteljem zaradi prejetih klofut in kazni; Bog bi vedel.

Plače učiteljev so bile v Dubrovniku, kot smo videli, različne. V začetku je bila državna pomoč majhna in se je gibala od 10 do 40 perperjev. Ta vsota ni dosegla niti nadomestila za stanarino, a šolnina, ki je znašala od osnovnošolcev 1 groš, od višješolcev pa 2 groša, tudi ni bila velika. Zato učitelji stalno prihajajo in odhajajo. S prihodom Jovana iz Čedadada se razmere izboljšajo. Državna

⁵⁸Jireček, Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner, Archiv f. slav. Phil. XXV, Berlin 1903, str. 517.

⁵⁹Cons. mai., 6, 1440–1442, fol. 46 v. (18. avg. 1440). S takšno plačo je Filip de Diversis daleč presegel ostale uradnike, razen zdravnike, katerih plača je tedaj znašala 700 do 1200 perperjev letno. Medtem ko so pred Diversisom učitelji precej zaostajali za kancelarji, jih je sedaj Filip prehitel za 100 perperjev. Kancelarske plače so se povprečno gibale na višini od 350 do 400 perperjev (npr. kancelar Egidij de Jugo je 27. junija 1440 imel plačo v višini 350+30 perperjev. Cons. mai., 6, fol. 39 v). Filip je prišel v Dubrovnik z namenom, da organizira šolstvo. Brez dvoma je na njegovo iniciativo in z njegovim sodelovanjem dubrovniška vlada v letu dni po njegovem prihodu, dne 29. januarja 1435, sprejela prvi zakon o šolah – »Ordo de scolis«.

⁶⁰Na osnovi podatka o letni plači univerzitetnega profesorja v znesku 80.000 dinarjev lahko sklepamo, da je G. Čremošnik napisal predavanje v času, ko je bil univerzitetni profesor na Filozofski fakulteti v Skopju (med leti 1935 in 1941); op. I. Voje.

⁶¹Cons. mai., 6, fol. 47 v. 67.

pomoč je znašala 80 perperjev, za stanarino je dobil 30 perperjev, poleg tega je pobiral šolnino od učencev, na nižji stopnji 2, na višji pa 3 perperje. S temi dohodki so bili učitelji kar dobro situirani. Od leta 1385 pa so prejeli učitelji dohodke v višini 280 perperjev, kar jim je omogočilo dostojno življenje. Po sedanji (leta 1938) vrednosti bi to pomenilo okrog 35.000 dinarjev. Profesorske plače so se v 15. stoletju dvignile (v primerjavi na sedanje – leto 1938) na 70.000 do 80.000 dinarjev, z izjemo med leti 1463 do 1481, ko je vlada zaradi političnih razmer varčevala. Plače učiteljev trgovske šole so ostale enake osnovnošolskim učiteljem in so se gibale med 25.000 in 30.000 dinarjev letno. Iz vsega tega je razvidno, da je bil učiteljski stan od leta 1385 dalje zelo spodobno honoriran in da se z ozirom na dohodke ne bi smeli obnašati kot reveži oziroma takšni, kot jih prikazujejo v komedijah.

O šolskih prostorih v arhivskem gradivu zelo dolgo ne najdemo konkretnih podatkov. Šele leta 1363, ko pride za učitelja Jovan iz Čedada, zvedemo, da mu vlada da na razpolago občinsko hišo, v kateri je prej deloval krojač Nikola.⁶² V delavnici tega krojača so se otroci učili visoko umetnost pisanja in čitanja in še več, odgovarjati so morali na natančna Donatova vprašanja: »verbum quid est, partes orationis quod sunt etc.« Da hiša ni bila gosposka, je razumljivo samo po sebi, čeprav o njenem položaju in velikosti ne vemo nič konkretnega. Omenili smo, da se je magister Karlo iz Bologne zamaral, da bi dobil za šolo boljše prostore in da je šele Filipu de Diversisu uspelo, da dobi hišo, v kateri je bila prej orožarna (domus armamenti). V njej sta bili dve veliki dvorani, ena v pritličju, druga v prvem nadstropju. Prva je bila namenjena za trgovsko, zgornja pa za višjo šolo. Jireček meni, da je bila ta hiša na prostoru današnje Sponze (Dogane). Mislim pa, da to ni točno. Filip namreč pripoveduje, da je hiša stala na mirnem prostoru, le hrup, ki so ga povzročali Vlahi, ko so kupovali sol, je prodril v dvorane. Sol pa se ni prodajala v carinarnici, temveč za carinarnico, na ulici, ki je vodila na Ploče. Omenjena šolska zgradba naj bi bila ena od onih palač, ki so stale za carinarnico.

S to zgradbo so bili zagotovljeni solidni in prostorni šolski prostori za srednje in višje šolstvo v Dubrovniku, toda osnovno šolstvo je še naprej životalo po mračnih privatnih zgradbah. Drastično ilustrira nenormalne razmere tega šolanja vladina prepoved iz leta 1460. Takrat je vlada nastavila za učitelja nekega diakona Hristoforja Radunovića. Da bi imel čim manj stroškov, je začel poučevati svoje učence kar v cerkvi sv. Blaža (»regit scholas in ecclesia Sci. Blasii«).⁶³ V Italiji to ne bi bilo nič neobičajno. Za šolske namene so uporabljali napol zapuščene cerkve ali prostrane pokrite vhode-atrije pred katedralami. Toda Dubrovčani so se zgražali, da se cerkev njihovega glavnega mestnega patrona, cerkev, ki stoji na glavnem trgu, uporablja v posvetne namene. Zato je vlada odločno ukazala diakonu Hristoforju, da v roku 12 dni najde primerno privatno hišo za pouk, sicer bo izgubil plačo za vse dni, ko bo imel pouk v cerkvi. Iz tega je razvidno, da vprašanje šolskih prostorov ne predstavlja svetle strani v dubrovniškem šolstvu.

Končno naj spregovorimo še o pouku srbskega jezika in cirilske pisave ter o šolah v okolici mesta Dubrovnika. V Dubrovniku je bilo veliko domačinov, med njimi tudi mnogo plemičev, ki so popolnoma obvladali srbski jezik in cirilico (latinica se v 13. in 14. stoletju za srbščino ni uporabljala!). Med drugim naj omenimo samo Stojana Zepre 1320, Stefana Binčulića do 1332, Jakova Krušića do 1347 ali brezposelne carinike plemiče, ki so v 15. stoletju iz dolgočasja v cirilici čečkali na robu prekrasnega rokopisa »Liber statutorum doane« iz 13. stoletja. Med temi čačkami se je ohranila prva pesem v srbskem jeziku (1422).⁶⁴

Iz vsega tega lahko sklepamo, da so bili v Dubrovniku posamezniki, ki so poučevali srbščino. Na žalost imamo o tem samo dva podatka. Od leta 1278 do 1313 se omenja v Dubrovniku »gramatik« Ozren. Iz naziva lahko sklepamo, da je bil pisar in učitelj pisanja. Odkril sem, da je bil sin prezbitera Dragobrata, ki je bil eden od »clerici sclauici« iz Šumeta ali Župe. *Kot smo videli, je bilo v 14.*

⁶²Šele 3. septembra 1363 je sklenil mali svet, da je magistru Jovanu dodelil za šolske potrebe občinska hiša, v kateri je prej stanoval krojač Nikola (MSHSM 27, Mon.Rag. III, str. 281, »In minori consilio captum fuit de dando donum communis in que habitat magister Nicola sartor, magistri gramatice ad tenendum scholas«).

⁶³Cons. min., 15, fol. 100.

⁶⁴Liber statutorum doane (edit. Mihajlo Peterković), SANU, Istorijsko-pravni spomenici, knj. I, Beograd 1936; Knjiga odredaba dubovačke carinarnice 1277 (edit. Josip Lučić), Dubrovnik 1989. *Na fol. 34 so na margini vpisani prvi stih pisani v cirilici na narodnem jeziku v Dubrovniku. Zabeleženi so bili med leti 1421 in 1430. (Jireček XIX, str. 57–62).*

stoletju zelo slabo stanje glede pouka latinskega jezika in pisave, ki je bil uradni jezik dubrovniške komune, še huje pa je moralo biti glede učenja srbskega jezika in pisave cirilice. Zaradi neposredne bližine srbskega zaledja: Travunije in Zahumlja ter dejstva, da je Dubrovnik živel od trgovine s Srbijo, so morali Dubrovčani obvladati cirilico in srbski jezik. Dejansko je prišel Dubrovnik že v 13. stoletju v situacijo, da je moral pošiljati pisma in listine v srbsčini. Pisarji teh dokumentov niso znani, niti ni znano, od kod so dobili to znanje. Jireček je pravilno ugotavljal, da so bili to lahko samo Dubrovčani, kajti iz mnogih slovničnih napak v dokumentih se vidi, da so bolje obvladali latinščino kot srbsčino.

Šele pred koncem 13. stoletja naletimo v Dubrovniku na nekega Srba, ki se je verjetno ukvarjal tudi s poučevanjem srbskega jezika in cirilice. To je bil »gramatik« Ozren, ki se v Dubrovniku omenja od 1278 do 1313.⁶⁵ Jireček je zbral iz dubrovniških arhivskih knjig vse podatke o njem, toda ni se mogel odločiti, kdo naj bi bil ta Ozren. On ga označuje kot »misteriozno osebnost« in misli, da bi bil lahko privatni pisar in učitelj in da mu je oznaka »gramatik« bila dodana samo kot vzdevek (Spitzname). Če bi bil Jireček pozoren na (na prvi pogled) nepomemben akt v notarski knjigi *Debita notariae* knj. I,⁶⁶ gotovo ne bi omahoval glede Ozrenovega stanu. V nekem aktu v knjigi *Debita notariae* se namreč »gramatik« Ozren omenja v sicer nepomembni zadolžnici, toda v zvezi z njim je omenjeno, da je »filius presbiteri Dragobrato«. Čeprav se je v Dubrovniku pogosto dogajalo, da so tudi katoliški duhovniki imeli nezakonske otroke (v Dubrovniku v arhivskih knjigah pogosto naletimo na takšne primere), lahko sklepamo že iz slovanskega očetovega imena (katoliški duhovniki so imeli redno koledarska imena), da je bil Ozrenov oče pravoslavni pop. Kot pravoslavni pop ni deloval v Dubrovniku, kjer so zelo strogo pazili na katoliški značaj mesta, temveč je lahko deloval v Konavljih, v Trebinju ali Stonu. Vsi ti sosednji predeli Dubrovnika so bili takrat še v okviru srbske države.

Ko smo ugotovili, kaj pomeni Ozrenov vzdevek »gramatik«, in vemo, da je popov sin, potem je upravičen sklep, da se je takšen človek v Dubrovniku lahko ukvarjal samo s pisanjem privatnih, prav gotovo pa tudi državnih aktov v cirilici. Verjetno je privatno poučeval tudi srbski jezik in cirilico. Iz tega primera vidimo, da je pravoslavna cerkev sosednje Srbije na nek način posredovala pri uvajanju izobraževanja srbskega jezika in cirilice. Po Srbu Ozrenu pišejo v Dubrovniku srbske listine spet dubrovniški plemiči in meščani, toda od leta 1370 do 1372 se kot srbski kancelar pojavi Utišen Tihoslavić, brat popa Radovina, torej spet človek, ki je izšel iz srbske cerkvene sredine.⁶⁷ Vsi ti omenjeni fragmentarni podatki, zbrani košček za koščkom iz drobnih zapisov in beležk, podatki, ki ne dovoljujejo oblikovanja zanesljive in jasne slike o načinu poučevanja v Dubrovniku v začetku 14. stoletja, dokazujejo, kako malo smisla je imela dubrovniška državna uprava za šolstvo in izobraževanje. To je bila več ali manj privatna stvar vsakega posameznika. Kdor je imel željo in voljo, da bi se naučil čitati in pisati, se je moral sam pobrigati, da je našel pot do izobrazbe.

Drugi podatek o učitelju srbskega jezika imamo šele iz leta 1390. Takrat je dubrovniška vlada namestila nekega Nikolo Bolgara »pro docendo litteras sclauicas in Ragusio,« toda odobrila mu je samo 50 perperjev pomoči in tudi od učencev ni smel pobirati šolnine.⁶⁸ Ta plača je bila premajhna za dostojno življenje (nek muzikant je isto leto prejemal 100 perperjev plače), zato mu je vlada že leta 1396 dovolila, da uravnava zlomljene kosti in operira kamen v mehurju. Kot dopolnilno dejavnost je opravljal posel ljudskega zdravnika.⁶⁹

Čeprav o pouku srbsčine razen omenjenih dveh nimamo nobenih drugih podatkov, lahko vseeno sklepamo, da so v Dubrovniku stalno poučevali ta jezik. S poučevanjem srbsčine so se, kot z dopolnilno dejavnostjo, ukvarjali razni ljudje, prav gotovo pa slovanski kancelarji (Rusko Hristoforović, Nikola Zvezdić, Marinko Cvetković itd.).

⁶⁵Gregor Čremošnik, *Dubrovački gramatik Ozren*, Narodna starina, IV, 1925, str. 329; Jireček XXVI, str. 173.

⁶⁶PAD, *Debita notariae*, knj. I, fol. 14. G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, knj. I, *Zapisi notara Tomasina de Savere 1278–1282*, Zagreb 1951, št. 947, str. 285. Die X madii (1282) Rag. etc. Nos quidem Sauinus et Lucas, filii Domincii Balbi calegarii etc. usque ad primum festum sancti Michaelis de septembri venturi debemus dare presbitero Dragobrato patri Osereni grammatici, s.d.gr. septem. Si vero etc. Hec autem etc. T. Paqua Sabini iudex. Na robu: facta.

⁶⁷Jireček XXVI, str. 174.

⁶⁸Libri Reform. 28, 1388–1390. fol. 36.

⁶⁹Jireček XXVI, str. 180.

Dubrovniška vlada se je brigala tudi za izobraževanje prebivalstva v okolici mesta. Leta 1391 je ustanovila šolo v Stonu. To malo mestece je imelo svojo šolo 120 let prej kot mesto Budva. Za učitelja je vlada postavila nekega magistra Todora in mu namenila 40 perperjev letne plače in to brez pravice do pobiranja šolnine.⁷⁰ Očitno je, da ta plača ni zadoščala za življenje, zato je Todor moral najti glavni zaslužek drugje. Verjetno je finančno stisko reševal s poljedelstvom in vinogradništvom. Magister Todor je ostal v službi do leta 1421, ko je verjetno umrl. Na njegovo mesto je vlada imenovala njegovega sina Nikšo za učitelja pod istimi pogoji. Dodatno pa ga je nastavila za pisarja na sodišču za kazenske zadeve.⁷¹

(prevedel in uredil Ignacij Voje)

* * *

Pripombe k objavi. V zapuščini pokojnega prof.dr. Gregorja Čremošnika, ki je sedaj deponirana v Arhivu Republike Slovenije, sem odkril rokopis neobjavljene razprave »Školstvo i nastavnici u srednjevekovnom Dubrovniku,« opremljene z opombami. Poleg tega teksta je Čremošnik napisal še obsežnejši povzetek te razprave (naslov: »Dubrovačke škole u srednjem veku«), ki mu je verjetno služil kot predavanje. Iz nekaterih podatkov v tekstu sem dognal, da je to predavanje verjetno nastalo v Skopju, kjer je Čremošnik leta 1935 začel akademsko kariero na tamkajšnji Filozofski fakulteti. Predaval je občo zgodovino srednjega veka in pomožne zgodovinske vede.

Ker predavanje povzema bistvene rezultate razprave, sem se odločil, da v njegov spomin ob 40-letnici smrti (umrl je 12. novembra 1958 – nekrolog z bibliografijo: Bogo Grafenauer, Gregor Čremošnik, Zgodovinski časopis, XII–XIII, Ljubljana 1958–59, str. 313–32), objavim to predavanje z nekaterimi dopolnitvami iz razprave (tiskano v kurzivi) ter z opombami iz razprave. Rezultati Čremošnikovih raziskav dubrovniškega šolstva in šolnikov, ki temeljijo na arhivskih podatkih iz Dubrovniškega arhiva, so pomemben prispevek k proučevanju dubrovniške šolske problematike, predvsem pa razkrivajo ekonomski položaj dubrovniških učiteljev. Razpravo in predavanje je G. Čremošnik napisal v srbohrvaščini, vendar v dokaj arhaičnem jezikovnem stilu. Predavanje, dopolnjeno z odlomki iz razprave in prevedeno v slovenščino bo njegove izsledke o dubrovniškem šolstvu bolj približalo slovenskemu bralcu.

O posameznih vprašanih dubrovniškega šolstva je G. Čremošnik pisal v razpravah:

Dubrovački gramatik Ozren, Narodna starina IV, 1925, str. 329, in *Miha Školar, prvi dubrovački nastavnik-svetovnjak*, Glasnik Jugosl. profesorskega društva, XVIII, 1938, str. 677–686. Opomba 9 – str. 679 – nam lahko služi tudi za ugotavljanje časa nastanka rokopisa razprave in povzetka v obliki predavanja. V njej je zapisal: »Opširneje čemo o raznim fazama kroz koje je prolazilo dubrovačko školstvo raspravljati u posebnoj studiji posvećenoj celokupnom školstvu Dubrovnik u srednjem veku.« Razprava naj bi bila takrat šele v fazi nastajanja. Predavanje pa je moral Čremošnik napisati pred letom 1938, ker v njem Mihe Školarja kot dubrovniškega učitelja ne omenja. Ta se namreč v dubrovniških virih prvič omenja leta 1324.

Predavanje prof. Čremošnika ustreza stanju raziskav dubrovniškega šolstva pred prvo svetovno vojno. Zato v opombah med strokovno literaturo omenja v glavnem študije Konstantina Jirečka. Po prvi svetovni vojni, še v večji meri pa po drugi svetovni vojni, so mnogi raziskovalci Dubrovniškega arhiva obravnavali splošna ali specialna vprašanja dubrovniškega šolstva. Naj opozorim le na nekatera najtehtnejša dela:

Jorjo Tadić, *Reforma vaspitanja dubrovačke mladeži god. 1557*, Novo doba, br. 79, Split 1926, str. 19.

⁷⁰Libri Reform. 31, 1397–1399, fol. 191 v. (28. junij 1399).

⁷¹Cons. min., 2, 1418–1422, fol. 110 (11. febr. 1420).

Ivan Božić, Pojava humanizma u Dubrovniku, Istorijski pregled, g. II., br. 1, Beograd 1955, str. 7.

Vladimir Čaldarović, Kulturni lik Dubrovnik u XV stoljeću, Dubrovnik, g. III., br. 1–2, Dubrovnik 1957, str. 14.

Ivo Perić, Dva reformna zahvata u školovanju dubrovačke omladine iz 15 i 16 stoljeća, Pedagoški rad, br. 5–6, Zagreb 1967, str. 218–226.

Isti, Školstvo u starom Dubrovniku, Školski vjesnik, br. 2, Split 1976, str. 138–144.

Duškanka Dinić-Knežević, Biblioteka Petra, dubrovačkog ljekara s početka XV veka, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. XVIII/1, 1974, str. 37–47.

Ignacij Voje, O trgovačkoj djelatnosti dubrovačkih nastavnika u srednjem vijeku, Dubrovnik, god. XXIII, br. 6, 1980, str. 59–69.

Isti, Vpliv Italije na školstvo in s tem povezan kulturni razvoj v Dalmaciji in Dubrovniku v srednjem veku, Zgodovinski časopis, 37, 1983, str. 203–212.

Bariša Krekić, The Attitude of Fifteenth Century Ragusans Towards Literacy, Byzantine Studies in Honor of Milton v. Anatos, Malibu 1985, str. 225–232.

Ignacij Voje

Zusammenfassung

Das mittelalterliche Schulwesen in Dubrovnik (Ragusa)

† Gregor Čremošnik

Anläßlich des 40. Todestags von Prof. Dr. Gregor Čremošnik (12. November 1958) wird ihm zur Erinnerung in diesem Heft seine Studie über das mittelalterliche Schulwesen in Dubrovnik und dessen Lehrerschaft veröffentlicht, die in seiner Hinterlassenschaft entdeckt und bisher noch nicht publiziert wurde. Die gesamten Forschungsergebnisse Čremošniks beruhen auf umfangreichen Beständen des Archivs von Dubrovnik. Obwohl bis zu den dreißiger Jahren des 14. Jahrhunderts nichts Näheres über Schulen und Lehrer von Dubrovnik bekannt ist, versuchte Čremošnik mit Hilfe von Schriften und paläographischen Besonderheiten festzustellen, aus welchen Kulturzentren kulturelle Einflüsse nach Dubrovnik gelangten und wo seinen Bürgern Bildung und Schreibkunst zuteil wurden (Nord- und Süditalien). In der Entwicklung des Schulwesens von Dubrovnik stellt er mehrere Phasen bzw. Zeitabschnitte fest.

Von entscheidender Bedeutung ist das Jahr 1333, in welchem die Regierung von Dubrovnik den ersten Lehrer, Magister Niccola aus Verona anstellt und ihm eine Jahressubvention von 10 Perper gewährt. Trotz dieses Umstandes bleibt das Schulwesen auch weiterhin eine private Angelegenheit. Im Jahre 1385 tut die Regierung von Dubrovnik einen entscheidenden Schritt mit der Verstaatlichung des Schulwesens, Abschaffung des Schulgeldes und Einführung eines angemessenen Gehalts für den Lehrer. Einen weiteren Meilenstein in der Entwicklung des Schulwesens von Dubrovnik stellt das Jahr 1412 dar. Seitdem wird der Unterricht aufgliedert in eine Unterstufe, wo die Schreib- und Lesefertigkeit und eine Oberstufe, wo Grammatik, Rhetorik und Philosophie vermittelt werden. Dabei kommt es zu einer interessanten Erscheinung: der Lehrer der oberen Stufe erhält vom Staat ein Gehalt und darf daher kein Schulgeld einfordern, d.h. die höhere Stufe ist kostenfrei. Der Lehrer der niederen Stufe erhält vom Staat lediglich eine Unterstützung und erhebt Schulgeld von seinen Schülern.

Das wichtigste Ereignis im Schulwesen von Dubrovnik tritt im Jahre 1435 mit dem Erlaß des Schulgesetzes (*ordo de scolis*) ein. Infolge dieses Gesetzes bleibt der Grundunterricht unverändert, die Mittelschule dagegen wird in eine kaufmännische und eine humanistische Richtung geteilt. Diese Aufteilung des Schulwesens bleibt das Mittelalter hindurch unverändert. Zur Zeit der Ausgabe des Gesetzes wird als Schulrektor der humanistisch ausgebildete Magister Filippus de Diversis aus Lucca in Italien angestellt. Hinsichtlich der Lehrer stellt der Autor fest, daß der Unterricht vor allem von Fremden aus Italien versehen wurde sowie von einigen Einheimischen, vor allem Geistlichen.

In der Folge werden zwei Lehrer näher vorgestellt: Magister Carlo aus Bologna (zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts) und Magister Filippus de Diversis aus Lucca (zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts). Čremošnik setzt sich auch mit ihrer materiellen Lage auseinander, und zwar auf der Grundlage ihrer Gehälter und anderer Begünstigungen, die ihnen zuerkannt wurden, und vergleicht sie mit den Gehältern

anderer »Salariate«. Er stellt fest, daß Magister Filippe de Diversis zu den bestbezahlten »Salariaten« Dubrovnika gehört.

Die Abhandlung enthält ferner einige Angaben über Unterrichtsmethoden, Lehrbücher und Unterrichtsräume. In der Studie ist auch vom Unterricht in der serbischen Sprache und kyrillischen Schrift die Rede. Diesbezüglich werden zwei Lehrer erwähnt: der Grammatiker Ozren aus den achtziger Jahren des 13. Jahrhunderts und Nikola Bolgar, der die serbische Sprache im Jahre 1390 unterrichtet. Die Regierung von Dubrovnik sorgt auch für den Unterricht in der Umgebung von Dubrovnik. Als Lehrer wird Magister Teodor von Ston erwähnt.

(Ignacij Voje)

SLOVENSKA MATICA

SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 8, I. nadstr., tel.: (061) 1263-190

in *Zveza zgodovinskih društev Slovenije* imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prodajnem oddelku Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po **ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.**

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj novejših knjig z zgodovinsko tematiko:

Jože Kastelic, **SIMBOLIKA MITOV NA RIMSKIH NAGROBNIH SPOMENIKIH : ŠEMPETER V SAVINJSKI DOLINI.** 725 strani – **5.700 SIT**

Branko Reisp, **GRADOVI DEŽELE KRANJSKE.** 221 strani – **4.850 SIT**

Ferdo Gestrin, **SLOVANSKE MIGRACIJE V ITALIJO.** 295 strani – **3.950 SIT**

Franc Zupančič, **DNEVNIK 1914-1918.** 320 strani – **3.465 SIT**

Rajko Cibic, **SPOMINI SLOVENCA V TUJSKI LEGIJI.** 168 strani – **2.310 SIT**

Na navedene cene je – žal – potrebno prišteti še prometni davek. Pri nakupu knjig v vrednosti nad 10.000 SIT – možnost plačila v obrokih.

Za študente veljajo še posebej znižane cene.

Dušan Biber

Titov izziv Informbiroju v analizi CIA (Prvi večji razkol v satelitskem imperiju Sovjetske zveze)

»Kdorkoli že bi pred januarjem 1948 napovedoval razkol med Titom in Stalinom, bi bil danes upravičeno čaščen kot prerok s tajinstvenimi močmi prerokovanja bodočnosti, vsekakor pa ne kot izvedenec, ki svojo napoved temelji na stvarnih dokazih,« je leta 1952 zapisal Adam B. Ulam.¹

Odpravnik poslov na ameriški ambasadi v Beogradu John Cabot pa je že 7. julija 1947 Washington opozoril, da je jugoslovanski režim »prav tako sumničav, arbitraren, nestrpen do opozicije, fanatičen in nepošten kot ruski. Po drugi plati pa nikakor ne obstaja kot kak puščavnik, kot to velja za ruski komunizem... Partizani so zelo raznolika skupina, čeprav jo v veliki meri navdihujejo in vodijo komunisti. Med njimi očitno obstajajo razlike v mišljenju, čeprav so zelo diskretne. Učinkovita opozicija sovjetski dominaciji bo bolj verjetno prišla iz partizanskih vrst kot pa iz opozicije. Konflikti interesov z Rusijo so neizogibni in silovit nacionalizem v deželi bo igral odločilno vlogo, če nastane zaostren položaj. V vrstah jugoslovanske vlade so tako zmerni kot fanatiki in se lahko v posebnih okoliščinah nepreklicno razdelijo.«

»Nesmisel« – je zapisal, kot pravijo, državni podsekretar Dean G. Acheson, ko se je seznanil z vsebino tega, le delno objavljenega telegrama iz Beograda.²

Kakorkoli že, Robert M. Blum je leta 1985 posebni razpravi, pisani za CIA, Centralno obveščevalno agencijo ZDA, dal značilen naslov: *Presenečeni nad Titom: anatomija nekega obveščevalnega neuspeha*. V besedilu s 66 opombami, tiskanem na 18 straneh, je avtor razčlenil to trditev tako na osnovi literature kot ameriških in britanskih diplomatskih dokumentov. Stalin je bil očitno že dolgo nejevoljen nad Titom in njegovimi partizani, njihovo gospodarsko politiko, prevelikim spopadanjem z Zahodom in regionalnimi ambicijami, ki so bile izziv prevladi Kremlja v komunističnem svetu. Konec leta 1947 so Jugoslovani z oklevanjem sklenili, da je bila pomoč Moskve nezadostna, izkoriščevalska in slabe kakovosti. Zahod je bil bolj pod vtisom združenjav Tita s Stalinom kot pa njunih razhajanj.

Sredi aprila 1948 so ameriški diplomati iz Beograda poročali o okrepljenih stražah pred domovi pomembnih funkcionarjev, zaprtju šole za ruske otroke in govoricah o odhodu ruskih družin. Maršal Tito ob začetku zasedanja ljudske skupščine ni dal običajne izjave o zunanji politiki in na železniški postaji ni pozdravil Dimitrova ob njegovem potovanju prek Jugoslavije. Na prvomajski paradi so prevladovali Titovi portreti in gesla. Maja meseca se je namestnik zunanjega ministra Aleš Bebler zavzel za povečan obseg anglo-jugoslovanske trgovine, Srdjan Prica pa za trgovanje z ZDA. Pravih razlogov za aretacijo Hebranga in Žujovića zahodni diplomati sprva še niso ugotovili. Opazili pa so, da Stalin 25. maja Titu ni čestital za rojstni dan. Obveščevalne ocene niso vsebovale dvomov o solidarnosti sovjetsko-jugoslovanskih odnosov.

Ko je 15. junija 1948 glasilo Informbiroja kritiziralo komuniste, ki sami sebe pretirano hvalijo in ne priznavajo svojih napak, so v ameriški ambasadi z izločanjem sklepali, da je ost kritike uperjena proti Titu ali Dimitrovu ali pa proti obema skupaj. Nepričakovano popuščanje jugoslovanskih diplomatov in podpis sporazuma o deblokadi jugoslovanskega monetarnega zlata v ZDA in plačilu odškodnine za nacionalizirano ameriško imetje sta morda le vzbudila pozornost nekaterih uslužbencev State Departmenta.

¹Adam B. Ulam, *Titoism and the Cominform*, Cambridge, Harvard University Press, 1952, str. 106, cit. po Robert M. Blum, *Surprised by Tito: Anatomy of an Intelligence Failure*, Studies in Intelligence, Central Intelligence Agency, The National Archives and Records Administration, Record Group No. 999.

²Foreign Relations of the United States, 1947, IV, str. 818-25; NARA RG 59, 860H.007-47, cit. po Blum, n.d., op. 65.

Sovjetski predlog, naj se konferenca o plovbi po Donavi skliče 30. julija v drugi prestolnici in ne v Beogradu, češ da tam ni primernih tehničnih zmogljivosti, je izzval ostro reakcijo jugoslovanskih diplomatov. Ameriški politični analitiki so opazili, da je madžarski tisk junija skoraj povsem nehal poročati o Jugoslaviji, v sovjetskem tisku pa je bilo vse manj poročil. »Razkol med Beogradom in Moskvo je obstajal skoraj pol leta, preden se je Zahod zavedel, kaj se je zgodilo. To je bil neuspeh politične obveščevalne službe večjega obsega tako pri zbiranju kot analizi podatkov,« je sklenil Robert M. Blum.³

Čprav je bila ta analiza pisana za potrebe CIA, ni bila zasnovana na dokumentih in analizah v nacionalnih varnostnih ocenah te ameriške obveščevalne organizacije. Teh virov tudi niso uporabljali niti mogli uporabiti mnogi avtorji, ki so se opirali na bogato bibliografijo svojih predhodnikov.⁴ Le Jože Pirjevec, profesor na tržaški univerzi, je v predsedniški Trumanovi knjižnici odkril in v dveh odstavkih povzel izredno zanimivo poročilo CIA z dne 18. novembra 1948 o smereh razvoja sovjetsko-jugoslovanskih odnosov.⁵ Samo poročilo pa je tako zanimivo in pomembno, da zasluži objavo v celoti, saj omogoča dober pogled v razvoj in sposobnost politične analitike ne samo CIA, temveč tudi obveščevalnih organizacij ostalih ministrstev oz. departmentov ameriške vlade, zadolženih za zunanjo politiko, vojsko, pomarico in letalstvo. Pričujoči dokument ORE 49–48 je CIA deklasificirala skupaj z mnogimi drugimi analizami 21. julija 1992.

Tako kot na drugih področjih sodobne zgodovine se danes poskuša v publicističnih nastopih in posploševanjih relativizirati in prevrednotiti pomen in dalekosežnost spora Tito-Stalin ter delovanje Informbiroja. Pritlehi politični motivi za tako dejavnost so na dlani. *Ad fontes – k virom!* postaja zato toliko bolj aktualna potreba. Zavedati pa se moramo, da je pri kritičnem vrednotenju podobnih virov potrebno skrbno zbrati še mnoge druge tuje, sedaj dostopne vire, oceniti ne samo dejstva, pač pa tudi raziskati, kako so takšne analize vplivale na formuliranje in izvajanje zahodne politike v tistem času.

Predvidevanja in napoved čistk v drugih komunističnih partijah so se kaj kmalu izkazala kot točna. Sledili so procesi proti »titoistom« v Češkoslovaški republiki, na Poljskem in Madžarskem ter v Bolgariji, prav tako tudi strogi represivni ukrepi proti prebivalstvu v Vzhodni Evropi. Kremelj res ni uspel uvesti učinkovitih disciplinskih ukrepov proti Titu, ekonomsko zlomiti Jugoslavije, izvesti puča ali ubiti Tita. Jugoslovanski predsednik se je res skrbno izogibal ukrepom, ki bi jih Sovjetska zveza izrabila kot izgovor za oboroženo intervencijo. Kot točno se je pokazalo predvidevanje o začasni jugoslovanski podpori sovjetski zunanji politiki, zaostritvi sovjetsko-jugoslovanskega spora, odpovedi pakta o medsebojni pomoči in krepitvi trgovanja z Zahodom. Uresničila se je tudi napoved, da Sovjetska zveza ne bo več podpirala zahtev o slovenski Koroški, napak pa je v zvezi z Jugoslavijo CIA predvidevala razvoj v Grčiji. Prav tako ta ocena ni računala za začasnim stopnjevanjem radikalnega, sektaškega zaostrovanja kmetijske politike, kolektivizacije na vasi, niti se ni posvetila že neposredno po resoluciji Informbiroja nakazanim trendom v notranji partijski politiki. Priznati pa je treba, da je ameriška obveščevalna služba v komaj dobrih štirih mesecih po objavi resolucije Informbiroja bila sposobna zajeti bistvo problema, še več, nakazati nadaljnje smeri razvoja.

V Nacionalnem arhivu v Washingtonu, v moderni novi stavbi na periferiji mesta v College Parku in državi Maryland, so sedaj, kot navaja zadnji bilten ameriškega združenja za proučevanje druge svetovne vojne, raziskovalcem dali na voljo nacionalno varnostne ocene in analize CIA o sovjetskem bloku in Kitajski vse do leta 1975. Morda bo to spodbudilo slovenske raziskovalce in odprlo slovenskemu zgodovinopisju nove horizonte.

³R.M. Blum, n.d., passim.

⁴Ivo Banac, *With Stalin Against Tito, Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Cornell University Press, Ithaca, London 1988, str. 271–285 navaja obširno bibliografijo, vključno z jugoslovanskimi avtorji; Jože Pirjevec, *Tito, Stalin in Zahod, Delavska enotnost*, Ljubljana 1987, str. 242–251; Holm Sundhaussen, *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1982, str. 215–216; Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, The Royal Institute of International Affairs, London, C. Hurst & Company, 1977, str. 395–400 itd.

⁵Jože Pirjevec, n.d., 217.

~~CONFIDENTIAL~~**DISSEMINATION NOTICE**

1. This copy of this publication is for the information and use of the recipient designated on the front cover and of individuals under the jurisdiction of the recipient's office who require the information for the performance of their official duties. Further dissemination elsewhere in the department to other offices which require the information for the performance of official duties may be authorized by the following:

- a. Special Assistant to the Secretary of State for Research and Intelligence, for the Department of State
- b. Director of Intelligence, GS, USA, for the Department of the Army
- c. Chief, Naval Intelligence, for the Department of the Navy
- d. Director of Intelligence, USAF, for the Department of the Air Force
- e. Director of Security and Intelligence, AEC, for the Atomic Energy Commission
- f. Deputy Director for Intelligence, Joint Staff, for the Joint Staff
- g. Assistant Director for Collection and Dissemination, CIA, for any other Department or Agency

2. This copy may be either retained or destroyed by burning in accordance with applicable security regulations, or returned to the Central Intelligence Agency by arrangement with the Office of Collection and Dissemination, CIA.

DISTRIBUTION:

Office of the President
National Security Council
National Security Resources Board
Department of State
Office of Secretary of Defense
Department of the Army
Department of the Navy
Department of the Air Force
State-Army-Navy-Air Force Coordinating Committee
Joint Chiefs of Staff
Atomic Energy Commission
Research and Development Board

~~CONFIDENTIAL~~

CIA – CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY

[Centralna obveščevalna agencija]

SMERI RAZVOJA SOVJETSKO-JUGOSLOVANSKIH ODNOSOV

ORE 49–48

Tajno

Objavljeno 18. novembra 1948

Povzetek

Titovo kljubovanje Kominformu je povzročilo prvi večji razkol v satelitskem imperiju ZSSR in je udarilo v samo jedro stalinističnega koncepta sovjetske ekspanzije prek svetovnega komunizma. Če bi Kremelj zaradi afere s Titom sklenil, da lokalne komunistične partije niso zanesljive kot učinkoviti instrumenti za ohranjanje sovjetskega nadzora nad satelitskimi državami, bodo sovjetski voditelji morali ponovno preučiti svoje sedanje metode. Glavna rezultata take ponovne preiskave bosta najbrž: (1) vsa vodstva komunističnih partij temeljito očistiti nezanesljivih elementov in (2) strogo ukrepati, da bi nevtralizirali protisovjetski antagonizem, zelo razširjen pri vzhodnoevropskih narodih.

Skorajšnja sprava med Titom in Kominformom ni verjetna. Tito bo oprezen do sprave, ker sedanji sovjetski režim nikoli ne bo pozabil herezije njegove vrste in si bo kljub začasnemu zблиžanju neizprosno prizadeval vreči Tita z oblasti. Kremelj si tudi ne more privoščiti izgube ugleda in zanikanja svoje nezmotljivosti, kar bi se zgodilo, če bi priznal, da je Tito imel vsaj delno prav. Medtem pa se zdi, da Kremelj sedaj ni zmožen uvesti učinkovitih disciplinskih ukrepov proti Titu, razen z oboroženo invazijo. Tito se bo skušal izogniti slehernim korakom, ki bi lahko izzvali ZSSR k takšni akciji. Zato niti Stalin niti Tito ne bosta tvegala takojšnjega popolnega preloma med obema državama v upanju, da bo razvoj sčasoma pripeljal do zadovoljivega izhoda iz sedanje slepe ulice. Sprava med obema državama pa bo vedno težja. Ker obe državi skušata utrditi svoj položaj, bodo razhajanja v ideologiji in praksi med njima vedno večja.

Kljub takšnemu postopnemu poglobljanju prepada med Jugoslavijo in ZSSR, bi sklep Kremlja, da uporabi svoje možnosti in s silo vrže Tita z oblasti, bolj utemeljeval mednarodni razvoj kot pa jugoslovanski ukrepi. Možnost neposredne sovjetske akcije se lahko okrepi, če bi mednarodna napetost povečala možnosti vojne ali če bi ZSSR namerno začela tretjo svetovno vojno.

SMERI RAZVOJA SOVJETSKO-JUGOSLOVANSKIH ODNOSOV

1. Morebitna grožnja svetovnemu komunizmu

Titovo kljubovanje Kominformu je povzročilo prvi večji razkol v satelitskem imperiju ZSSR. Popolni pobeg Jugoslavije iz sovjetske orbite ne bi imel večjega ekonomskega pomena za ZSSR niti ne za zahodne sile. Bolj pomemben pa bi vsekakor bil učinek uspešnega Titovega upora sovjetskim načrtom za napredovanje svetovnega komunizma. S kljubovanjem vrhovni avtoriteti Kremlja je Tito zadel v samo jedro stalinističnega koncepta sovjetske ekspanzije s pomočjo svetovnega komunizma. Neuspeh Kremlja, da bi Tita pripeljal nazaj v čredo, je sovjetskemu politbiroju znova predočil spoznanje, da disciplina komunistične partije brez podpore oborožene sovjetske sile (1) ne more vselej zagotoviti popolne poslušnosti avtoriteti Kremlja, kar zahteva sovjetski sistem, ali (2) ni dovolj stroga, da bi pripravila komunistične partije k žrtvovanju lastnih »nacionalnih« interesov v korist napredka »internacionalnega« komunizma.

Razvoj sovjetsko-jugoslovanskih odnosov ima tako dva aspekta. Prvi je takojšnji učinek jugoslovanskega dezertertva na tiste zadeve, pri katerih se zdi, da sta jugoslovanski in sovjetski politiki usklajeni, t.j. Trst, Avstrija in Grčija. Drugi, prevladujoči aspekt zadeva končni uspeh Kremlja, da Tita prisili k poslušnosti. Če bi Kremelj sklenil, da zaradi afere s Titom lokalne komunistične stranke niso zanesljive kot učinkoviti instrumenti za ohranjanje sovjetskega nadzora nad satelitskimi državami, bo moral ponovno preučiti svoje sedanje metode. Glavni rezultat take

Opomba: Pričujoča informacija je z dne 5. novembra 1948.

Pri tem poročilu so sodelovale obveščevalne organizacije zunanega, vojnega, momariškega in letalskega ministrstva.

ponovne preiskave doslej vodi k čistki vseh satelitskih elementov, ki jih Kremelj ima za nezanesljive. Lahko tudi pričakujemo, da bo Kremelj uvedel stroge represivne ukrepe in tako poskušal nevtralizirati protisovjetski antagonizem, zelo razširjen med vzhodnoevropskimi narodi.

2. Skorajšnja sprava med Titom in Stalinom ni verjetna

Skorajšnja sprava med Titom in Kominformom je skrajno neverjetna. Dlje ko se bo nadaljeval konflikt, težje bo vpletenim stranem doseči sporazum. Kremelj si spriči potrebo totalitarnega komunističnega sistema ne more privoščiti izgube ugleda in zanikanja svoje nezmotljivosti, kar bi se zgodilo, če bi priznal, da je Tito imel prav; Tito ne more kapitulirati, saj ve, da mu sedanji sovjetski režim nikoli ne bo oprostil herezije njegove vrste in si bo kljub možnosti za začasno zблиžanje neizprosno prizadeval, da ga vrže z oblasti.

Medtem pa se zdi, da Kremelj ne more učinkovito disciplinsko ukrepati proti Titu. Intervencija oboroženih sil bi naletela na odločen odpor in bi zapletla Jugoslavijo in sovjetski blok v odprt konflikt. Ekonomske sankcije ZSSR in satelitskih držav Tita ne bi primorale, da voljno sprejme sporazum, še zlasti ne, če bi mu uspelo okrepiti jugoslovanske ekonomske vezi z Zahodom. Takšne sankcije bi lahko povzročile neugodne ekonomske posledice v satelitskih državah. Titov nadzor nad Komunistično partijo Jugoslavije, vojsko in policijo je, kot kaže, dovolj močan, da vsaj v bližnji bodočnosti prepreči sovjetsko navdihovani notranji puč. Na Tita bi lahko izvedli atentat, vendar niti njegova smrt ne bi nujno preprečila, da njegovega režima ne bi nadaljevali možje, kot so Ranković, Djilas in Kardelj. Poleg tega ni verjetno, da bi si Tito dovolil, da bi ga provokacije Kremelja spravile v položaj, ki bi ZSSR dal na pol zakonit izgovor za odkrito ukrepanje.

Čeprav ZSSR doslej ni uspelo odstraniti Tita, si ne more privoščiti, da bi dezerterstvo Jugoslavije ostalo za vedno nekaznovano. Sovjetski voditelji ne smejo priznati, da niso zmožni nadzorovati komunističnih partij po vsem svetu, ker bi takšno priznanje spodkopalo temelje njihovega načrta za svetovno nadvlado. Še več, ZSSR ni voljna tako iz ekonomskih kot tudi strateških razlogov, sprejeti nobenih ukrepov, ki bi lahko Tita potisnili v objem zahodnih sil. Kaže torej, da ZSSR glede Jugoslavije vodi do Tita umirjeno politiko, medtem ko se osredotoča na bolj neposredne vidike svojega boja z zahodnimi silami.

Tito prav tako ne želi povzročiti spopada in bo najverjetneje podobno deloval zadržano. Čeprav je prepričan, da lahko kljubuje vsem posrednim sovjetskim pritiskom, bo le nerad sprejemal ukrepe, ki bi ZSSR lahko dali izgovor za oboroženo intervencijo. Vsaj v tej fazi boja med Vzhodom in Zahodom Tito ne more zapreti vrat niti najbolj oddaljeni možnosti za pobotanje s Stalinom. Čeprav bi Jugoslavija ekonomsko pridobila s popolnim prelomom z ZSSR in če bi v zameno trgovala z Zahodom, bi bila takšna poteza politično nevarna. Zato je najboljša Titova možnost za preživetje prav njegova spretnost, izogibati se odkritim nesoglasjem z ZSSR v slabotnem upanju, da bo slednjič le prišlo do kompromisne rešitve za ponovni sprejem Jugoslavije v sovjetsko orbito.

3. Možnost začasne jugoslovanske podpore sovjetski zunanji politiki

Vse dokler razplet sovjetsko-jugoslovanskih odnosov ostaja dvomljiv, bo Jugoslavija vsaj navidez podpirala sovjetsko zunanjo politiko in vse dokler bo Tito na čelu komunistične države, bo najbrž primoran še naprej uradno napadati zahodni »imperializem«. V želji, da pusti priprta vrata končni spravi s Kremljem, Tita ne bo motivirala zgolj bojazen, da bi izzval ZSSR k skrajnim ukrepom, ampak tudi spoznanje, da so zahodne velesile že zavzele stališča, ki so v nasprotju z glavnimi cilji zunanje politike Jugoslavije.

Jugoslovanske ambicije v Trstu na primer, blokirane z zahodno podporo Italiji, je ZSSR doslej podpirala. Pričakujemo lahko, da bo Jugoslavija podprla sovjetsko nasprotovanje predlogu Zahoda, naj se Svobodno tržaško ozemlje vrne Italiji, v upanju, da bo pridobila ozemlje ob končni ureditvi tega vprašanja. Seveda lahko ZSSR spremeni svoje stališče v tej zadevi, saj okleva pri krepitvi Titovega režima in si predvsem želi odhoda ameriških čet z dogovorom o Trstu.

Tito prav tako ne more pričakovati spremembe pri zahodnem nasprotovanju zahtevam Jugoslavije za slovensko koroško področje v Avstriji. Zato bo še naprej deloval v upanju, da bo Sovjetska zveza morda še vedno to področje rajši dodelila dvomljivi Jugoslaviji kot pa nedvomno »zahodni« Avstriji. Nedavne jugoslovanske akcije pa povečujejo verjetnost, da bo ZSSR v razpravah

o avstrijski mirovni pogodbi spremenila svoje dosedanje stališče glede slovenske Koroške, da bi si zagotovila zahodne koncesije v drugih zadevah.

Veliko bolj kočljiv pa je položaj Jugoslavije nasproti ZSSR v primeru Grčije. Boji v Grčiji se nadaljujejo predvsem skozi mednarodne komunistične kanale, morda pa je vpleten tudi vojaški sekretariat Kominforma. Tito ima zato sedaj manj pomembno vlogo pri vodenju kampanje grških komunistov. Ni pa verjetno, da bi Jugoslavija aktivno nasprotovala komunistični ideji v Grčiji, saj bi to lahko priklicalo neposredno maščevanje Sovjetske zveze in njenih satelitov.

4. Verjetna poglobitev sovjetsko-jugoslovanskega razkola

Vse manj verjetno bo, da bi lahko ZSSR in Jugoslavija zgladili spor, dokler bodo jugoslovansko vlado nadzorovali Tito in njegovi privrženci. K nadaljnjemu zaostrovanju sovjetsko-jugoslovanskih odnosov pa bodo prispevala vedno večja prizadevanja Kremlja, da bi v satelitskih državah odpravil tiste pogoje, ki so sprva povzročili odpadništvo Jugoslavije. Povedano drugače, komunistične partije satelitskih držav neusmiljeno čistijo vse »nacionalistične« komunistične elemente. Razpoka, ki ločuje Jugoslavijo od sovjetskega sistema, se lahko postopoma še razširi; pravzaprav je bilo že doslej, nemogoče omejiti spor na raven komunistične partije. Titova prizadevanja, da utrdi svoj položaj, pa lahko še dodatno razširijo to razpoko. Njegova glavna skrb za lastno samoohranitev bi ga lahko napeljala k sprejemu notranjih ukrepov, ki bi bili nekoliko drugačni od tistih, ki jih na sovjetski ukaz uveljavljajo v satelitskih državah. Če bi to storil, bo čutil dolžnost, da jih upraviči bolj z marksistično-leninistično kot pa stalinistično ideologijo.

Odkar je Kominform javno obtožil Tita, je ZSSR sprožila silovito kampanjo, da bi iztrebila vse »nacionalistične« komuniste v satelitskih državah. Na Poljskem je ta čistka segla v sam vrh komunistične partije, v drugih državah so disidentske elemente potihoma, vendar pa učinkovito zatrli, še preden bi lahko postali politično moteči. Hkrati s streževanjem partijskih vrst se je okrepila tudi protititovska propaganda, tako neposredna kot tudi posredna, v obliki vedno močnejšega poudarjanja »internacionalnih«, t.j. od Moskve nadzorovanih aspektov komunizma. Ta proces »čiščenja« in propaganda sta postopoma prizadela tudi odnose med Jugoslavijo in satelitskimi državami in v nekaterih primerih pospešila spore in omejevanje odnosov na vladno raven. Ker se prepir nadaljuje in se odnosi med satelitskimi državami in Jugoslavijo vedno bolj zaostrejejo, je možno, da bodo dosegli vrhunec z odpovedjo pogodb o medsebojni pomoči.

Vzporedno s čistkami v satelitskih državah pa je Tito okrepil svojo partijo z odstranitvijo vseh, ki so osumljeni tudi neznatnih teženj, da so najprej zvesti Kremlju in šele nato Titu. Večina jugoslovanskih komunistov zato zdaj verjetno soglaša z »nacionalistično« blagovno znamko komunizma, kakršno skuša ZSSR likvidirati v drugih satelitskih državah.

Dokler bodo na oblasti Titovi komunisti, se lahko politični razvoj Jugoslavije v sovjetski sferi razlikuje od razvoja v drugih satelitskih državah, ki jih bo Kremelj pripravljala za tesnejšo povezavo z ZSSR ali morda celo za končno priključitev k Sovjetski zvezi. Tudi jugoslovansko gospodarsko planiranje se lahko nekako preusmeri stran od odobrenega satelitskega vzorca. Titovemu režimu ni več treba slediti sovjetskemu urniku pri kolektivizaciji kmetijstva. Tito bo pravzaprav v večji meri motiviran za razmišljanja, kako obdržati svoj politični položaj, zbrati zaloge za kasnejše potrebe ali izmenjavati kmetijske proizvode za življenjsko pomembno blago z zahoda. Takšna razhajanja se lahko začnejo odražati na nekaterih gospodarskih področjih, ker bo Titov režim občutil nujno potrebo, da se gospodarsko okrepi, saj bo le tako lahko vzdržal vedno večji politični pritisk ZSSR in satelitskih držav. Zato je moč pričakovati, da bo Jugoslavija postopoma ublažila svojo sovražnost do evropskega obnovitvenega programa in si bo bolj odločno prizadevala trgovati z Zahodom.

5. Sovjetske možnosti za likvidacijo Tita

Če ne bo prišlo do večjih sprememb mednarodnega položaja, se bodo smeri razvoja jugoslovansko-sovjetskih odnosov, ki jih je povzročilo Titovo kljubovanje Kominformu, nadaljevale in morda se bo razkol celo še bolj poglobil. Vendar pa ima ZSSR moč, da v vsakem trenutku likvidira Tita z uporabo oboroženih sil, kar je seveda povezano z nevarnostmi, ki jih tak korak nujno lahko posledično izzove. Dokler pa se mednarodna napetost ne poveča, si lahko ZSSR privoščiti, da se vzdrži odkrite akcije proti Titovemu režimu. Vse dokler ZSSR upa, da bo razširila svoj vpliv s

političnimi sredstvi, Kremelj verjetno ne bo ukazal drastičnih ukrepov proti Jugoslaviji, kar bi neizogibno oslabilo politično moč komunistov v drugih državah. Možnost neposredne sovjetske akcije proti Jugoslaviji pa se lahko poveča, če mednarodna napetost okrepi možnost za začetek vojne ali če ZSSR namerno sproži tretjo svetovno vojno.

Osnova za vsa ta razmišljanja pa še vedno ostaja vpliv afere Tito na poskuse Kremlja, da bi obdržal disciplino v komunističnih partijah po vsem svetu, kar dokazujejo tudi čistke »nezanesljivih« elementov. Ker se razpoka med Titom in Kominformom širi, je Kremelj zaskrbljen, da ne bi tudi druge satelitske države skušale jemati za zgled Titovo neodvisno stališče. Kremelj bi se torej moral počutiti prisiljenega, da uvede nadaljnje represivne ukrepe proti satelitskim državam, kot sta na primer okrepitev vojaške okupacije ali pa celo njihova priključitev.

(prevedla Marta Biber Slapar)

Summary

Tito's Challenge to Cominform in a CIA Analysis (The First Major Rift in the Soviet Satellite Empire)

Dušan Biber

On July 7, 1947, Chargé d'Affaires in the US Embassy in Belgrade, John Cabot, suggested to Washington: »Effective opposition to Soviet domination is more likely to come from the Partisan ranks than from opposition. Conflicts of interest with Russia are inevitable, and the intense nationalism of the country [would] play a decisive role if an acute situation arose.« His views were not greeted charitably in Washington.

In 1985, Robert M. Blum wrote a paper *Surprised by Tito; Anatomy of an Intelligence Failure*. He concluded: »A schism that had serious ramifications for the West existed between Belgrade and Moscow for almost half a year before the West appreciated what had happened. This was a failure in political intelligence of major proportions, in both collection and analysis.«

Nevertheless, CIA was able to collect reliable information and to produce an analysis on November 18, 1948, *The Trend of Soviet-Yugoslav Relations* (ORE 49-48; declassified on July 21, 1992). CIA own summary reads as follows:

»Tito's defiance of the Cominform has precipitated the first major rift in the USSR's satellite empire and has struck at the very core of the Stalinist concept of Soviet expansion through world Communism; for, if the Kremlin should decide as a result of the Tito affair that local Communist parties cannot be relied upon as effective instruments for maintaining Soviet control over its Satellites, the Soviet leaders must then re-examine their present techniques. The primary results of such a re-examination will probably be (1) to purge thoroughly all Communist Party leadership of unreliable elements and (2) to take strong measures aimed at neutralizing the widespread anti-Soviet antagonism of the Eastern European peoples.

Early reconciliation between Tito and the Cominform is unlikely. Tito will be wary of a reconciliation because the present Soviet regime will never forgive his kind of heresy and will, despite any temporary rapprochement, inexorably seek his overthrow. Moreover, the Kremlin cannot afford the loss of face and denial of its infallibility which would result from admitting that Tito had been even partially right. Meanwhile, the Kremlin appears to be presently unable to institute effective disciplinary measures against Tito short of armed invasion, and Tito will seek to avoid any steps which might provoke the USSR into taking such action. Consequently, neither Stalin nor Tito will risk an immediate complete break between the two countries in the hope that developments will eventually produce some satisfactory solution of the present impasse. An accommodation between the two countries, however, will become increasingly difficult. As each state takes steps to consolidate its position, the differences between them will assume greater ideological as well as practical intensity.

Despite this gradual widening of the breach between Yugoslavia and the USSR, a Kremlin decision to use its potential to overthrow Tito by force would be motivated less by Yugoslav actions than by international developments. The possibility of direct Soviet action might increase if international tension increases the possibility of war, or the USSR deliberately launches World War III.«

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

Mednarodni interdisciplinarni simpozij Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja

Celje, 27.–29. maj 1998

V Celju je od 27. do vključno 29. maja 1998 na pobudo in v organizaciji Pokrajinskega muzeja Celje potekal mednarodni interdisciplinarni simpozij z naslovom *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja*. Pri pripravi simpozija so sodelovali Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Celju.

Raziskovalna tema Celjski grofje je v središču zanimanja tuje in domače strokovne javnosti več kot poldrugo stoletje. Enkrat bolj, drugič manj. V preteklosti je že nekajkrat burila duhove. Spomnimo se živahne in na trenutke celo vroče okrogle mize v Celju leta 1982; opozorila je na številne dileme in še neobdelana vprašanja o grofih Celjskih. In prav radovednost, kaj novega o Celjskih je bilo dognanega v vmesnem času, nas je pripeljala do odločitve za pripravo simpozija. Organizatorji smo k sodelovanju povabili raziskovalce iz domovine in tujine s področja zgodovine, umetnostne zgodovine, arheologije, literarnih ved in medicine. Odziv je bil odličen, prijavilo se je 45 referentov iz Slovenije, Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Poljske. Objektivne okoliščine, saj maj, kot se je izkazalo, ni primeren čas za organiziranje simpozijev, so zmanjšale število referentov na 31.

V sredo, 27. maja se je simpozij pričel v nabitno polno dvorani Celjskega doma. Presenečenje za referente, ne pa za organizatorje, ki se zavedamo nenavadne popularnosti te eminentne srednjeveške fevdalne rodbine na Celjskem in v širšem slovenskem prostoru. V kratkem protokolarnem uvodu sta navzoče pozdravila podžupan Mestne občine Celje Friderik Polutnik in direktorica muzeja Darja Pirkmajer. Otvoritvi sta prisostvovala tudi mag. Maximilian Eichinger kot predstavnik veleposlaništva Republike Avstrije in dr. Miroslav Polzer, vodja izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani.

Uvod v strokovni del prvega dne simpozija, ki je bil v celoti v znamenju zgodovine, je bil referat Petra Štiha za naslovom *Celjski grofje, še vedno raziskovalni problem?* Referent je podrobno predstavil dosednji potek raziskav naslovne teme simpozija. O obdobju, v katerem si gospodje Žovneški uspejo osvojiti naziv grofov, je govoril Heinz Dopsch. Vlogo, ki so jo celjski grofje igrali v medsebojni tekmi dveh rivalskih vladarskih hiš, t.j. Habsburžanov in Luksemburžanov, je podrobno osvetlil Wilhelm Baum. Sledil je Vlado Habjan, ki je predstavil svoje videnje vpliva Celjskih na oblikovanje zgodovinske usode slovenskega naroda. Po končanem rednem dopoldanskem programu je Zvonka Zupanič Slavec na kratko skicirala potek še nedokončanih medicinskih raziskav, ki jih je opravila na 18 lobanjah iz grobnice grofov Celjskih v minoritski cerkvi v Celju.

Popoldanski del simpozija se je pričel z referatom Toneta Ravnikarja o boju med Žovneškimi in Ptujskimi za Šaleško dolino. Za napredovanje Celjskih izjemno pomemben dogodek, t.j. izumrtje grofov Ortenburških na Koroškem, je pojasnila Therese Meyer. Na isto geografsko področje se je vezal referat Janeza Mlinarja z naslovom *Grofje Celjski in Koroška*. Referat *Balkanska politika celjskih grofov* je bil nov prispevek Ignacija Vojeta k še vedno premalo pojasnjeni politični dejavnosti Celjskih na Balkanu in povezanosti s carigrajskim dvorom. O veliki radodarnosti gospodov Žovneških in kasneje grofov Celjskih do Cerkve, zlasti do samostanov, je spregovoril Jože Mlinarič. Z madžarskega vidika so bili Celjski obdelani v referatih Tamasa Palosfalvíja in Istvana Tringlija z naslovoma *Časti in posestva Celjskih na Ogrskem* in *Ogrska politika zadnjih Celjskih*.

Uvodni referent drugega dne simpozija je bil Markus J. Wenninger, ki se je v prispevku *Pomen židovskih finančnikov za grofe Celjske* dotaknil gospodarske podstatí delovanja Celjskih. O Celjskih

kot gospodarstvenikih je spregovoril tudi Miha Kosi v referatu *Prometna politika celjskih grofov*. Temi se v zadnjem času namenja vse več pozornosti. Na vprašanje o obstoju pisarne na dvoru Žovneških je odgovarjal Dušan Kos v referatu *Žovneški gospodje v zrcalu diplomatike*. Katja Žvanut je o pomenu grba pri uveljavljanju politične in družbene identitete Celjskih razpravljala v referatu *Heraldične upodobitve Celjskih*. Heraldlična zapuščina, le da za področje Hrvaške, je bilo jedro prispevka Dubravke Peić Čaldarović. To je bil hkrati zadnji prispevek s področja zgodovine. O raziskovalnem projektu *Celjski v sodobni kronistiki*, ki trenutno teče v Avstriji, smo podrobno izvedeli iz prispevka Johanna Grabmayerja. Dopoldanski del simpozija sta zaključila Anton Janko in Igor Grdina. Janko nam je približal Konrada Žovneškega kot viteškega lirika 13. stoletja. Grdina pa je osvetlil delček iz bogate bere slovenskega leposlovja o Celjskih v referatu *Anton Novačan in njegov Herman Celjski*.

Arheologiji je bil namenjen popoldanski del drugega dne simpozija. O novih odkritjih z izkopavanj na Starem gradu in Knežjem dvoru so spregovorili Mitja Guštin: *Srednjeveške čaše iz Celja*, Danijela Brišnik: *Stari grad nad Celjem. Keramično gradivo iz sektorjev A in B* ter Dušan Kramberger: *Stari grad nad Celjem – notranji obrambni jarek*. Na isto tematiko je bil ubran referat Katarine Predovnik z naslovom *Grofje Celjski ob spodnji Krki: pleterski opečni tlak in problem lokacije trdnjave Kostanjevica*. Takoj po referatih je sledila strokovna ekskurzija na Stari grad in v Knežji dvor v mestu.

Zadnji dan simpozija je bil v celoti posvečen vplivu grofov Celjskih, ki so ga kot donatorji odprtih rok imeli na razvoj stavbarstva in umetnosti na področju Štajerske, Koroške in Hrvaške. Zdenko Balog je predstavil mojstrsko delavnico v službi Hermana II. v začetku 15. stoletja na Hrvaškem. Andreas Besold je spregovoril o delavnici mojstra iz Nonče vasi in njej pripisanih delih na področju historične Koroške, Štajerske in današnje Slovenije. O cerkvi sv. Danijela v Celju kot ustanovi grofov Celjskih in likovni opremi kapele Treh kraljev je tekla beseda v referatu Roberta Wlattniga. O živahni gradbeni dejavnosti v Medmurju v času grofov Celjskih je poročal Ivan Srša. Nasploh je bila umetnostno-zgodovinska tematika izredno dobro pokrita predvsem za področje Hrvaške. V zadnjem delu simpozija nam je namreč Diana Vukičević Samardžija predstavila celotno umetniško dediščino Celjskih na Hrvaškem, Marina Bregovac Pisk pa še ohranjene portrete grofov Celjskih v severozahodni Hrvaški. Strokovno analizo nagrobne plošče Margarete Celjske, ki je umrla leta 1480 v Glogawu v Šleziji kot zadnja iz hiše Celjskih, je prispeval Romuald Kaczmarek. Simpozij se je zaključil s predavanjem Mateje Kos o steklu in keramiki iz obdobja gotike v zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani.

In še zaključek. Celjski grofje so bili edina visoka plemiška rodbina v srednjem veku, ki je s sedežem v Celju, torej v današnjem slovenskem prostoru, preseгла lokalne okvire in v zasledovanju svojih dinastičnih ciljev intenzivno zaznamovala tako slovenski kot celotni srednjeevropski prostor. Kljub temu v slovenskem zgodovinopisju še vedno ne premoremo celovite znanstvene sinteze o Celjskih. Pot za doseg tega cilja bo še dolga. Simpozij v maju 1998 v Celju je bil korak naprej na poti h končnemu cilju.

Simpozij je bil vse tri dni dobro obiskan s strani poslušalcev iz strokovnih krogov, iz vrst šolnikov in velikega števila ljubiteljev zgodovine Celjskih grofov. Temu primerna je bila tudi velika pozornost, ki so jo simpoziju namenili mediji.

Simpozij so finančno omogočili Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije, Veleposlaništvo Republike Avstrije, Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, Izpostava Ljubljana, Mestna občina Celje in Pokrajinski muzej Celje.

Rolanda Fugger Germadnik

Simpozij »Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem«

Ljubljana, 18. in 19. november 1998

Nedvomno je bilo leto 1918 za Slovence usodnega pomena. Tega leta so se politični voditelji slovenskega naroda odločili, da si na ruševinah habsburške monarhije skupaj s Hrvati in Srbi zgradijo samostojno jugoslovansko državo. Začetna evforija ob »osvoboditvi« iz »ječe narodov«, kot so črno-žolto monarhijo poimenovali avstrofobi, se je hitro sprevrgla v bridko razočaranje. Kmalu je namreč postalo jasno, da bodo morali primorski in koroški Slovenci ostati izven matične države. Sanje o Zedinjeni Sloveniji so tako ostale neuresničene. Toda tudi tisti Slovenci, ki so imeli to »srečo«, da so se lahko zatekli pod okrilje jugoslovanske monarhije, so se morali sprijazniti z dejstvom, da je njihova nova domovina vse prej kot harmonična združba bratskih narodov. Slovenci torej leta 1918 ob ustanovitvi jugoslovanske države niso imeli pretiranih razlogov za slavlje. O takratnih slovenskih predstavah, sanjah, iluzijah in razočaranjih v zvezi z jugoslovansko državo so 18. in 19. novembra 1998 na simpoziju Slovenske matice spregovorili slovenski zgodovinarji.

Organizatorjem posveta je uspelo zbrati na enem mestu tako rekoč vse vrhunske slovenske strokovnjake za omenjeno problematiko. Zvenéča imena predavateljev in zanimiva tema so pripeljali v dvorano Slovenske matice precejšnje število poslušalcev, simpozij pa je s svojim obiskom počastila tudi ljubljanska županja Vika Potočnik. Za konferenčno mizo pod portretoma slavnih prvoboriteljev za Zedinjeno Slovenijo Lovra Tomana in Janeza Bleiweisa se je v dveh dneh zvrstilo petnajst predavateljev.

Znanstveni posvet je z zanimivo razpravo *Od Habsburžanov h Karadjordjevićem – med strankarskim politikantstvom in iskanjem nove identitete* začel Peter Vodopivec. V referatu je ovrednotil različne razvojne dileme, s katerimi so se Slovenci soočali v zadnjih letih obstoja Avstro-Ogrske. Poudaril je, da se Slovenci v monarhiji niso opredeljevali samo v nacionalno-političnem smislu, ampak je bila pri njih zelo močna tudi deželna oz. pokrajinska zavest, pomembno vlogo pa je igral tudi tradicionalni avstrodinastični patriotizem. Prav tako je opozoril na takrat za slovenske politike zelo značilno nekritično in pogosto napačno ocenjevanje perspektiv o političnem in kulturnem povezovanju s Hrvati in Srbi. Sledil je referat *Jurija Perovška*, ki je predstavil izsledke svojih raziskav o mednarodnopravnih vidikih obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, hkrati pa natančno opredelil položaj Slovencev v omenjeni državni tvorbi. Državi SHS je bil posvečen tudi referat *Bojana Balkovca*, razprava *Darka Dolinarja* z naslovom *Univerza, literarna veda in nacionalna literarna zgodovina* pa se je izkazala za pomembno dopolnilo k sicer na simpoziju prevladujočim politično-zgodovinskim vsebinam.

Politične koncepcije znamenitega avstromarksista Henrika Tume nam je predstavil njegov biograf *Branko Marušič*. Opozoril je zlasti na že dobro znano Tumovo tezo o nujnosti ohranitve velike srednjeevropske gospodarsko-politične tvorbe na ozemlju avstro-ogrske monarhije, ki naj bi nudila najboljše pogoje za razvoj socializma. O razklanosti liberalnega prvaka Ivana Hribarja med lojalnostjo habsburški dinastiji ter panslovanskim čustvovanjem je imel zanimiv referat *Vasilij Melik*, ki je tudi zaključil dopoldanski del simpozija.

Popoldanski del posveta je začel *Walter Lukan* z referatom *Janez E. Krek in Jugoslavija*. Že takoj uvodoma je malo za šalo malo zares dejal, da bi se moral naslov njegove razprave pravzaprav glasiti *Krek in Velika Hrvaška*. S tem je takoj na začetku poudaril svoje nestrinjanje z hagiografijami o »velikem Jugoslovancu Krelu«, ki so nastajale po Krekovi smrti. Slednji naj bi po njegovem mnenju vse do nekaj mesecev pred smrtjo jugoslovansko vprašanje pojmoval »hrvaško-unitaristično«, kar pomeni, da bi se tako Srbi kot tudi Slovenci morali podrediti hrvaškemu državnemu pravu. Sledila je razprava *Franca Rozmana*, ki je predstavil reformne koncepte slovenskih socialdemokratov pred prvo svetovno vojno, hkrati pa jih umestil v širši avstrijski in evropski okvir. *Mirko Stiplošek* je v svojem referatu ovrednotil prizadevanja slovenskih politikov za oblikovanje slovenskega parlamenta v novoustanovljeni jugoslovanski državi.

Veliko zanimanja je vzbudil referat *Janka Pleterškega*, ki je spregovoril o odnosu prvaka Slovenske ljudske stranke Ivana Šusteršiča do jugoslovanske ideje. S tem v zvezi smo slišali nekatere ugotovitve, ki se ne skladajo povsem z ustaljenimi predstavami v slovenskem zgodovino-

pisju. Tako je Pleterski med drugim zatrdil, da Šusteršič ni bil zakrknjen sovražnik srbskega naroda, ampak je zgolj nasprotoval srbski državni ideji, ker je izključevala hrvaško državno pravo. Prav tako je izrazil mnenje, da Šusteršič ni razmišljal o samoslovenski državni tvorbi, ampak da je imela zanj »državotvorni pomen« samo jugoslovanska država. Popoldanski niz razprav je zaključil *Ervin Dolenc* z referatom *Slovenski intelektualci in avtonomizem*. Ob koncu prvega dne simpozija pa smo bili nato priča še živahni diskusiji med Lukanom in Pleterskim.

Drugi dan posveta smo slišali še štiri referate. *Boris Paternu* je opisal poseg pesnika Boža Voduška v razprave o jugoslovanskem vprašanju. Največ pozornosti poslušalstva je pritegnilo duhovito razmišljanje *Igorja Grdine* o politiki in načelih (pravzaprav o pomanjkanju le-teh) Antona Novačana, ki je za časa jugoslovanske kraljevine propagiral slovensko republiko (nato pa opustil to idejo, ko mu je kralj obljubil mesto konzula). Sledil je referat *Egona Pelikana* z naslovom *Primorci v Julijski krajini in Jugoslavija*, v katerem je ovrednotil težnje primorskih politikov v obdobju med obema vojnama; ti so iz svoje zatohle italijanske ječe gledali na Jugoslavijo kot na nekakšno »obljubljeno deželo«. Kot zadnji referent je nastopil *Boris Mlakar*, ki je predstavil kritično gledanje znanega publicista, pravnika in zgodovinarja Lojzeta Udeta na slovensko politiko v dvajsetih letih. Sledila je zanimiva zaključna razprava, med katero smo slišali tudi mnenje, da bi v bodoče morda kazalo, da se na podobnih posvetih poleg ravnanja slovenske politične elite ustrezno ovrednoti tudi doživljanje in odzivanje »navadnih« ljudi na prelomne dogodke v prekratni dobi.

Referati z omenjenega simpozija bodo objavljeni v posebnem zborniku, ki bo prav gotovo pomembno obogatil slovensko zgodovinopisje.

Andrej Rahten

Mednarodni simpozij

»Confini contesi. La Repubblica Italiana e il Trattato di pace di Parigi – Sporne meje. Republika Italija in mirovna pogodba v Parizu«

Cuneo (Piemonte, Italija), 28.–29. november 1997

Mednarodni znanstveni simpozij z zgornjim naslovom so novembra 1997 v Cuneu organizirali Zgodovinski inštitut za rezistenco Cunea in pokrajine, Pokrajina Cuneo in Vsedržavni odbor za proslavo 50. obletnice razglasitve Republike, izvolitve ustavodajne skupščine in razglasitve ustave. Piemontski inštitut za rezistenco z drugimi tovrstnimi deželnimi institucijami tvori znanstveno mrežo, ki jo strokovno poseeblja Vsedržavni inštitut za odpornišvo v Milanu. Čeprav bi po nazivu teh institucij lahko sklepali, da se njihovo znanstveno področje omejuje le na odpor, to ne drži. V bistvu so to polprofesionalni inštituti (*part time* raziskovalci), ki se z revijami, simpoziji in drugimi tovrstnimi instrumenti ukvarjajo s konceptualnimi vprašanji lokalne in splošne sodobne zgodovine. Spoznanja, do katerih se je v povojnih desetletjih dokopala ta dobro strukturirana znanost, so lahko del periferne stvarnosti, lahko pa posegajo po občeveljavnih temah, ki so pomembne za kraj, regijo, državo ali pa so bistveni kar za vse zgodovinopisje.

Ker komentiram znanstveni dogodek, ki se je odvijal v Cuneu, naj v razjasnitev zgoraj povedanega citiram klasično delo tamkajšnjega vidnega zgodovinarja Nuta Revellija *Il mondo dei vinti* (Svet premaganih), literature, ki je ob raziskovanju lokalnih razmer piemontskega sredogorja, postala bistvena za preučevanje splošno veljavnih tem izseljevanja (Turin) in posledičnega opustošenja teritorija. Iz lokalnih je torej zraslo veliko splošno monografsko delo, ki opisuje na eni strani nastanek italijanskega gospodarskega razcveta (Fiat, Olivetti), na drugi pa pavperizacijo gorskega sveta.

Ob povedanem je zanimivo to, da je prav ta del Piemonta dal najpomembnejši delež oficirskemu in političnemu kadru monarhije in postal kasneje izredno pomemben za specifično tamkajšnje rezistenco. Nestrinjanje neke konstitutivne italijanske aristokracije z deviacijami fašizma je bilo za monarhijo zelo moteče. Prav v okolici Cunea so se formirale partizanske skupine *Giustizia e liberta*, ki so sebi in državi v dvajsetmesečnih bitkah s fašisti in Nemci odkupile pot v demokracijo. Ker je

Italija po vojni utrla poti, s katerimi se ta bistveni del italijanske rezistence ni strinjal, se je ta del piemontske politike umaknili daleč stran in ukini izkušnjo svoje stranke (Partito d'azione). Po predahu so se ti ljudje vračali v areno življenja in politike, kajti boj za vrednote se je v Italiji nadaljeval in potrebovali so svoj drugi *risorgimento*, ki naj bi bil alibi za notranjo in mednarodno potrditev. Agresijo, vstop v vojno in kompromitiranje monarhije je bilo treba čimprej pozabiti.

Iz teh predpostavk so organizatorji zgradili stavbo znanstvenega kolokvija. Italija je kot agresor v drugi svetovni vojni puščala za sabo same ruševine in tragedije. Ni šlo le za vprašanja *infame baratto* proti Franciji leta 1940 (Tenda, Briga, Aosta), šlo je tudi za neokolonialno politiko požgane zemlje v Libiji, Eritreji in Somaliji ter za zgrešene ambicije in zapoznili imperializem, ki je povzročil veliko slabega in neevropskega na Južnem Tirolskem in v Primorju v času od konca prve svetovne vojne do današnjih dni.

Te nestrte orehe (vzajemne zahteve tožečih sosedov) so v Rimu le s težavo trli tja do mirovne pogodbe v Parizu. To je bila v bistvu tudi tema znanstvene konfrontacije v Cuneu. Da so organizatorji razumeli bistvo problema (po vojni so vse žrtve od Italije zahtevale svoje), kaže tudi način izpeljave simpozija. Za vsako takratno italijansko »amputacijo« sta bila predvidena dva referenta. Tako sta vprašanja zahodne meje s Francijo obravnavala *Mario Giovanna* in *Jean-Louis Panicacci*, vprašanje Južne Tirolske *Leopold Steurer* in *Stefano Cali*, vprašanja Primorske in vzhodne meje *Giampaolo Valdevit* in *Boris M. Gombač*, o dolini Aoste je govoril *Roberto Nico*, o takratni diplomaciji pa *Enrico Serra*. Verjetno so organizatorji zaradi dokaj jasne italijanske politike v afriških kolonijah na simpozij povabili le enega predavatelja in sicer poznavalca afriškega italijanskega debakla, Angela Del Boca.

Omenjeni raziskovalec, ki je o tej tematiki napisal že čez 20 del, je orisal padec italijanskega imperija v Afriki. Da je bil to po šestdesetih letih grozot pravi božji dar (odpadle so obveznosti dekolonizacije), je bilo razumljivo samo po sebi. Kljub temu so se De Gasperi, Nenni in Sforza borili, da do odločitve o dokončni izgubi kolonij (23. člen) v Luksemburški palači ne bi prišlo. Kolonije, »ki jih je Italija izbojevala s krvjo« (Croce), je bilo treba obdržati, pa čeprav ni nič kazalo, da bi se to splačalo. Del Boca je v predavanju, ki je bilo sila zanimivo zaradi vprašanj reparacij in določenih analogij z našo situacijo, posebno pozornost posvetil italijanski zunanji politiki in njenemu odnosu do povojnega reševanja kolonialnih in podobnih vprašanj. Avtor je vprašanje razrešil z enostavno enačbo: če so Italijani v Libiji in Etiopiji pobili pribl. 400.000 domačinov in pokradli neizmerno količino blaga (Graziani je iz Afrike pripeljal 300 zabojev blaga velike vrednosti), potem bi morali te zadeve tudi urediti z reparacijami.

Z navajanjem sprejetih, a nikdar izvedenih sporazumov z Etiopijo, Libijo, Eritrejo in Somalijo, je Del Boca v bistvu napisal kronologijo dvoličnosti italijanske diplomacije. Ta je bila tem državam dolžna zelo veliko (Libiji 25 milijonov dolarjev ter restitucijo umetniških del in arhivov, Etiopiji 184 milijonov funtov šterlingov in 326 milijard lir itd.), vendar so prizadeti vztrajali bolj na moralnih kot na materialnih vidikih reparacije. Teh se je italijanska diplomacija vedno uspešno izogibala. Čeprav je v bivše kolonije šlo preko 1000 milijard lir (ne ve se, koliko sredstev je do tja res prišlo), se v Etiopijo ni nikdar vrnil simbolno spravni objekt in sicer obelisk iz Axuma, ki so ga Italijani ukradli marca 1937. Obljube so deževale več let in tudi s strani nekdanje zunanje ministrice Susanne Agnelli »načelno« ni bilo težav. Po pritiskih v parlamentu je isto izjavil tudi današnji zunanji minister Dini, vendar je obelisk še vedno na trgu Porta Capena v Rimu. Vendar, pravi Del Boca, srž vsega ni v tem, da bi kaznovali takratne vojne zločince (Cortese, Maletti in drugi, ki so v treh dneh prostih rok pobili 30.000 koptskih menihov). Gre za to, da bi se današnja italijanska zunanja politika znala izogniti pastem preteklosti in ne bi nadaljevala s staro kolonialno politiko, kot da od pariške mirovne pogodbe ne bi minilo 50 let. Partitokracija, ki je v devetdesetih še določala, katere stranke imajo monopol nad bivšimi kolonijami, se v korist klanov in privilegiranih skupin še vedno poslužuje metod kolonialnega *divide et impera*.

Zaradi zanimive tematike (kronologija neizpolnjevanja mednarodnih sklepov) bi z veseljem uzrli zbornik razprav, ki so ga organizatorji obljubili. To bi koristilo tudi naši diplomatski zgodovini. Del Boca je v bistvu na primeru kolonij obsodil obsoletni način vodenja italijanske zunanje politike od mirovne konference v Parizu do današnjih dni. Prav na dnu te hiše, pravi, še vihrajo sape, ki so Italijo pahnile v to kolonialno avanturo. Očiščenja še ni bilo in Italija ni sledila Herzogu v Guerniki, kraljici Elizabeti v Indiji, Chiracu v Vichyju in Kohlu v Pragi. Do takrat bo pač njena politika še nedorasla novim izzivom.

O vprašanju zahodnih meja s Francijo sta spregovorila francoski raziskovalec Jean-Louis Panicacci iz Nice in Mario Giovanna. Šlo je za ugotavljanje pravih razlogov odcepitve od Italije dveh krajev in sicer Tende in Brige oz. za državno pripadnost doline Roja. Ne da bi segali na področja, ki nas v tem kontekstu ne zanimajo, moramo vseeno bralcu omogočiti kritično presojo dejstva, da so bili ti kraji (Piemont, Aosta, Nica in Savoja) v preteklosti področja s pretežnim okcitanjskim življenjem. Tudi Savojska dinastija dolgo ni bila le italijanska dinastija in tudi Cavour je s svojim priimkom spominjal na ultramontansko poreklo. Italijanska želja po naravnih mejah na Alpah je marsikdaj zakrivala pravo stanje nacionalne sestave prebivalstva. Raznarodovanja so bila vsakodnevna stvar in znano je, da so se Piemontezci najraje pogovarjali v francoščini. Potem ko je 1860 Napoleon I. poklonil dolino Roje kot lovišča savojski dinastiji, so ti dokaj depresivni kraji ostali v Italiji do leta 1945.

Oba referenta sta na nek način skušala objektivizirati odločitve, ki so pripeljale do odcepitve teh krajev od Italije, čeprav so argumenti M. Giovanne spominjali na tovrstno razlago italijanskih zgodovinarjev v Primorju in so se gibali od poudarjenega viktimizma (Nemci so nas potegnili v vojno, poraženci, šibka diplomacija, svetovna zarota proti Italiji) do karakterizacije generala Charlesa De Gaulla kot zapriseženega sovražnika Italije, ki je zaradi podlega italijanskega napada na Francijo leta 1940 zahteval Trst za Jugoslavijo, Trento za Avstrijo ter otoke, kolonije in Piemont za Francijo. Kraji, ki so postali predmet spora med sosednjima državama so bili zanimivi predvsem zaradi velikih akumulacijskih jezer in električne energije, predvsem pa zaradi Alp, naravne pregrade, kjer bi se na svojem pohodu proti zahodu ustavile, po Giovannijevem mnenju, sovjetske čete. Avtor je francosko politiko krivil še za veliko stvari, ki jih tu ne bomo navajali. Zanimiv je njegov argument, da so na kasnejši plebiscit vplivali argumenti nacionalnega nasilja, ki so ga v okolici Nice izvajali guverner Ezio Garibaldi in fašisti. Za prebivalstvo teh pasivnih krajev je bila Nica tradicionalni kraj izseljevanja in pripadnost Franciji je bila za njih povsem logična zadeva. Italija je na različne načine skušala prepričati zaveznike o upravičenosti svojih zahtev. Podobno kot v slovensko Primorje je tudi sem prišla medzavezniška komisija, vendar je plebiscit le potrdil stanje duha prebivalstva.

Francoski predavatelj J.L. Panicacci je bil v svojem predavanju bolj konkreten in racionalen. Pregled časnikov tistega obdobja mu je potrdil misel, da se večina prebivalcev Nice in okolice ni prav posebej zanimala za ta vprašanja. Francosko časopisje je dan po podpisu mirovne pogodbe (11.2.1947) na prvih straneh pisalo o karnevalu in ne o mejnih vprašanjih. Državi sta za desetletje in več v teh krajih zamrznili odnose. Železnice, ki je povezovala Torino za Azurno obalo in ki so jo Nemci razstrelili pred svojim odhodom, ni nihče usposobil do leta 1969. V nasprotju s tem, kar so počenjali v Rimu, si Francozi teh vprašanj niso preveč gnali k srcu. Predvsem se niso posluževali italofobskih pristopov k stvari in niso sprejemali koncepta svobodnih ozemelj, ki jih je po modelu Reke predlagal Rim. O vprašanju zahodnih meja Italije sta se oba referenta strinjala, da se je Truman z vso odločnostjo postavil na stran Italije in jo rešil pred večjimi reparacijami.

Z njima se je strinjal R. Nicco, ki je obravnaval vprašanja v zvezi z dolino Aoste. Ta naravni koridor, ki ga je naseljevalo francosko prebivalstvo, je imel zelo burno zgodovino. Konstanta teh krajev je bila avtonomija, ki so jo vedno ljubosumno čuvali. Osem stoletij so se prebivalci teh dolin vezali na Savojo, čeprav bi v 16. stoletju v Švici dobili svoj kanton. Kasneje so bili odnosi s Francijo primarni. Od leta 1885 do 1905 je iz doline v pariška predmestje odšla 1/4 tamkajšnjega prebivalstva, kar govori o krizi gorskega sveta. Švica je pri prebivalcih Aoste igrala vedno pomembno vlogo, še posebej med letoma 1943 in 1945, ko je bila model sobivanja v Evropi. Čeprav bi bila združitev naravna in logična, do tega ni prišlo, ker sta bila za Švicarje pomembnejša piemontski in ligurski kapital. Poleti 1944 je partizansko gibanje, ki so ga imenovali *maqui*, sprožilo zamisel, da bi se Aosta pridružila Franciji. Za to so bili najširši krogi od cerkve do komunistov in veliko pozornosti je bilo tudi na francoski strani. Čeprav je od jeseni 1944 na tem področju delovala francoska misija *Mont Blanc* in čeprav so v dveh dneh pristaši francoske solucije zbrali 20.000 podpisov na 100.000 prebivalcev, do odcepitve ni prišlo. Nicco je v Trumanu odkril tisti moment, ki je prepričal generala De Gaulla, da so francoske aspiracije zunaj konteksta zavezniških povojnih načrtov.

Gibanje za samoodločbo se je spremenilo v gibanje za avtonomijo in ves čas od konca vojne do 26.3.1946 tečejo v Aosti dejavnosti, ki mejijo na secesionizem. Na omenjeni datum so se tisoči zbrali v Aosti in zahtevali referendum in neodvisnost doline. Federico Chabaud zavrne vse zahteve in sklicujoč se na 241 čl. kazenskega zakonika nastopi z represijo, ki jo v takratni Italiji lahko

primerjamo le s stanjem na Primorskem. Procesi proti avtonomistom so se julija 1948 vršili v Genovi in kazni so bile eksemplarične. V koloarjih Luksemburške palače so italijanski predstavniki (Saragat) na eni strani zahtevali plebiscit v Istri, na drugi pa nasprotovali tistemu v Aosti. Ob obilici retorike so v dolini Aoste sprejeli diktat zahodnih zaveznikov. Geostrateški položaj Italije je postal imperativ, kateremu so se morale ukloniti še tako upravičene zahteve prebivalcev te enkratne doline, in tako so ob mednarodnih garancijah tudi bernardinci postali Italijani.

O približno istem diktatu, tokrat na Južnem Tirolskem, sta spregovorila še Tridentinec Cali in Merančan Steurer. Prvi je spregovoril o nekaterih bistvenih datumih in sicer, da se je 14.9.1945 obdržala meja na Brennerju, da so 24.6.1946 zunanji ministri zmagovitih držav to mejo potrdili, do 5.9.1946, ko sta si v ikonografsko povsem pripravljenem okolju De Gasperi in Gruber podala roke. Cali je nato naštel še nekaj datumov in dogodkov, značilnih za italijansko držvo in tistih časih. Dežela je leta 1948 dobila kot zagotovilo avtonomije svoj prvi statut. Ta je bil nesramno premeten in naravnani proti prebivalstvu nemške narodnosti. To prebivalstvo je od nelogične konkviste nacionalno nemškega teritorija, ki je spadal pod Habsburžane prek 500 let, dobilo, kot Primorje (Julijska krajina) novo ime Alto Adige (Zgornje Poadižje). Osnova vsega zla je bil nedvomno Londonski sporazum iz leta 1915 in rimska dirigirana politika, ki se je v vseh okupiranih in »ne-odrešenih« deželah obnašala na isti način. Obljubljene avtonomije ni bilo in po štirih letih praznih obljub je nastopil fašizem. 22 let nekažnja, doseljevanja prek 100.000 Italijanov, ustanavljanje industrijskih con tudi tam, kjer to ni bilo potrebno, in kruta politika raznarodovanja so deželo popolnoma spremenili. Tudi v gospodarstvu je zevala globoka vrzel. V tradicionalnem kmetijstvu so vodilno vlogo obdržali Nemci, medtem ko so javne službe in industrija zaposlovali v glavnem doseljeno delovno silo.

Ob vsem tem sta se Mussolini in Hitler sporazumela o optiranju Nemcev za rajh. Izzelilo se je 85% prebivalstva (pribl. 200.000 oseb). Padcu fašizma (25.7.1943) je lokalni nacizem pripisoval veliko vlogo. To je bilo pravo pirovanje, kateremu ni bilo videti konca. Nočnih mor se italijansko prebivalstvo ni moglo znebiti še dolgo kasneje. Mit je kasneje opredelil vse Nemce kot naciste in Italijane kot fašiste, kar seveda ni ustrezalo resnici. Hladna vojna in interesi ZDA, ki so že krepko izpodrinili filoavstrijca Churchilla, so Italiji, tako kot drugje, prinesli diplomatsko zmago in sicer mejo na Brennerju. V Parizu je Avstrija zahtevala Južno Tirolsko, samoodločbo, demilitarizacijo in samostojnost od Nemčije. De Gasperi je obljubil poravnavo vseh fašističnih krivic, avtonomijo in posebno pozornost Rima do sožitja. Leopold Steurer je razložil, da je za sporazumom Gruber – De Gasperi stal Truman in da sta bila podpisnika njegova slamnata moža. Potem ko se je iztekla sezona bombaštva na Južnem Tirolskem, je Italija, ki se je tam posluževala istih metod in ljudi kot v času fašizma, razumela, da je treba revidirati krivični statut iz leta 1948. Ustanovljeni sta bili (1972) dve pokrajini, Bocenska in Tridentinska, kar je v deželo prineslo zaželjeni mir.

Do danes pa ni zaživela kultura sožitja, ki bi bila za razvoj dolin prepotrebna. Bolj kot na krivični okupaciji se danes kopija lomijo na prepočasnosti rimske birokracije, davčnem sistemu in nesposobnemu ozračju za novosti, ki jih prinašajo integrativni evropski procesi. Problemi nastajajo pri avtonomijah, pri nacionalizmu, pri vlogi države kot zaviralcu ali pospeševalcu razvoja, pri vidnih in nevidnih mejah, ki pogojujejo prebivalstvo obeh narodnosti. Potem ko so italijanski priseljenci okupirali mesta, so se prebivalci nemške narodnosti umaknili v visoko strukturirane vaške skupnosti. Getizacija obeh skupnosti se nadaljuje in med njima ni prepotrebne dialoga. Dolg val zgodovine še buta v odprte probleme, ki bodo taki tudi ostali, če se končno Rim ne bo odločil za bolj sodobno in dinamično držvo ne le do narodnih manjšin, ampak do stvarnosti, ki se lahko reflektirajo v drugih državnih formacijah.

Glede Primorske v omenjenem času sta v Cuneu duelirala B.M. Gombač in G. Valdevit. Če je prvi poudarjal zgodovinske prvine antifašizma in posledičnega oboroženega odpora Slovencev ter težnjo po dokončni nacionalni združitvi, je drugi jemal v poštev vprašanja demokracije in svobode po drugi svetovni vojni. To, da sta se evropska in svetovna zgodovina za kratek čas skoncentrirali prav na vprašanjih državne pripadnosti Trsta, spada po mnenju obeh avtorjev v kontekst polarizacije med velesilama. Kot je bilo na eni strani treba ustaviti komunizem (Valdevit), tako je bilo na drugi treba prisluhniti upravičenim željam prebivalstva po samoodločbi (Gombač). Upoštevajoč vse, kar se je takrat dogajalo, lahko skupaj z avtorjema rečemo, da je bilo doseženo plod kompromisov in odnosov moči velikih. V primerjavi z drugimi tovrstnimi situacijami, ki so zadevale Italijo (vprašanja Francije, Avstrije in kolonij), bi bila ugotovitev, da se je v Primorju fronta antikomunizma skrhalo na upravičenih zahtevah Slovencev, ki so zahtevali zgodovinsko revizijo nesrečnega

rapalskega dogovora, skoraj pravilna. Korektnost referentov pred strokovno publiko je bila nagrajena s priznanjem, da se nista posluževala mitov in političnih bližnjic.

Na koncu je treba omeniti, da je simpozij, kljub dejstvu, da je bil pod pokroviteljstvom Odbora za proslavo 50-letnice mirovne pogodbe, šel nekako mimo javnosti. Očitno je, da se s temi vprašanji v Italiji ukvarjajo le še zgodovinarji in da je anomalija primorskih časnikov, ki Rim spodbujajo k reviziji mirovnih pogodb, le lokalna slepa pega kratkovidnih nacionalistov, ki še ribarijo v kalnem močvirju vznejevoljenih optantov in militantne desnice. Znanstveni simpozij o *Spornih mejah od leta 1945 do leta 1947* je dal nekaterim vprašanjem dobre odgovore. Italija je kot agresor plačala za svoje početje račun, ki so ji ga izstavili skorajda isti, ki so jo sublimirali po prvi svetovni vojni. Geostrateški interesi so bili ovira, da ni bil ta račun še večji. Predavatelji in diskusija so bili na veliki višini in nedvomno nam bodo tiskani materiali potrdili to oceno. Nestrpnost bralcev lahko potolažimo z novico, da bo zbornik kmalu izšel pri Torinski založbi Abele in da bo recenzija v korist našemu znanju na tem področju.

Boris M. Gombač

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE - ČZN

Review for History and Ethnography

Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) je začel izhajati leta 1904 in je ena najstarejših slovenskih znanstvenih revij. Do okupacije je Zgodovinsko društvo v Mariboru izdalo 35 letnikov, novo vrsto pa je leta 1965 začelo izdajati takratno Združenje visokošolskih zavodov (od 1975 Univerza) v Mariboru ob sodelovanju Zgodovinskega društva v Mariboru. Na leto izideta dve številki. Jeseni leta 1997 je ČZN dobil novega urednika dr. Darka Friša in uredniški odbor, ki ga sestavljajo člani Univerze v Mariboru in drugi strokovnjaki.

Revija objavlja razprave in študije iz zgodovine, etnologije, umetnostne zgodovine, arheologije, geografije in jezikoslovja, kakor tudi knjižne ocene in poročila ter jubilejne zapise. Nova je rubrika *Diskusije*, kjer strokovno ocenjujejo objavljene razprave iz prejšnjih števil. Rubriki *Kongresi*, *simpoziji*, *društveno življenje* in *Obvestila* prinašata novice o dogajanjih v strokah, ki jih revija pokriva. Tematika ČZN se sicer območno navezuje večidel na severozahodno Slovenijo s Koroško, Celjem in njegovo širšo okolico, velikokrat pa seže tudi prek teh meja.

Sedež uredništva: Pedagoška fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija; telefon: (+386) 62 2293658; faks: (+386) 62 28180

OCENE IN POROČILA

Branko Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*. Ljubljana : Slovenska matica, 1998. 221 strani.

Branko Reisp, ugleden slovenski zgodovinar, si za vezilo ob 70-letnici ni mogel zaželeti lepšega darila, kot je izid knjige *Gradovi dežele Kranjske*. Avtor je eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki se je skoraj v celoti posvetil preučevanju kulturne zgodovine na Slovenskem. Usmeritev v bibliotekarstvo in zaposlitev v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, eni najstarejših in največjih znanstvenih knjižnic v Ljubljani, mu je omogočilo raziskave in predstavitve dragocenega fonda iz te knjižnice. Posebej odmevno je bilo njegovo delo o kranjskem polihistorju Janezu Vajkardu Valvasorju, kar je bila tudi tema njegove doktorske disertacije. Verjetno se je tudi pod vplivom Valvasorja in njegovega znamenitega dela *Slava vojvodine Kranjske* ter *Topografije sodobne vojvodine Kranjske* odločil za izbor gradov dežele Kranjske, kot jih predstavlja v knjigi.

Gradovi kot preostanki skrivnostnega srednjega veka so vedno privlačili najrazličnejše strokovnjake. Največ so se z njimi ukvarjali umetnostni zgodovinarji, ki so proučevali predvsem njihov nastanek, arhitekturni razvoj, stilno opredelitev in trenutno stanje. Od novejših kastelologov nas je s svojimi podrobnimi raziskavami slovenskih gradov obogatil Ivan Stopar (*Gradovi na Slovenskem*, Ljubljana 1986; *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji I*, Gorenjska, 1. knjiga, Ob zgornjem toku Save, Ljubljana 1996; 2. knjiga, Območje Kamnika in Kamniške Bistrice, Ljubljana 1997). Nace Šumi je v sklopu širše predstavitve arhitekture 16. stoletja zajel tudi gradove, ki so nastali v tem obdobju (*Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966). Z vidika arhivarja je graščine na nekdanjem Kranjskem obdelala Majda Smole (Ljubljana 1982), medtem ko je enciklopedičen pregled vseh gradov na Slovenskem podal Ivan Jaklič (Ljubljana 1997).

Branko Reisp se je odločil za izbor 15 kranjskih gradov. Nekateri njegovi opisi v knjigi so sicer prej že izšli v zbirki *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, nekatere pa je obdelal na novo. Seveda je tudi te iz zbirke redigiral in vsebinsko dopolnil z novim gradivom. Opisi gradov vojvodine Kranjske so po vsebini kompleksno in po metodi sintetično enotno zasnovani. Kot zgodovinar se je odločil za drugačen pristop k obravnavani temi, kot smo bili vajeni doslej. Bralce seznanja s političnimi, gospodarskimi in socialnimi pojavi, vezanimi na izbrane gradove. S tem v zvezi obravnava posamezne plemiške in meščanske rodbine in znamenite osebnosti, ki so bili na nek način povezani z življenjem v gradu. Nadalje se dotakne kulturnih dosežkov, družbenih gibanj (npr. kmečkih uporov) in naravnih znamenitosti. V knjigi se srečamo tudi z manj znanimi zanimivostmi iz naše starejše zgodovine.

Opozoril bi na nekatera skupna izhodišča pri opisih posameznih gradov. Na koncu predstavitve zgodovine posameznega gradu daje avtor zelo izčrpen pregled literature. V tekstu objavlja obsežne izvlečke iz virov. Poleg originalnega besedila (latinsko ali nemško) prinaša tudi slovenski prevod (npr. ustanovna listina, darovnica, seznam inventarjev, odlomki iz potopisov, Valvasorjevi opisi gradov ipd.). Zelo izčrpno pojasnjuje nekatere besede iz srednjeveške terminologije. Pri navajanju arhitekturnega razvoja se omejuje na najnujnejše podatke in značilnosti. Ko obravnava zgodovinski razvoj, seže, če se mu zdi potrebno, tudi nazaj v prazgodovino ali antiko, vendar daje poudarek srednjemu veku. Spremlja lastnike od prvih začetkov pa vse do najnovejšega časa. Spiski lastnikov oz. njihovih upravnikov so zelo popolni. Pri tem posebej izloči tiste rodbine ali posameznike, ki so prispevali k slovenskemu kulturnemu in zgodovinskemu razvoju. Avtorja niso pritegnili le tisti gradovi, ki so se v celoti ohranili do danes, ampak tudi nekateri, ki so danes v razvalinah ali pa so vidni le še neznatni ostanki (Kostel, Medija, Mehovo, Kalec). Eni so vezani na pomembne osebnosti, drugi na dogodke.

O nekaterih gradovih (Kalec, Bogenšperk, Medija, Turjak), ki jih obravnava Reisp, se je ohranil podroben opis pri Janezu V. Valvasorju, zato te opise objavlja in jih komentira. Sicer pa sta med izbranimi dva gradova direktno vezana na J.V. Valvasorja: Medija in Bogenšperk. V gradu Medija je bil Valvasor rojen in pokopan; pri njegovem opisu nas avtor podrobneje seznani s poreklom in člani rodbine Valvasor. V gradu Bogenšperk je Valvasor živel in ustvarjal. Tu so nastala za našo kulturo

izjemna dela. Največje in najpomembnejše je brez dvoma *Slava vojvodine Kranjske*, v nekem smislu enciklopedija naših krajev in edinstven vir. Leta 1678 je Valvasor na gradu ustanovil bakroreznico in bakrotiskarno. Posebno pozornost zbuja knjižnica, ki je obsegala 1530 zvezkov z 2630 naslovi. Opremljena je bila z ekslibrisi. V okviru knjižnice je bila tudi zbirka umetniških grafičnih listov (ok. 8000). Posredno je z Valvasorjevo rodbino povezan tudi grad Fužine. Sestra Janeza Khisla Emercijana se je poročila z Janezom Krstnikom Valvasorjem, priseljencem iz pokrajine Bergamo v Italiji. Rodbinsko povezavo srečamo tudi med rodbino Raubar s Krumperka in Valvasorji. Ana Marija Raubar se je 1632 poročila z Janezom Valvasorjem z Medije. Njun 12. otrok je bil Janez Vajkard Valvasor.

Trije gradovi na Kranjskem, ki so našli mesto v Reispovem izboru gradov, imajo vsak svojo izjemno naravno lego. Bled na skali nad jezerom, Predjama kot izreden predstavnik maloštevilnih jamskih gradov v Evropi in Otočec, ki je edini vodni grad daleč naokoli. Vso trije so odlični primeri sožitja arhitekture s krajino.

Nekateri od obravnavanih gradov v knjigi segajo po svojem nastanku daleč nazaj v zgodnji srednji vek. Bled, središče posesti briksenških škofov, spada med najstarejše v virih omenjene gradove na Slovenskem (leta 1004). Po starosti sledijo: Ljubljanski grad (rezidenca deželnega kneza, Spanheimi, sreda 12. stol.), Mehovo (mejna utrdba, zgrajena po madžarskih napadih), Smedlnik (stari stolpasti grad, 1118), Škofja Loka (središče freisinških škofov, Krancelj začetek 11. stol.). Večina opisanih gradov pa je nastala od 14. do 17. stoletja.

B. Reisp več gradov povezuje s pomembnimi dogodki oz. obdobji iz naše zgodovine. Na življenje v Kostelu so močno vplivali turški vpadi, saj je tod mimo šla ena od turških vpadnih poti na Kranjsko. Leta 1575 je Turkom z zvijačo celo uspelo grad Kostel osvojiti za krajši čas. Krumperški grad je bil v 15. in 16. stoletju v posesti stare kranjske plemiške rodbine Raubar. Mnogi člani te rodbine so se odlikovali v bojih s Turki. Med njimi je gotovo najpomembnejši Adam Raubar, ki je s kranjskimi konjeniki prispeval svoj delež k zmagi nad Turki v bitki pri Sisku leta 1593. Prav to protiturško dejavnost Raubarjev avtor naveže na protiturški tabor nad Ihanom v bližini Krumperka, ki spada med redke, vsaj do neke mere ohranjene objekte posebne slovenske ljudske utrdbene arhitekture.

Grad Mehovo je v drugi polovici 15. stoletja predstavljal ključno obrambno strateško točko, saj je šla mimo turška vpadna pot, poleg tega je bil grad postaja v verigi signalne organizacije na Kranjskem. Podobno vlogo v protiturški obrambi je imel grad Mokrice. Čeprav so Mokrice ležale na Kranjskem, so zaradi lastnikov iz Hrvaške tudi del hrvaške zgodovine. Lastniki gradu so bili večinoma iz najimennejših hrvaških plemiških rodbin in poveljniki v bojih proti Turkom. Grad Otočec je v 16. stoletju zaradi pogostih turških vpadov na to območje zelo spremenil svojo podobo. Takrat je bil v posesti Villandersov in Lenkovičev, uspešnih vojskovodij v Vojni krajini. Tudi lastniki gradu Turjak Auerspergi (Herbard VIII.) imajo zaradi zaslug v obrambi slovenskih dežel pred Turki in kot poveljniki v Vojni krajini pomembno mesto v slovenski zgodovini. Sam grad je uspešno ključoval turškim napadom (neuspešno oblegan 1491, 1528). V hudih časih turških vpadov so se okoliški kmetje zatekli za trdne zidove gradov in jih pomagali braniti. Toda v krizah fevdalne družbe, zlasti v 16. stoletju, so bili gradovi nekajkrat cilj njihovih oboroženih napadov.

Dva gradova, ki ju obravnava Reisp, sta neposredno povezana s kmečkimi upori. Grad Mehovo zaradi dogodkov v velikem slovenskem kmečkem uporu leta 1515 in prelomne vloge v teh dogodkih predstavlja pomemben zgodovinski spomenik. V zvezi z Blejskim gradom opisuje avtor, kako je bil organiziran upor leta 1515 na Gorenjskem. Grad Mokrice je odigral važno vlogo v hrvaško-slovenskem kmečkem uporu leta 1573. V opisih gradov Mehovo in Mokrice nam avtor precej podrobno poda razvoj in potek obeh velikih kmečkih uporov (1515 in 1573). Lastniki smledniškega gradu so bili v nenehnih sporih s podložniki (predvsem Janez Herbard Auersperg, general Vojne krajine). Puntarski duh smledniških podložnikov avtor spremlja skozi vse 17. stoletje.

Drug dogodek iz slovenske zgodovine, ki je pustil precej sledov v preteklih dogajanjih v gradovih in bil povezan z njihovimi lastniki oz. rodbinami, je bil protestantizem. Ko je bil zakupnik Blejskega gradu baron Herbard Turjaški, se je junija 1561 na gradu za dva dni ustavil slovenski reformator Primož Trubar. Herbard je bil namreč zelo naklonjen protestantizmu. Khisli, iz Bavarske priseljena rodbina, ki so sezidali grad Fužine, spadajo med tiste kranjske fevdalce, ki jih je verska agitacija naših reformatorjev za več desetletij pritegnila v slovensko jezikovno-kulturno območje. Bili so vodilni kranjski protestanti in podporniki slovenske protestantske književnosti. Vidov sin

Janez ter vnuk Jurij sta bila v tesnih stikih s Primožem Trubarjem in Jurijem Dalmatinom. Pomembno vlogo imajo Khisli pri nastajanju slovenskega prevoda *Biblije* in ustanovitvi prve ljubljanske tiskarne, ki jo je vodil Janez Mandelc. Zaradi tiskarne je na Fužinah nastala tudi papirnica. Khisli so bili ljubitelji in mecenji glasbene umetnosti, ki je bila takrat močno povezana s širjenjem protestantizma. Eden od lastnikov smledniškega gradu, Janez Jožef Egkh, je bil velik zagovornik protestantizma in je imel osebne zveze s Primožem Trubarjem. Številni člani rodbine Auersperg s Turjaka imajo zaradi podpore slovenski protestantski cerkvi in književnosti častno mesto v slovenski zgodovini. Auerspergi so dajali veliko podporo utemeljitelju slovenske književnosti Primožu Trubarju, ki jim je v predgovorih svojih del izražal svojo zahvalo. V gradu Turjak je našel pribežališče Jurij Dalmatin in pridigal v stari romanski kapeli.

Z dogodki narodnega prebujanja v 19. stoletju je povezan grad Kalec. Bil je rodbinski grad družine Vilhar. Med njimi je bil kot lastnik gradu povezan z narodno-buditeljskim gibanjem Friderik Karel (Miroslav) Vilhar. Kot pesnik je pomemben v toliko, v kolikor so nekatere njegove pesmi, ki jim je dodal napeve, ponarodele in jih pojejo še danes. Najpomembnejše Vilharjevo politično delo je povezano s taborom, ki je potekal na Kalcu 9. maja 1869. To je tudi motiv, da je Reisp v knjigi širše razpravljal o taborih na Slovenskem v 70-tih letih 19. stoletja.

Lastniki posameznih gradov so prispevali h gospodarskemu napredku in razvoju Kranjske. Tu predvsem prednjači grad Fužine pri Ljubljani. Vid Khisl je bil tipičen predstavnik zgodnjega kapitalizma na Slovenskem. Vodno silo Ljubljanice, ki je na Fužinah dosegla konglomeratno stopnjo, čez katero je tekla v precej mogočnih slapovih, so lastniki gradu izkoristili za gradnjo vrste manufakturnih obratov (fužine, kovačnica, mlin, steklarna, usnjarna, papirnica). V začetku 19. stoletja je grad Fužine na dražbi kupil Fidelis Terpinč, ki je postal eden prvih in največjih slovenskih industrijalcev svoje dobe. Politično je pripadal ožjemu krogu takratnega vodilnega slovenskega politika dr. Janeza Bleiweisa. Bil je tudi mecen slovenske kulture.

B. Reisp je obudil podobo Franca Antona Steinberga, pripadnika rodbine, ki je v 17. stoletju zgradila grad Kalec. Bil je Valvasorjev naslednik pri raziskovanju Cerkniškega jezera. Napisal je tudi prvo samostojno monografijo o Cerkniškem jezeru. Čeprav malo znan, je zelo zaslužen za razvoj krasologije in kartografije. Kot samouk je izdeloval razne instrumente za zemljemerstvo, pomorstvo in rudarske potrebe. Leta 1724 je bil imenovan za cesarskega upravitelja idrijskega rudnika. Na tem mestu je ostal 25 let. Izdelal je vzoren zemljevid in podroben model idrijskega rudnika. Od 16. stoletja dalje je nastal na Smledniškem gradu obsežen arhiv, ki je izredno dragocen za študij zgodovine agrarnih panog in družbenih razmerij na ozemlju smledniškega gospostva. Zaradi podobnih razmer v sosesčini pa so te študije uporabne tudi za prikaz stanja na širšem področju Gorenjske. Smledniški graščinski arhiv je med tistimi redkimi, ki ga skoraj v popolnem obsegu hranijo v Arhivu Republike Slovenije.

Gradovi (npr. Bled, Predjama, Mehovo, Turjak) so dajali navdih mnogim umetnikom. Slikarji in grafiki so ohranili njihovo prvotno podobo, zanosno so jih opevali mnogi pesniki, ali pa so v tamkajšnjih ljudeh in dogodkih videli pisatelji primerno literarno snov. Mokrice so povezane z nemškimi pisateljem Friderikom Gagernom, ki je v nekaterih svojih romanih slikal življenje obmejnega slovenskega in hrvaškega prebivalstva (v slovenskem prevodu sta izšla dva romana: *Ljudstvo* 1937, 1978 in *Ceste* 1939).

Pri opisu gradu Otočec se Reisp zaustavi ob ugotovitvi, da so dolino reke Krke na Dolenjskem včasih imenovali »dolino gradov«. Upravičeno, kajti od Suhe krajine na obeh straneh zgornje Krke, pa do tistih, ki so stali ali še stojijo v novomeški, kostanjeviški in brežiški kotlini, lahko naštejemo 57 graščinskih stavb oziroma lokalitet. To je petina vseh gradov na nekdanjem Kranjskem. Avtor našteje vse gradove ob reki Krki z enciklopedičnim prikazom zgodovine posameznega gradu in opiše sedanje stanje. Navaja dogodke, omenjene pri Valvasorju, in našteje pomembnejše lastnike. Od 57 navedenih grajskih objektov jih je v celoti ali vsaj delno ohranjenih še 22. Med drugo svetovno vojno jih je bilo uničenih 16. Velika škoda je bila storjena na Hmeljniku, Soteski in Turjaku, saj je bila uničena tudi notranja oprema. V prejšnjih stoletjih so gradovi propadali zaradi spremenjenih varnostnih in stanovanjskih razlogov ali zaradi vojaških dogodkov (fevdalne vojne, kmečki upori). Ob koncu fevdalnega obdobja so jih ogrožale družbene spremembe in omejeni gospodarski temelji plemstva. Vendar je prav na Dolenjskem propadlo največ gradov zaradi požigov iz strateških in revolucionarnih razlogov v partizanskih akcijah med drugo svetovno vojno. Klasičen primer te vrste

je požig gradu Soteska ob Krki, arhitekturno enega najlepših in najdragoceneje opremljenih gradov na Kranjskem.

Med drugo svetovno vojno, 22. oktobra 1943, so partizani grad požgali in o tem dogodku piše v svojem dnevniku Edvard Kocbek (*Listina*, Ljubljana 1982, str. 413). Ko je Boris Kidrič nekje v Kočevskem Rogu zbranim povedal, da bo zagorela Soteska, je Božidar Jakac, ki je vedel, kakšni umetniški zakladi so v tem gradu in kakšen spomenik je sam grad, začel silovito ugovarjati: »Zdaj vidim, da ste znoreli! Vso Dolenjsko boste uničili! Kaj se pa sploh greste?« A nič ni pomagalo. Točno opolnoči, kot je napovedal Kidrič, je zakrvavelo Jakčevo umetniško srce. Prof. Metod Mikuž je skoraj vsako leto peljal svoje študente na ekskurzijo v Kočevski Rog. Med potjo se je vedno ustavil v Soteski, kjer je zbranim študentom opisal, kako je doživljal požig Soteske. Iz soban so nanosili v sredo dvorišča na kup knjige in umetnine. Ko je ugotovil, da bo dragocena knjižnica postala plen ognja, je protestiral pri Matiji Mačku, ki je vodil akcijo. Ta pa mu je odgovoril: »Metod, sedaj boš videl, kako bo gorel tvoj srednji vek.« Tudi njemu je ob pogledu na uničevanje narodne dediščine in neprecenljivega umetniškega bogastva zakrvavelo srce.

Kljub temu ob Krki še vedno stojijo nekateri zgodovinsko in umetniško prav značilni in pomembni objekti, delno ali povsem obnovljeni (Otočec, Hmeljnik, Stari grad).

Ko prebiramo prijetno in zanimivo napisano knjigo Branka Reisa o gradovih, spoznamo, kako bogata je kulturna fevdalna dediščina na Slovenskem in kako so mnoge fevdalne rodbine ali njeni posamezniki odigrali pozitivno vlogo v starejši slovenski zgodovini.

Ignacij Voje

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 4. zvezek. Ed. Vincenc Rajšp, transl. Aleksandra Šerše. Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije. 1998, 303 strani, 21 zvd.

Po zaslugi marljive skupine sodelavcev Arhiva Republike Slovenije in prizadevnega vodje projekta Vincenca Rajšpa smo decembra 1998 dobili nov, 4. zvezek tekstov jožefinske izmere z mapo zemljevidov. Že na tem mestu je treba omeniti izredno kakovost tiska faksimilov zemljevidov (Gorenjski tisk Kranj). Pohvalo zasluži tudi oblikovalka publikacije Irena Mandelj. Direktor Arhiva R. Slovenije Vladimir Žumer je na predstavitvi poudaril, da si le Slovenija lahko privoščiti kompletno izdajo tekstov in zemljevidov jožefinske izmere, ker je prostorsko relativno majhna in v celoti pokrita s kartiranjem. Zato je takšen projekt tudi finančno izvedljiv. Za druge dežele nekdanje Avstroogrske (npr. za Češko) je takšen projekt težko izvedljiv, saj gre za obdelavo sto in več sekcij. Lahko potrdimo njegovo mnenje, da je vizualno najboljši zemljevid sekcije 160, ki zajema mesto Kranj s Sorškimi poljem. Da se posamezne znanstvene in upravno politične institucije zavedajo vrednosti objavljenega gradiva, dokazuje spisek sponzorjev.

Četrty zvezek obsega 19 sekcij, ki zajemajo Gorenjsko in manjši del kronovine Koroške. Segajo na tri mejna področja današnjih treh držav: Italije s Trbižem in Kanalsko dolino, Avstrije z Ziljsko dolino, Beljakom, Rožem in Podjuno ter Slovenije z Gorenjsko. Predstavljajo tri dežele, na področju katerih naj bi se leta 2006 odvijale zimske olimpijske igre. Področje Gorenjske zajema večji del Julijskih Alp s Triglavom, Gornjo Savsko dolino, Bohinjsko in Blejsko jezero, Karavanke, Kamniške Alpe, Polhograjsko hribovje ter mesta: Škofja Loka, Kranj, Kamnik, Radovljica, Trzič, Beljak, Železna Kapla, Trbiž in Pliberk.

Največji problem pri transliteraciji zapisov je bila lokalizacija krajev in ledinskih imen ter ugotavljanje današnjih poimenovanj. To delo in prevod tekstov je odlično opravila Aleksandra Šerše. Za velik del Koroške, ki je zajeta v 4. knjigi, je značilno, da so mnoga imena krajev zapisana v slovenski obliki oziroma nemška imena izpeljana iz slovenske osnove. Za študij toponomastike so prav ti zapisi neizčrpen vir.

Lahko ugotovimo, da so bili popisovalci in kartografi pozorni na marsikakšno posebnost področja, ki so ga kartirali. Popisovalci so uporabljali v vseh deželah isto metodo in se posluževali istih rubrik, na katere sem opozoril pri oceni prejšnjih zvezkov (nazadnje v ZČ 2/1998, str. 292–296). Nekatere posebnosti in značilnosti področij, ki so opisana v četrtem zvezku, bom skušal strniti v naslednjem prikazu. Opozoril bi, da sem v posebni študiji obdelal domžalsko območje na podlagi gradiva jožefinskih merenj (I. Voje, *Domžalsko območje v gradivu o prostorskih predstavah 18. stoletja*, Kronika, 39/3, 1991, str. 45–50).

Pri kartografski upodobitvi pokrajine ugotovimo neke posebnosti na zemljevidih, ki pokrivajo Gorenjsko. Odvisne so bile od dostopnosti terena. Sekcija, ki prikazuje Julijske Alpe s Triglavom kot najvišjim vrhom, je na karti podrobno obdelana le do višinske meje, do katere se je povzpел kartograf. Ker je višinske predele nakazal le s šrafitanjem, je dokaz, da se na vršace ni podal. V 4. knjigi v opisih naletimo tudi na nekatere značilnosti pokrajine, ki so plod opazovanj kartografa na terenu. Tako je za področje od Ljubnega na Gorenjskem do Radovljice (t.i. Dežela), rečeno, da ima vsekakor ugodno lego. Posebno pri Radovljici so najboljša žitna polja in zaradi živil ter krme, ki jo imajo dovolj, so tu najpremožnejše vasi v vsej deželi. Tudi za gozdove na Jelovici je zapisano, da so skoraj vsi visoki in najlepši v deželi, vendar zaradi skal in grmovja niso prehodni ne peš ne s konjem, razen po označenih poteh. Zanimiv je tudi podatek o značilnostih gozdov na ravnini med Kranjem, Olševkom in Velesovim. Posebno majhne zaplate naj bi vzgojili vaščani, zato so gozdovi visoki in ne preveč zaraščeni z grmovjem.

Posebno pozornost so na Gorenjskem popisovalci posvetili komunikacijam, saj so te izredno pomembne za premike vojske. Pri kartiranju Selške doline je popisovalec omenil, da bodo pri Praprotnem naredili most (čez Selščico) in popravili cesto, tako da vožnja ne bo ovirana. Pot od Kamne Gorice in od Kroke proti Podnartu čez most do deželne ceste je vedno tako dobra, da transport z železnimi izdelki, ki se tu izdelujejo, teče neovirano v vseh letnih časih. V bohinjskem kotu je zanimiv opis poti, ki je služila za transport rude in oglja v fužine. Poti, ki vodijo iz Stare Fužine čez Suho v dolino Mostnice pa tudi iz Srednje vasi navkreber čez Uskovnico do železokopa na Rudnem polju ter s področja Goreljeka do stanov na področju Javornika, so prevozne za vozove. Imajo večinoma trdno podlago. Seveda je na Gorenjskem mnogo predelov, ki so bili težko dostopni, ali pa poti in cest sploh ni bilo, bile so le steze.

Tekočim vodam so popisovalci prav tako posvečali posebno pozornost, ker je kartirano področje Koroške in Gorenjske zelo vodnato. V precejšnji meri je zajet in opisan gornji tok rek Drave, Save, Sore in Ziljice (širina, globina). Na rekah in potokih se omenjajo številni mlini (zidani ali leseni), mostovi (leseni, slabi in dobri, kamniti) in v veliki meri brodovi – omenjeni so takšni, ki prepeljejo le posameznike ali pa večje tovore oz. vozove (npr. pri vasi Siga je brod čez Savo, ki lahko v štirih minutah prepelje težko natovorjene vozove).

Rubrika »trdne zgradbe« je izredno pomembna za preučevanje kulturne dediščine. Dejstvo je, da med trdne zgradbe popisovalci štejejo predvsem cerkve, župnišča, ki so na Gorenjskem ponavadi enonadstropna, gradove, za katere kažejo še poseben interes, kajti prav v gradovih bi lahko namestili največ vojakov, pošte (Podkoren) in mitnice (Podklošter, Podkoren, Ježica pri Ljubljani), mlina ter stavbe, v katerih se je odvijala industrijska dejavnost.

Za Koroško in Gorenjsko je značilno, da se pri cerkvah omenja, ali imajo zidano obzidje ali so brez obzidja. Za Cerklje na Gorenjskem je npr. omenjeno, da je župnijska cerkev obdana s približno 4 sežnje visokim zidom. Vsiljuje se vprašanje, ali gre pri vseh obzidanih cerkvah za ostanke kmečkih taborov? Za Bistrico v Rožu je navedeno, da ima novo zidano cerkev z obzidjem. Zapis sekcije 176, ki zajema področje Podgorja in Krašnje, ni narejen po rubrikah, ampak so vse značilnosti pokrajine zajete v strnjem popisu. Za vse cerkve je rečeno, da so trdne in obdane z nizkim, za deželo značilnim obzidjem. Eden najlepših in po načrtu grajenih protiturških taborov na Slovenskem je tabor Goričica pri Domžalah. Opis je naslednji: »Vas ima na vzpetini trdno cerkev in župnišče z obzidjem in jarkom, v njem se lahko udrči četa, ta grič obvladuje vso ravnino na tem področju. Župnišče v obzidju je tudi trdno.«

Kot zanimivost bi omenil mlin pri Dragomlju (na Pšati). Je trden, pravzaprav propadajoči stari grad, ki že postaja posebnost.

Pri mestih, ki sem jih omenil v uvodu, popisovalci navajajo cerkve, pomembnejše javne zgradbe in meščanske hiše, ki so običajno enonadstropne. Za Beljak je med drugim rečeno, da sta v tukajšnji vojašnici dve četi, v sili je moštvo mogoče povečati za več čet. Minoritski samostan in stari grad sta zgradbi, ki lahko med svoje zidove sprejmeta tudi 600 do 700 mož. Pri Škofji Loki so naštetje cerkve, hiše v mestu so nekatere dvo-večina pa enonadstropne. Mesto je obdano z obzidjem, zahodni del leži višje, vzhodni nižje; tako zgornji kot spodnji del imata široko ulico. Mesto Kranj, kot je rečeno v opombi, ima ugodno lego zaradi obeh rek z visokimi, strmimi in skalnimi bregovi, obdano je z obzidjem. Zaustavimo se še pri Kamniku. Od trdnih zgradb so naštetje: »V mestu je frančiškanska cerkev in samostan, cerkev sv. Jožefa, v predmestju so župnijska cerkev in kapele križevega pota. Izven mesta je na vzpetini grad Zaprice. Ostale hiše v mestu so večinoma zidane in enonadstropne, mnoge pa so lesene.« V opombi je še dodano: »Mesto je pri vходу z južne strani deloma utrjeno z majhnim ozkim slemenom, ki je na koncu ob vodi skalnato, in še z obzidjem, ki mu grozi skorajšnje sesutje; ima tri glavna vrata, z vseh strani je obvladljivo.«

Za vsa tri gorenjska mesta je značilno, da imajo v tem času še srednjeveško obzidje. Pri Trziču je navedeno, da je majhen trg z dvema cerkvama, krasijo pa ga enonadstropne zidane hiše. Iz opisa Bleda je razvidno, da je lepota kraja pritegnila pozornost popisovalcev. Bled ima zidano cerkev in še nekaj enonadstropnih zidanih hiš in na strmi vzpetini 500 korakov nad samim krajem trdno zidan grad. Jezero, imanovano Marijino jezero, je 200 do 500 sežnjev široko in 1100 sežnjev dolgo, 15 do 20 sežnjev globoko, ima kamnito dno ter sladko pitno vodo. Sredi jezera je štrleča kamnita skala, 100 sežnjev dolga in široka, na njej je velika zidana cerkev in stanovanje za duhovnika v enonadstropni hiši.

Hišam po vaseh na Gorenjskem so popisovalci namenili dokajšnjo pozornost. V vaseh okrog Bohinjske Bistice in v Selški dolini naj bi bile hiše podzidane. V Zgornji Koritnici in Znojilah pa je poudarjeno, da so večinoma lesene, v vaseh okoli Mavčič in Drulovke pa deloma lesene, deloma zidane. Podobno je rečeno za vasi v okolici Kamnika. Analize podatkov v jožefinskih merjenjih bi dale zelo jasno sliko, kako so izgledale vasi na Slovenskem v drugi polovici 18. stoletja. Samostani so bili prav tako zanimivi za popisovalce, saj so predstavljali zidane objekte, v katere so lahko namestili vojaštvo. Enonadstropen nunski samostan v Mekinjah je bil označen kot nekdanji, kar pomeni, da se je popis izvršil po letu 1482, ko je Jožef II. razpustil samostan. Tudi opisi gradov so lahko primerljivi z današnjim stanjem. Grad Brdo je bil takrat štirioglat, okrog 50 korakov dolg in dvonadstropen. Lep in trden je grad Smlednik, poleg njega je prav tako kapela. V gradu so lahko nastanjene 4 čete. Lep grad v Goričanah je 500 korakov od vasi, postavljen je na višini, ima skladišče za pridelke in obzidano kašče, kjer se lahko nastani bataljon.

Iz popisa dobimo zelo popolno sliko o industrijskih obratih na Koroškem in Gorenjskem. Posebej so omenjeni rudniki. Bogati rudniki železa so bili pol ure od vasi Planina pod Golico v hribu ob potoku Jesenica, v Jeseniškem Rovtu, v Železnikih, in na Rudnem polju. Prebivalci Slovenj Plajberka, Rute in Žabnice so se ukvarjali s kopanjem svinčeve rude. Železarne in jeklarne so bile na Savi, v Javorniku, Bajdišah, Bistrici v Rožu (tudi žičarna), Trziču (veliko dobro zidanih tovarn jekla in železa), Kamni Gorici, Kropi, Bohinjski Bistrici (topilnica in plavži), Stari Fužini, Podgorju in pri Kamniku (kjer je zapisano v opombi, da so izven mesta plavž za taljenje železa in fužine; rudo vozijo sem iz Štajerske). Želbljarske kovačnice so bile v Kamni Gorici, Kropi in Podgorju pri Kamniku. Stara tovarna solitra je stala pri Pliberku, varilnica piva je bila v Trbižu. Zidani mlin za papir je bil pri mostu čez Soro v Goričanah.

Izdaja te jožefinske vojaške izmere je zahteven projekt ter predstavlja izjemen prispevek k skupni zgodovini srednje Evrope. Zato naj zaključim te predstavljene opise nekaterih posebnosti Gorenjske in deloma Koroške z mislijo uvodničarja Feliksa J. Bistra, ki v spremni besedi poudarja, da izdaja teh prvovrstnih virov predstavlja pomembno izkaznico za vstop v evropsko skupnost, saj je v opisih in na kartah v celoti prikazana naša identiteta. Bister nadaljuje: »Končno dokumentira edinstveni avstrijski kartografski opis kot slovenski oz. večjezični »univerzalni atlas« duhovno kontinuiteto in sorodstvo, ki ju nosi v sebi brez dvoma vsak srednjeevropski narod. Zato ni treba nobenemu narodu naše celine šele podeliti kakršnega koli evropskega predikata.«

Jure Sinobad, **Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine**. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998. 314 strani.

Ko človek razmišlja o ljudeh, ki so po II. svetovni vojni postavljali danes obstoječo mrežo muzejev in knjižnic, si vedno predstavlja moze izjemne in široke kulture, povezane z neizčrpano energijo in ljubeznijo do domačega kraja. Jure Sinobad je bil deležen povojne šolske vzgoje, ki ni pretirano častila klasične izobrazbe, izžareva pa tako izjemno energijo, da človeka popolnoma prevzame. Nekaj takega so morali biti ti mozeje, od katerih je danes živ le še prof. Jože Dular iz Metlike. Glede na dejstvo, da je bil avtor Sinobad tudi večinski založnik svoje knjige, mladi moze očitno nima ustrezne politično-finančne podpore, ima pa voljo in prepričanost v svoj prav, ko tudi pregovorna gorenjska preračunljivost odpove. V kolikor bo na svoji poti vztrajal, bo dobila Radovljica izjemnega moza, ki bi ga pametni ljudje v okviru možnosti finančno in moralno kar najbolj podprli.

Naključje je nanoslo, da sem nastanek knjige lahko dlje časa neposredno spremljal. Pri avtorju me je navduševal pristop, ki je iskal povezavo med tamkajšnjimi socialnimi in gospodarskimi razmerami ter izjemnim intelektualnim potencialom obravnavanega ozemlja v preteklosti in sedanosti. Prepričan sem, da je v svojih naporih, ki so brez ideoloških predznakov in v velikem spoštovanju do življenjskih uspehov posameznikov (zato enakopravno obravnava tudi ženske), uspel.

Eden izmed temeljnih problemov, s katerimi se je avtor spopadel, je poimenovanje obravnavanega ozemlja. Pri terenskem delu in nato tudi v starejši literaturi je ugotovil, da je poimenovanje ozemlja kot Radovljiške ravnine umeten konstrukt sodobnih geografov, ki smatrajo za eno svojih osrednjih nalog vsiljevanje nove regionalne razdelitve Slovenije ali vsaj njeno preimenovanje. Kakšno zmedo so povzročili s Severovzhodno Slovenijo (namesto Štajerske in Prekmurja) in podobnimi oportunističnimi neumnostmi, ko otroci iščejo Dolenjske Toplice v Prekmurju, ker ležijo v Panonski nižini, vemo samo obupani starši. Jure Sinobad zahteva vrnitev starega poimenovanja Radovljiške ravnine z Deželo, pri čemer je preveč uvideven do geografskih avtoritet, ki bi jih kazalo v tem in številnih drugih primerih popolnoma zavrniti. Podpisani ima zelo grenke izkušnje, ko najstarejšega dolenjskega mesta Kostanjevica niso bili pripravljene vključiti v Dolenjsko, ampak jim predstavlja del Zasavja. Večina Slovencev danes ne ve, da je Vipava kranjska, Ilirska Bistrica pa ravno tako. Ahistoričnost jim gotovo ne bo pripomogla do večje uveljavitve njihove vede.

»Deželo« – poimenovanje je med starejšimi in od sodobnega javnega mnenja neodvisnimi ljudmi še danes živo – sestavljajo katastrske oziroma nekdanje davčne občine Radovljica, Predtrg, Mošnje, Otok, Begunje, Nova vas, Hraše, Doslovče, Zabreznica in Žirovnica. Njihovi podobi v franciscejskem katastru je odmerjen osrednji del knjige. Poleg agrarnih razmer avtorja izjemno pritegujejo tudi dodatni viri zaslužkov tukajšnjih ljudi, ki so jih našli v različnih obrteh, transportu in turizmu. Njegova analiza presega običajna tovrstna besedila, ker je vključil tudi reambulanco franciscejskega katastra. Zato sega njegova, na dokumentih narejena analiza agrarnih razmer tudi v drugo polovico 19. stoletja.

Knjiga Jureta Sinobada je v prvi vrsti posvečena ljudem iz Dežele. Raziskati skuša, zakaj je iz nje izšlo toliko akademskih izobražencev in poslovnežev, ki so se trajno zapisali v slovensko zgodovino v najširšem smislu besede. Enega izmed poglavitnih vzrokov, ki pa ga posebno ne poudarja, je našel v izjemni gospodarski moči. To izraža na eni strani posestna struktura, ko je v posameznih katastrskih občinah okoli tretjina kmetov gruntarjev (na Dolenjskem jih običajno preštejemo na prste ene roke, pa še teh je preveč), na drugi pa v veliki poslovnosti in odprtosti, zlasti proti Koroški in še posebno Ziljski dolini. Tukajšnji kmečki gospodarji so do konca I. svetovne vojne pošiljali svoje naslednike v nemški del Koroške, da so se naučili sosedskega jezika, da bi bolje in lažje gospodarili, ne pa da bi se potučili. Iz gospodarske trdnosti in poslovne odprtosti so se zato lahko rojevali tu ljudje kot A.T. Linhart, mogočen rod Prešernov, pa Zupani ali Hudoverniki ali pa Kolmani in nenazadnje tudi Avseniki, ki (kljub vsej gonji proti njim pod vodstvom »zabavnjakov« in narodnih čistunov, ki pa jim je bila resnična narodna zavest deveta skrb) niso nikoli pozabili na svoje slovenstvo.

Jure Sinobad je svojo knjigo zgradil predvsem na virih 19. stoletja, po literaturi pa sega daleč nazaj, vse tja v prazgodovino. Njegova knjiga skuša biti kritični izbor vsega dosedanjega vedenja o Deželi. Niso mu tuja ne arheološka, ne etnološka, ne umetnostnozgodovinska in druga spoznanja.

Kljub lokalpatriotizmu, ki ga ne skriva, je kritičen. Zato njegova knjiga ni apologija Radovljice z okolico (mestu se v bistvu izogiba), ampak predvsem prikaz prebivalstva kot celote z najvidnejšimi posamezniki. Temeljito in kritično je pregledal tako *Slovenski biografski leksikon* kot *Enciklopedijo Slovenije* in obe monumentalni deli v marsikaterem pogledu dopolnil. Tu se mu je pri branju nemških besedil zgodilo nekaj manjših, vendar nebitvenih napakic.

Slovenski zgodovinarji smo franciscejski kataster že dokaj izrabili, čeprav je dela še za nekaj generacij. Jure Sinobad odstopa od tovrstnega povprečja, ker je obdelal celo regijo; to daje bistveno drugačne rezultate kot v primeru, da ostanemo zgolj pri eni katastrski občini. Predvsem pa je neprimerno bolj od večine tovrstnih raziskovalcev pritegnil v obravnavo ljudi iz regije. Ker ima uravnotežen odnos do vseh človekovih dejavnosti, so mu zanimivi vsi, od vrhunskih pesnikov do graditelja posebnih železarskih talilnih peči. Njegovo delo predstavlja okvir znanja, ki naj bi ga poslej posedoval vsak resnično izobraženec iz Dežele. Vse slovenske regije nimajo tako uglednih ljudi, kljub temu pa Sinobadova metodo velja posnemati.

Sinobadova knjiga je izšla v razkošnem formatu in lepi opremi in je tudi na ta način odraz uspešnosti in odličnosti ljudi iz Dežele.

Stane Granda

Marjan Drnovšek, **Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom.** Ljubljana : Nova revija, 1998. 390 strani. (Korenine)

*»Že od nekdaj imenitna
Je Amerika res b'la
Prav bogata, rodovitna,
Tu živeti je lohka.«*

Pričakovanja slovenskih izseljencev na poti v novo domovino so bila vedno polna upov. To nenazadnje simbolizira tudi naslovnica nove knjige dr. Marjana Drnovška *Usodna privlačnost Amerike*, ki prikazuje svetlo točko upanja, ki spremlja izseljenca na prekoceaniki na poti v neznano. Pričujoča knjiga obravnava občutenje izseljencev na njihovi poti v Ameriko in občutke, ki so jih prežemali ob srečanju s to, toliko pričakovano deželo. Glavni junak knjige je torej posameznik s svojimi upi in pričakovanji. Avtor se je oprl na številna osebna pričevanja, ki jih je zaokrožil v zgodbe in vpel v vsakokratni širši časovni, prostorski in tematski kontekst. S takšnim pristopom se pričujoče delo na povsem originalen način razlikuje od dosedanjih del, ki obravnavajo slovensko izseljensko problematiko. Če so bila dosedanja dela premnogokrat pisana preveč publicistično in čustveno osebno, je avtor v prvi vrsti dal besedo takratnim udeležencem izseljevanja. Na tej podlagi je obrnil povsem novo stran v razumevanju mnogoplastne problematike slovenskega izseljenišva.

V pismih, ki so jih izseljenci po prihodu v novo domovino pošiljali v stari kraj, lahko zasledimo najprej opis poti. Marsikateri izseljenec je šele z vkrcanjem na ladjo prvič videl morje. V času modernih transportnih sredstev si le stežka predstavljamo občutke tistih, ki so med prvimi pluli čez Atlantik, na jadrnicah, ki so bile v uporabi še v prvi polovici 19. stoletja. Potovanje je tako lahko trajalo tedne in tedne, marsikdo pa si je pot zapomnil predvsem po slabosti, ki jo je povzročala morska bolezen. Tako je že leta 1835 Atlantik prejadral misijonar Franc Pirc, svojo pot pa je opisal v pesnitvi z naslovom *Pesem od mojiga popotovanja v Ameriko*, ki je izšla v Ljubljani naslednje leto. Kmalu za Pircem se je v Ameriko odpravil tudi Andrej Bernard Smolnikar, prav tako misijonar, ki se je na jadrnico vkrcal že v Trstu in je z njo plul do Bostona. Seveda to še zdaleč nista bila edina slovenska misijonarja. Nekateri med njimi, kot sta npr. bila Friderik Baraga ali pa Lovrenc Lavtižar, so se po prihodu v Ameriko naučili tudi jezika domorodcev, da so lahko med njimi uspešno oznanjali vero. Mogoče bi tu še posebno omenil dejavnost Franca Pirca, ki je ob svojem obisku v stari domovini ljudi vabil v Ameriko, bolj natančno povedano v Minnesoto. Potencialne izseljence je seznanjal z razmerami v Ameriki tudi prek svojih pisem, ki so izhajala v *Novicah* in *Zgodnji Danici*. V njih je podrobno opisoval potek poti ter cene zemljišč, pa tudi nasploh razmere, ki so tam vladale.

Poleg misijonarjev najdemo med prvimi slovenskimi izseljenci v Ameriki tudi krošnjarje, predvsem Belokranjce, ki so se v Novi svet pričeli naseljevati že v štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja. S krošnjarjenjem so nadaljevali tudi v Združenih državah, dokler se niso ustalili v večjih mestih. Tako sta bila prva znana slovenska krošnjarja v Ameriki Janez Gorše in Matija Premuta, ki je v nekaj letih po prihodu že postal ugleden trgovec in gostilničar v mestu St. Louis.

Seveda izselitev ni pomenila kar vkrcati se na ladjo in odpluti. Kdor je namreč želel zapustiti domovino, je moral zaprositi za dovoljenje, ki mu je omogočalo izselitev, izstavljeno pa je bilo v obliki pisnega dokumenta. Najpomembnejši dokument, s katerim se je potujoči prek državne meje lahko identificiral tudi v tujini, je bil »pos« (der Pass), kakor so mu rekli po domače. V času, ko je bilo izseljevanje najbolj množično, je vsak odrasli izseljenec moškega spola moral imeti potni list. Nosilec potnega lista je bila le ena oseba, v njem pa so bili vpisani tudi žena, otroci in ostale spremljajoče osebe. Seveda so bile med ljudmi razširjene tudi goljufije s potnimi listi, kadar so vanje denimo vpisali osebo, ki sicer ni spadala v krog družine.

Morebitne izseljence sta pred izseljevanjem svarili tudi država in Cerkev, pa tudi mnogi posamezniki, ki so opozarjali na temne plati življenja v Ameriki. Največkrat so govorili ali pisali o pomenu doma, družine in naroda. To so nato povzeli tudi časopisi, ki so v svojih člankih svarili pred odhodom zdoma, ne glede na svojo nazorsko ali politično usmeritev. Marjan Drnovšek poudarja, da je po drugi strani prav po zaslugi časopisja informiranost o dogodkih v tujini postajal vedno večja. Prva taka časopisa sta bila *Novice* in *Zgodnja Danica*, ki sta objavljala pisma nekaterih slovenskih misijonarjev v tujini. Ljudje so brali tudi *Slovenski narod* in *Slovenca*, kasneje pa so se jim pridružila tudi regionalna glasila, kot so *Dolenjske novice*, *Sava*, *Gorenjec*, *Soča*, *Notranjec* itd. Tako je bila z novicami iz tujine seznanjena vsaka slovenska družina. K boljši informiranosti so prispevali tudi koledarji, ki so jih brali tako doma kot v tujini. V tistem času je bil najbolj odmeven *Mohorjev koledar*, ki je imel mnogo naročnikov tudi med izseljenci v Združenih državah Amerike.

Pristanišč, od koder so se ljudje odpravljali z ladjami na pot, je bilo v Evropi kar nekaj. Marsikateri izseljenec svojega popotovanja ni pričel v Trstu, pač pa je z vlakom prepotoval kar nekaj kilometrov do Antwerpna, Le Havra, Bremna in se je šele tu vkrcal na ladjo. S tehnološkim razvojem so se jadrnice pričele umikati parnikom, ki so bili večji, hitrejši, udobnejši, bili pa naj bi tudi varnejši. Tako je leto 1912 prineslo splovitev Titanika, največje potniške ladje, ki je do takrat plula po morjih. Obdajal ga je sloves nepotopljive ladje, ki ga je spremljal vse do njegovega žalostnega konca 15. aprila 1912. Tudi na tej ladji so bili slovenski izseljenci in sicer Franc Karun s svojo petletno hčerko ter njegov sorodnik Janez Merkun. Vsi trije so se 10. aprila 1912 vkrcali na Titanik v Cherbourgu, na ladji pa se je Franc Karun spoprijateljil z nekim mornarjem in z njim spil tudi kak šilček brinjevca, prav to pa ga je ob brodolomu rešilo. Mornar ga je s hčerko vred vzel v rešilni čoln, medtem ko njegov sorodnik ni imel te sreče.

Seveda Amerika ni bila le domena moškega spola. Resda v manjšem številu so se tja izseljevale tudi ženske. Tako je denimo Antonija Hoffern zaprosila za izdajo potnega lista že leta 1836, da bi lahko obiskala brata Friderika Barago v Cincinnatiju. Posebno buren odmev je povzročil odhod Polone Noč, sicer sestre Janeza Pirca, ki je v Ameriko odšla z možem in štirimi otroki. O tem primeru so se julija 1855 razpisale tudi *Novice*, kajti takratni urednik Janez Bleiweis je bil nad odločitvijo zgrožen, vso krivdo pa je pripisal Poloni, ki naj bi ne »imela več obstanka v svoji domovini,« zato je moral hišni gospodar prodati posestvo. Zanj je prejel komaj toliko, da si je družina lahko plačala pot do New Yorka.

V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja se je okrepilo izseljevanje Slovencev v Združene države Amerike. Misijonarjem in krošnjarjem so se pridružili tudi kmečki priseljenci, ki so začeli življenje v novi domovini kot kmetje. Poleg njih so tu bili še tisti, ki so se udinjali kot hlapci, ženske pa kot gospodinje. Od sedemdesetih letih 19. stoletja dalje se je začel napovedovati nov val izseljencev, ki je bil vse bolj povezan s hitro industrializacijo Amerike oz. z zaposlovanjem v industriji in rudarstvu. Skupaj s kmečko krizo v Sloveniji je to pomenilo obdobje najbolj množičnega izseljevanja.

Glavna vez izseljencev s staro domovino so bila pisma, ki so posebno v času množičnega izseljevanja prihajala na Slovensko v velikem številu. Nekatera so bila objavljena tudi v različnih glasilih, ki so bila izbrana ne le po avtorjevem stališču do razmer v Novem svetu, pač pa tudi po njegovi politični pripadnosti. Seveda so pisma, ki so romala v staro domovino odražala tudi nezadovoljstvo nad razmerami, ki so vladale v Ameriki, posebno v času gospodarskih in političnih

kriz. Tako je tisk v domovini na začetku 20. stoletja pričel povzemati vedno več kritičnih prispevkov o slovenskem izseljevanju; poudariti pa velja, da je v tem času časopisje dokaj objektivno poročalo o razmerah v Ameriki.

1891 so Slovenci v Združenih državah dočakali tudi svoj prvi časopis. V Chicagu je izšla prva številka *Amerikanskega Slovenca*, najstarejšega slovenskega časnika v Združenih državah. Njegov izdajatelj in urednik Anton Murnik ga je kmalu po ustanovitvi prodal katoliškemu misijonarju Jožefu Buhu, kar je pri delu slovenskih izseljencev vzbudilo negotovanje. Zadeva tudi v stari domovini ni ostala brez odmeva in liberalni tisk se je o tem precej razpisal.

Marjan Drnovšek svoje delo zaključil s poglavjem o duhovniku Juriju Trunku in njegovih zapisih, ki jih je ustvaril med leti 1909 in 1911. Posebej omeni njegovo knjigo *Amerika in Amerikanci*, v kateri je avtor obsežno spregovoril o zgodovini in življenju v Ameriki, o priseljevanju Slovencev in njihovih naselbinah in nenazadnje o znamenitih Slovencih v Združenih državah Amerike. Trunkovo delo je obogateno tudi s številnimi fotografijami in ilustracijami Ivana Vavpotiča.

Med številnimi usodami, s katerimi se sreča bralec v pričujoči knjigi, mi je najbolj segla v srce tista o kuharici Lizi iz New Yorka. Med leti 1908 in 1916 je delala pri več bogatih družinah, v pismih, ki jih je pošiljala domov, pa se nikoli ni pritoževala nad svojim sicer skromnim zaslužkom. Denar je hranila in ga celo pošiljala domov. Tik pred njeno smrtjo leta 1919 je zdravnik ugotovil, da je bila podhranjena. Tako je končala ženska, ki je v svojih pismih materi življenje v Ameriki prikazovala le v svetli luči, čeprav to še zdaleč ni bilo takšno.

Milan Likič Guček

Marko Waltritsch, Slovenske zadružne banke. Gorica : Banca di credito cooperativo del Carso – Zadružna kraška banka, Banca di credito cooperativo di Doberdo del Lago – Zadružna kreditna banka Doberdob, Banca di credito cooperativo di Savogna d'Isonzo – Zadružna kreditna banka Sovodnje ob Soči, 1998. 263 strani.

Ugledni goriški publicist, nekdanji novinar in politik Marko Waltritsch, ni le eden najboljših poznavalcev gospodarskih razmer med Slovenci v Italiji, ampak tudi izjemen strokovnjak za gospodarsko preteklost njihovih krajev. Njegova največja specialnost pa je preteklost slovenskega zadružništva na zahodu slovenskega ozemlja. O njem je napisal že vrsto monumentalnih del, ki sodijo v vsako dobro knjižnico, ki ji je pri srcu gospodarska zgodovina.

Leto 1998 je bilo za slovenske zgodovinarje izjemno naporno, saj so se spominjali vrste obletnic, imeli pa so tudi svoje redno zborovanje. Na obeh prireditvah, tako spomladi v Mariboru kot jeseni v Izoli, je sodeloval tudi Marko Waltritsch, ki pa je poleg tega pripravil še obsežno delo o treh zadružnih bankah, ki so proslavljale devetdesetletnice svojega obstoja. Vsekakor se mu delovne navade, ki jih je dobil kot novinar, bogato obrestujejo, žal pa verjetno ravno zato ne mara opomb pod črto.

Zadružna kraška banka, danes najmočnejša slovenska banka v Italiji, je nastala 1994. leta s spojitvijo Posojilnice in hranilnice na Opčinah s Hranilnico in posojilnico na Nabražini. Seveda sta obe »prinesli v zakon svojo zgodovinsko doto,« ki je predmet Waltritschevega zanimanja. Za ono na Opčinah navaja podatek, da naj bi imela slovensko prednico že v davnem letu 1854 in naj bi prenehala delovati 1899. Podatek je dokaj neverjeten, bi pa ravno zato zaslužil najpodrobnejšo analizo. Openska posojilnica, ki dejansko slavi devetdesetletnico, je bila ustanovljena 1908. Bila je liberalna, kar naj bi kazalo tudi poudarjanje posojilnične narave denarnega zavoda v naslovu. Kljub hudi konkurenci slovenskih in drugih denarnih zavodov v Trstu je doživljala hitro rast. Avtor posebno poudarja izjemno skrb prvih vodstev za nadzor nad poslovanjem. Po razpadu Avstro-Ogrske je zgubljala ideološko naravnost in postala vsenarodna. Waltritsch izpostavlja poslovanje v času fašizma. Seveda je bilo treba sprejemati fašistično zakonodajo, kar se je kazalo v spreminjanju imena firme, vključevanju državnih nadzornikov, ki so bili fašisti, v vodstvo in zunanji italianizaciji poslovanja, ni pa bilo poslovnega uničevanja, če hranilnica in posojilnica ni dala povoda. Italijanska

oblast je njihovo finančno poslovanje podrobno nadzirala in neposlovnost kaznovala. Tako so v goriški in tržaški zadružni zvezi ugotovili leta 1930 primanjkljaj, ki so ga članice morale pokriti. »Velik tonamenski izdatek teh zadrug, posojilnic in drugih, je veliko le-teh pahnil v tak položaj, da so morale v likvidacijo. Na tak način, zaradi napačnega ravnanja voditeljev zadružnih zvez, je bila likvidirana večina slovenskega zadružnega gibanja v takratni Julijski krajini.«

Citat smo navedli, ker je pogosto v literaturi zaslediti trditve, da so v ozadju zgolj in samo politične likvidacije denarnih zavodov. Tega spoznanja, podobno se je dogajalo tudi italijanskim oziroma furlanskim zadrugam, nekateri naši kolegi ne sprejemajo. To je razvidno zlasti iz diskusij o Tržaški kreditni banki, ki naj bi jo uničili Slovencem sovražni (Koliko drugačnih obstaja?) Italijani ali celo slovenski »pomladniki«. Zakaj so nekateri njeni voditelji bežali v Tunizijo, nočejo razkriti. Oopenska posojilnica in hranilnica je poseben razcvet doživela po II. svetovni vojni, ko je s pridom znala izrabiti bližino meje, svojo nacionalno naravo in jezikovno znanje svojih uradnikov. Da gre za izjemno podjetje, navzven kaže tudi število več deset uslužbencev, odpiranje podružnic (prva v Trstu 1991) in predvsem bilanca, ki prikazuje milijardne zasluge ter delež, ki ga namenjajo podpiranju slovenske kulture in športa. Državne inštitucije zavod, ki je vseskozi v slovenskih rokah, nadzirajo in ugotavljajo lahko le korektno in uspešno poslovanje. Avtor z izjemno senzibilnostjo pokaže, kako je tudi razpadanje Jugoslavije vplivalo na slovensko bančništvo v Italiji.

Nabrežinsko hranilno in posojilno društvo je bilo ustanovljeno 1888. leta kot drugi denarni zavod na Primorskem (brez vprašljivega openskega). Tudi to je bilo liberalno. Kmalu so mu sledila še druga sorodna društva v Devinu, Nabrežini in Šempolaju, od katerih pa so bila nekatera politično drugače orientirana. Prva svetovna vojna jih je prizadela in 1929 so se združila, tudi pod političnim pritiskom, v novo nabrežinsko denarno zadrugo, ki pa je imela zgolj italijansko ime. Po vojni je padla v krizo, ki jo je rešila s pomočjo zavezniške podpore leta 1951. Naglejši razvoj se je začel sredi sedemdesetih let, vendar so bili še vseeno toliko šibki, da sta jih 1977 dva klienta pahnila v krizo, ki so se je rešili s pomočjo državnih brezobrestnih posojil. Tudi oborožena ropa leta 1985 jih nista uničila. 1990 so prenovili lastno stavbo in naslednje leto odprli podružnico v Sosljanu. Novi italijanski bančni predpisi in ekonomska nujnosti so jih prisilili, da so se 1994 po skoraj četrstoletnem prizadevanju združili z openskim slovenskim denarnim zavodom v Zadružno kraško banko.

V Doberdodu, ki nas z znamenito Prelovčevno pesmijo vedno spominja na I. svetovno vojno, je 90-letnico slavila Zadružna kreditna banka Doberdob. Za to zadružno ustanovo, ki je tudi začela kot liberalna, je pa morala že po dveh letih »zamenjati barvo«, je značilna njena nesrečna narava. Od svoje ustanovitve je bila kar trikrat oropana, prostori in dokumentacija pa so bili uničeni tako v prvi kot v drugi svetovni vojni. Obe sta jih prizadeli tudi z obveznimi »prostovoljnimi« posojili. Zanimiva je še po tem, da je skušala biti tudi strojna zadruga, saj je po II. svetovni vojni proti majhni odškodnini posojala stroje. Je svojevrsten primer primorske trdoživosti in iznajdljivosti, ki se kaže mdr. v tem, kako se kot majhen denarni zavod hitro prilagaja širšim domačim in mednarodnim razmeram. Čeprav je lastno stavbo (to je že stoletje zunanji znak solidnosti) dobila šele 1992. leta, je eden izmed stebrov tamkajšnjega slovenstva. Od 1993 imajo tudi podružnico v Ronkah, kar je omogočilo izjemno rast zavoda.

Izjemno zanimiva je tudi zgodovina Zadružne kreditne banke Sovodnje. Njena posebnost se kaže v prvotnem naslovu, saj je bila kmečko delavska in ta naslov je dolgo imela tudi v italijanskem jeziku. Bila je klerikalna. Znamenita ni le zato, ker je bila leta 1983 tudi ona oropana, ampak, ker je imela občasno težave s plasmajem denarja. Bil ga je preveč. Občinski teritorij, ki je dolgo časa določal obseg njenega delovanja, ni izkazoval ustreznih finančnih potreb. Kasneje so se razmere zelo spremenile, saj so pomagali s premostitvenimi krediti tudi raznim manjšim podjetnikom. Banka je svojevrstni fenomen v nacionalnem smislu, saj so oblasti nanjo pogosto pritiskale, naj se združi z večjim zavodom v soseščini, kar bi preneslo neslovensko prevlado. Svojo narodno zavest so pokazali tudi med II. svetovno vojno tako z denarno pomočjo odporu proti okupatorju kot tudi z rabo slovenskega jezika, ki so ga uveljavili še pod maršalom Badogliom, ki je vodil vlado po Mussolinijevem padcu. Banka je svoj kronični problem majhnosti, ki jo je utesnjeval desetletja, rešila leta 1994 z odprtjem podružnice v Štandrežu. To je izjemno pozitivno vplivalo na rast njenega poslovanja.

Marko Waltritsch je svojo tokratno knjigo zasnoval širše od običajnih podobnih del. Tako je k pregledu preteklosti treh slovenskih denarnih zavodov priključil kratek pregled zgodovine zadružnih

kreditnih bank v Furlaniji-Juljski krajini, ki pa daje še osnovne podatke tudi za sodobno evropsko združništvo. Iz njih je razvidno, da je združno gibanje še vedno ne le živo, ampak tudi pomemben gospodarski dejavnik.

Zadnje poglavje ima naslov *Slovenske banke na Primorskem*. Vsebina presega naslov, saj gre v bistvu za nekakšno zgodovino tega področja slovenskega ozemlja, gledano skozi oči gospodarskega strokovnjaka. Povedano drugače: Slovenci so gradili po mestih narodne domove, Goričani Trgovski dom. In v stilu te tradicije je napisano tudi Waltritschevo besedilo. Dragoceni so predvsem tisti deli prikazov gospodarske preteklosti Primorske (poudarek je seveda na Goriški), ki pokažejo, kaj so zakrivali fašisti, kaj pa sami Slovenci. Kljub izjemno težkim časom lokalni politiki niso zmogli toliko daljnovidnosti, da bi presegli stara idejna nasprotja. Tako so k uničenju tamkajšnjega slovenstva prispevala ne le stara liberalno-klerikalna nasprotja, ampak celo prepri znotraj klerikalnega tabora. Tako človek še bolj občuduje vodstvo ene preživelih slovenskih denarnih ustanov, Kmečke banke, ki je preživela brez hujših pretresov tudi najtežje čase, mogoče predvsem zaradi umirjenega poslovanja.

Tudi po II. svetovni vojni slovenskemu bančništvu v Italiji ni bilo lahko. Ta država ima do slovenske manjšine vedno skoraj identičen odnos, čeprav »črno« vladno zamenja »rdeča«. Slovenske banke ob naši zahodni meji so znale izrabiti obmejno lego in prednosti mednarodne trgovine, niso pa bile imune pred nekaterimi balkanskimi manirami. Najhuje se je zgodilo v Trstu (ta se je od Goriške vselej razlikoval), kjer je propadla Tržaška kreditna banka. Bolj kot razpad Jugoslavije je k temu prispeval propad komunizma, na katerega so bile nekatere slovenske tržaške strukture zelo navezane. Številni zato še danes niso sposobni pogledati resnici v oči. Zgodovina slovenskega bančništva povsem nedvoumno kaže, da je italijanska država prav pikolovsko iskala napake pri slovenskih denarnih zavodih, da je imela dvojna merila, da je bila do njih sovražno razpoložena, toda to ni bila skrivnost. Zato je povsem neodgovorno, če so ji nekateri slovenski bančni funkcionarji dajali povode, da je proti njim ukrepala.

Knjiga Marka Waltritscha je za zgodovinarje izjemno pomembna prav zaradi avtorjevih širokih obzorij in strokovnosti. Te prevagajo tudi nekatere manjše zgodovinske spodsrljaje. Poslej bo o slovenskem združnem bančništvu lahko mnogo lažje pisati sintetične članke. Želeti pa bi bilo, da bi po knjigi segali tudi slovenski združniki. Iz knjige bi se lahko naučili, kako je treba poslovati v razmerah resnične konkurenčnosti, kako se vključevati v tuja združna in bančna združenja, pa vendar ohraniti slovenskost zavoda. To, kar so na gospodarskem področju prestali Primorci, našo državo še čaka. Panika ni potrebna, pamet pa. Slovenske združne banke onkraj državne meje so namreč integralni del italijanskega bančništva, a vendar še vedno toliko naše, kolikor je vitalna tamkajšnja naša narodna skupnost.

Stane Granda

Vera Hutař, **Žrtvovana (Zamolčana resnica o Leopoldini Mekina)**. Novo mesto : Dolenjska založba, 1998. 194 strani.

O Leopoldini Mekini kot protagonistki tragičnega vdora slovenske politične policije v ljubljansko OF in KP oziroma, kakor so ga takrat imenovali, »provale« januarja 1945 je bilo že veliko napisanega. V sedemdesetih letih sta o tem pisala Mira Svetina – Vlasta¹ in Karel Forte.² Ljubljanskim aktivistom OF in KP, ubitim na Turjaku maja 1945, je bila posvečena celotna številka revije *Borec* iz leta 1985,³ dodatna spominska pričevanja pa so izšla še leta 1987.⁴ Leta 1988 je *Borec* objavil tudi prispevek Milana Brezovarja, ki je razkril na videz nerazumljive manipulacije z

¹ Mira Svetina – Vlasta, Partija in OF v letih 1943 do 1945, Ljubljana v ilegali – IV, DZS, Ljubljana 1970.

² Karel Forte – Marko Selin, Veliki vdor nemških obveščevalnih služb v organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani decembra 1944. leta, Nič več strogo zaupno – II, Partizanska knjiga, Ljubljana 1978.

³ *Borec*, št. 12, leto 1985.

⁴ *Borec*, št. 5, 6, 7, maj/junij/julij 1987.

identiteto trupel turjaških žrtev in njihovim pokopom.⁵ V devetdesetih se je s tem problemom ukvarjal Lojz Tršan v svojem magistrskem delu o ljubljanski OF⁶ in v *Virih*, ki jih izdaja Arhivsko društvo Slovenije.⁷ Tega vprašanja se je lotila tudi Ljuba Dornik Šubelj v svojem magistrskem delu o organizaciji in delovanju OZNE.⁸

Knjiga Vere Hutař pa je kljub temu nekaj posebnega. Osrednja tema namreč ni zgodovina Osvobodilne fronte, Komunistične partije ali kaj podobnega, marveč je posvečena osebnosti in usodi le ene od glavnih oseb te medvojne drame. Pripoveduje nam zgodbo o leta 1908 rojeni tržaški Slovenki, ki se je z družino po prvi svetovni vojni preselila v Ljubljano, po opravljenem trgovskem tečaju in šolanju na Obrtni šoli se zaradi pomanjkanja sredstev za študij zaposlila v Železničarski nabavljalni zadrugi, se kot zavedna Slovenka že leta 1941 vključila v delo OF, delovala do kapitulacije Italije predvsem v okviru Rdeče pomoči (kasneje Ljudske oz. Slovenske ljudske pomoči), oktobra 1943 prevzela vodstvo centralne tehnike, bila še istega leta odpuščena iz službe in se posvetila zgolj ilegalnemu delu. Avgusta 1944 je bila sprejeta v KP in še v istem mesecu vključena v okrožni komite KPS, novembra istega leta pa še v ožji (izvršni) odbor OF; poleg tega je opravljala še del sekretarke Antifašistične ženske zveze. Pred svojim odhodom na osvobojeno ozemlje jo je Mira Tomšič (kasneje Svetina) uvedla še v finančno delo, ko pa je 29. decembra 1944 odšel še Vladimir Svetina – Ivo, je postala vodja celotne odporiške organizacije v okupirani Ljubljani.

Ob koncu 1944 in v začetku 1945 je bilo veliko sodelavcev OF aretiranih, 27. januarja pa je politična policija vdrla v skrivni bunker v vili Toneta in Mare Kralj na Gerbičevi ulici v Ljubljani, kjer je bil center obveščevalne službe OF. Aretirane so bile Neda Geržinič, Leopoldina Mekina in Mara Kralj, zaplenjen je bil precejšen del arhiva okrožne organizacije KP in OF. Sledile so še nadaljnje aretacije pripadnikov OF, odkrit je bil še drug bunker z arhivom OF na Frankopanski ulici. Ko so agenti slovenske politične policije 3. maja 1945 odbirali žrtve iz Prisilne delavnice in jih 4. maja odpeljali na Turjak, so Leopoldino Mekina pustili živo v njeni samici. 6. maja so tisti slovenski policaji, ki so še ostali, izpuščali tudi zadnje zapornike. Vendar pa Leopoldina ni prišla domov.

Dejstvo, da ni umrla kot turjaška žrtev, kakor je veliko kasneje razkril Milan Brezovar, je njeno usodo zavilo v še večjo skrivnost. Najbrž je umrla šele po osvoboditvi Ljubljane. Malo je verjetno, da so jo domobranci ubili kasneje kot ostale, trditev nekaterih, da so jo pustili kot »spečega agenta« pa se sploh zdi »za lase privlečena.« Še najlažje je verjeti izjavi neke neimenovane osebe, ki jo navaja Ada Krivic-Dequal v spremnem dopisu ob predaji svojega privatnega arhivskega gradiva Arhivu Republike Slovenije iz leta 1990.⁹ Ko so na nekem sestanku aktiva Zveze borcev v občini Center razpravljali o raziskavi Milana Brezovarja, naj bi nekdo izrekel naslednje besede: »4. dan po osvoboditvi Ljubljane, 13. maja, smo jo z mojim vodom ustrelili.« Ta datum bi se lahko ujemal tudi s pričevanjem njene sestre Olge in svaka Miroslava Lilika, ki sta videla, da Leopoldino truplo ni bilo iznakaženo kot trupla drugih žrtev poboja na Turjaku, ki so bila že dvanajst dni v zemlji, vendar pa nista opazila niti strelne niti kakšne druge rane, pa tudi obdukcija očitno ni bila opravljena.¹⁰

»Žrtvovana« je pripoved o vojni, trpljenju, sovraštvu in izdaji, pa tudi o upanju, ljubezni in prijateljstvu. Materinska in sestrška ljubezen ter prijateljska čustva so bila tista, ki so vodila vse tiste, ki so kljub vsem težavam vztrajali v iskanju resnice, v prepričanju, da bo leta omogočila rehabilitacijo Leopoldine Mekina, ji vrnila izgubljeno čast in dobro ime.

Delo Vere Hutař sledi avtorčin s spominskimi pričevanji sorodnikov, sledi avtorčin opis Leopoldinje zgodbe, najboljšežnejši del publikacije pa sestavljajo najrazličnejši dokumenti, ki jih je

⁵ Milan Brezovar, *Žale v Ljubljani – priča dogajanj med vojno (izsledki nekega pričevanja)*, Borec, št. 2, februar 1988, str. 155–195.

⁶ Lojz Tršan, *OF v Ljubljani*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1995.

⁷ Lojz Tršan, *Razbitje OF in partije v Ljubljani v zadnjem obdobju nemške okupacije*, *Viri* 10, Ljubljana 1996.

⁸ Ljuba Dornik-Šubelj, *OZNA za Slovenijo*, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1994.

⁹ Izjava Ade Krivic-Dequal z dne 24.2.1990, priložena k darilni pogodbi z dne 24.4.1991, s katero je izročila arhivsko gradivo Arhivu Republike Slovenije.

¹⁰ Izjava Miroslava Lilika, svaka pokojne Leopoldine Mekina, z dne 18.3.1987, Borec, št. 2, februar 1988, str. 194.

avtorica zbrala z namenom, da bi osvetlila življenje, delo in smrt Leopoldine Mekina v takšni luči, kot jo je videla sama. Nekateri od njih so bili sicer že objavljeni ob drugačnih priložnostih, vsekakor pa na tem mestu objavljeni izbor omogoča, da pred bralčevimi očmi zaživi čustvena ženska, ki je kot otrok prestala vso revščino primorskega begunca. Neozdravljiva bolezen (epilepsija) ji je verjetno v marsičem onemogočila, da bi si uredila življenje tako, kot bi ji najbolj ustrezalo, pa je vendar ni odvrnilo od tega, da ne bi stopila na pot, za katero je verjela, da jo bo pripeljala do tistega največjega cilja: da bi se Slovenci združili v svobodni Sloveniji. Vidimo jo, kako se vsa utrujena, ožuljena in bolna, z zasledovalci za petami potika po ulicah obžičenega mesta, spoznamo njen položaj v zaporu in sodoživljamo kalvarijo njenih sorodnikov, ki so po vojni zaman iskali razumevanje in pravico, v katero so bili trdno prepričani.

Pa vendar, resnica o uničenju ljubljanske organizacije OF ostaja še vedno nedorečena. Zdi se mi kakor nedokončan mozaik: vedno več je ustreznih kamenčkov, pa vendar – vseh sestavnih delcev še ni mogoče postaviti na ustrezno mesto, nekateri, celo najpomembnejši, pa še vedno manjkajo. Zgodovinarji, ki so se v zadnjih letih ukvarjali s tovrstno problematiko, delijo mnenje sorodnikov, da Mekinova ni izdala bunkerja z obveščevalnim arhivom OF. Trupla izdajalke verjetno res ne bi bilo treba vrniti med turjaške žrtve. Iz razpoložljivega gradiva je tudi razvidno, da pravzaprav ni bilo partijsko vodstvo tisto, ki je proglasilo Leopoldino Mekina za izdajalko.

V »Pojasnilih k provali januarja in februarja 1945 v Ljubljani« z dne 25.10.1985¹¹ so Mira Svetina – Vlasta, Lidija Šentjunc in Ivo Svetina odgovornost za izdajo pripisali Nadi Dolenc, ki je bila leta 1946 izključena iz Mestnega komiteja KPS Ljubljana »zaradi kapitulantskih izjav v zaporu, neiskrenosti in nesamokritičnosti,« o Mekinovi pa so zapisali le, da »je povedala veliko o organizaciji in ljudeh,« saj zapisnik zaslišanja obsega 71 strani, da pa celotno poročilo politične policije o provalah vsebuje mnogo več podatkov in da je torej nastalo tudi na podlagi drugih virov. Opozorili so tudi na provokativno obnašanje zasliševalcev, o čemer priča tudi zaključna izjava Mekinove: »Razočarali so me nekateri tovariši, za katere sem smatrala, da delajo z enakim idealizmom kot jaz sama, toda pozneje sem morala ugotoviti, da to ni res.« Da je bilo njeno razpoloženje zares takšno, so potrdili drugi zaporniki, ki so govorili, da jim je Mekinova v zaporu svetovala, da nima smisla tajiti, ker policija tako in tako vse ve. Tudi Mira Svetina, poverjenica Centralnega komiteja KPS in Izvršnega odbora OF za Ljubljano, je v svojih poročilih osrednjemu političnemu vodstvu v letu 1944 večkrat opozorila, da je v mestu živčno vzdušje zaradi aretacij in mučenj ter da se oblikuje mnenje, da politična policija že vse ve in da mora »dobiti v pest samo še nekaj glav.«¹² Morda so bile tudi zaradi tega Leopoldine sojetnice tako prepričane, da jih je izdala prav ona.

Govornice o izdajstvu Mekinove so namreč širile predvsem njene tovarišice, oblastem pa, vsaj ne vem in ne tistim najvišjim, očitno niso bile po volji. Franc Škodlar – Čoro in njegova žena Ivanka (Nina) sta bila na procesu leta 1951 obtožena in obsojena med drugim tudi zaradi klevetanja Leopoldine Mekina, javni tožilec pa je v zaključnem govoru poudaril, da je hotela Škodlarjeva s širjenjem tovrstnih govoric le prenesti odgovornost s sebe in ostalih na Mekinovo.¹³

Ob prebiranju izjav njenih sojetnic pa sem dobila vtis, da so bile vsaj nekatere od njih iskreno prepričane v resničnost svojih trditev in nič čudnega ni, da so se čutile prizadete. Vendar je v teh pričevanjih ogromno protislovij, pa tudi mnoge poznejše dogodke je težko razumeti. Med drugim ostaja nepojasnjeno tudi dejstvo, zakaj je bila po vojni Anica Sotlar med redkimi aktivisti oz. komunisti, ki se je morala zagovarjati zaradi svojega zadržanja v zaporu tudi pred organi za notranje zadeve, saj naj bi priznala le tisto, kar so zasliševalci že vedeli. Tako so delali tudi drugi, marsikdo naj bi povedal več.¹⁴ Krivica jo je bolela vse življenje in pred svojo smrtjo, leta 1985, ko je bila že

¹¹ AS, privatni fond Ade Krivic-Dequal, škatla 4, Mira Svetina – Vlasta, Lidija Šentjunc in Ivo Svetina, Pojasnila k provali januarja in februarja 1945 v Ljubljani z dne 15.10.1985 (odslej: Pojasnila k provali...). Podobna obrazložitev istih avtorjev je bila objavljena tudi v Borcu št. 2 iz leta 1986 pod naslovom Prispevki k raziskavi narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani v zadnjem obdobju okupacije.

¹² Pojasnila k provali..., str. 4, 8, 9.

¹³ Vera Hutař, Žrtvovana, Novo mesto 1998, str. 187, Priloga št. 47, Poročilo majorja Zvoneta Debevca o zaključku procesa Škodlar z dne 9.6.1952.

¹⁴ Pojasnila k provali..., str. 10.

zelo bolna in je prebivala v domu za onemogle na Taboru, je prosila Ado Krivic-Dequal, naj razišče resnico. Krivičeva je leta 1987 v objavila izjavo Anice Sotlar, ki se končuje z naslednjimi besedami: »... Zapisnik sem podpisala, ker so tako vse vedeli. Moja vest je mirna. Ničesar nisem izdala. Ko sem po osvoboditvi srečala Vladimirja Svetina – Iva, mi je dejal: 'Če boš imela težave, ti bom pomagal.' Smisel teh besed sem razumela šele pozneje, ko so me poklicali s centralnega komiteja. ... Dobila sem ukor pred izključitvijo, 'ker sem se v zaporu slabo držala'... Uresničitve obljube, da se bo to uredilo, nisem doživela, čeprav sem na to čakala vsa ta leta. Kmalu po vojni sem srečala Nado Dolenc. Bila je vsa objokana. Potožila mi je, da hočejo od nje priznanje, da je izdala bunker pri Mari Kralj. 'Jaz ga nisem!' je rekla. Alenka Benko, ki je bila do junija 1946 Kidričeva tajnica, ji je povedala, da ga je o vsem, kar se je zgodilo v zaporih, takoj po vojni obvestila. Boris Kidrič je vedel vse.«¹⁵

Menim, da obstaja možnost, da izdaje ni zakrivila niti Leopoldina Mekina niti njene sojetnice. Očitno je nekdo obupno potreboval »grešnega kozla«. V tem prepričanju me je še bolj utrdilo pričevanje Vlasta Kopača, obsojenega na dachauskem procesu. Obtoževali so ga tudi izdaje bunkerja v Kraljevi hiši. V preiskavo so se vmešali tudi preiskovalci iz Beograda, ki so ga zasliševali z najbolj krutimi sredstvi. Njihovo zasliševanje se je sčasoma osredotočilo le na Nežo (eno od ilegalnih imen Leopoldine Mekina) in njen bunker. Ko z dolgotrajnim in neusmiljenim mučenjem niso ničesar dosegli, so odnehali. V prispevku, objavljenem v *Borcu* leta 1987, je Kopač zapisal: »Beograjčani so se na svoj način dokopali do resnice (in mi morda tudi rešili življenje), povedali poklicnim slovenskim kolegom svoje mnenje in odšli domov. Odtlej me nihče ni več vprašal, kje je imela Neža bunker. Kot da ga nikoli ni bilo.«¹⁶ Kasneje, ko si je po desetmesečnih zasliševanjih in sodnem procesu avgusta 1948 v zaporu nekoliko opomogel, pa se je vanj ponovno zavrtalo vprašanje, kdo mu je namenil vlogo »izdajalca Nežinega bunkerja« in zakaj. Razmišljal je takole: »Ponujalo se mi je več odgovorov, pravi odgovor pa je lahko samo eden. Najbrž ga bodo odkrili čas in zgodovinarji, ko bodo po dokumentih in pričevanjih aktivistov dognali, kdo je kmalu po osvoboditvi tako nujno potreboval 'Nežinega izdajalca'. Morda bodo ugotovili tudi zakaj.«¹⁷

Do sedaj se to še ni zgodilo.¹⁸ Veliko vprašanj še vedno terja odgovor. Naj opozorim le na nekatera od njih:

1. Kaj se je zgodilo z arhivskim gradivom, ki bi lahko zadovoljivo odgovorilo na zastavljena vprašanja? Ni obveščevalnega arhiva, ki se je nahajal v obeh bunkerjih, neznano kam je izginil dnevnik, ki naj bi ga pisala vodja obveščevalne službe Neda Geržinič itd. In ko je Ada Krivic zbirala podatke o njej, je uspela zbrati »le drobce«, saj so še živeči menili, »da sodi to na ožje področje obveščevalne službe.«¹⁹ Ali sodi še danes? Kot skorajda edini obsežnejši vir so danes na voljo le zapiski o zasliševanjih jetnikov pri slovenski politični policiji (pa še to ne vsi, saj manjka morda najpomembnejši od njih, zapisnik o zaslišanju Nede Geržinič),²⁰ in tisti, ki so nastali pri povojnih zaslišanjih vpletenih. Izjave, pridobljene na tak način v medvojnem in v prvem povojnem obdobju, pa nikakor ne morejo biti povsem verodostojen vir za znanstvene raziskave.

2. Zakaj je bilo pravzaprav tako malo narejenega, da bi resnica o usodnem vdoru prišla na dan (enako velja še za nekatere druge nepojasnjene izdaje)? Zakaj ni nihče organiziral pogovorov z nekdanjimi aktivisti o usodnem zaporu in njihovem delovanju ter razmerah tik pred vdorom policije, čeprav so si mnogi želeli spregovoriti o tem?

3. Ali sta se Mira in Ivo Svetina povsem samostojno odločila postaviti Leopoldino Mekina na tako odgovorno mesto in ji dodeliti toliko nalog, ki jih verjetno ne bi mogel opraviti niti popolnoma zdrav in vsestransko izobražen človek? Ona pa, če je bila še tako prizadevna in marljiva, če jo je

¹⁵ Borec, št. 5, 6, 7, maj/junij/julij 1987, str. 464.

¹⁶ Vlasto Kopač, Zgodba o Neži in njenem bunkerju, Borec, št. 5,6,7, maj/junij/julij 1987, str. 462.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Emil Weiss-Belač v svojem pretresljivem spominskem pričevanju *Ne hodi naprej* (Ljubljana 1997; posebej strani 343–347) predstavlja tudi povojna prizadevanja, da bi krivdo za vdor v ljubljansko odporniško organizacijo januarja 1945 naprtili njemu, čeprav je bil kot partizan ujet že leto pred tem.

¹⁹ Ada Krivic-Dequal, Spremna beseda (k spominskim pričevanjem), Borec, št. 12, leto 1985, str. 584.

²⁰ Ada Krivic-Dequal, Spremna beseda (k spominskim pričevanjem), Borec, št. 5, 6, 7, maj/junij/julij 1987, str. 304.

vodila še tako velika ljubezen do domovine in naroda, že zaradi svoje bolezn nikakor ni bila primerna za vsa dela, za katera so jo zadolžili. Poleg tega naj bili njeni sodelavci po izjavi Leopoldinine sestre obveščeni o njeni bolezni, pa tudi sama naj bi prosila, da bi jo razrešili dotedanjega dela in jo poslali izven Ljubljane.²¹

Nehote se mi vsiljuje misel, da je bila Leopoldina Mekina žrtvovana že vnaprej, morda že takrat, ko ji je bila poverjena prva pomembna naloga. In, če se povrnem k vprašanju, ki si ga je zastavil Vlasto Kopač, komu je to koristilo? Če se ne bodo našli novi viri ali če ne bodo izrečena nova pričevanja, bo namreč iskanje odgovora na to vprašanje ostalo edino vodilo tistim, ki si še žele izvedeti resnico. Morda bi se morali zamisliti tudi ob ugotovitvi Tarasa Kermaunerja, ki je v svoji trilogiji *Slovenski čudež v Argentini*,²² v kateri je razmišljal tudi o tragični usodi družine Geržinič, zapisal, da so v letih 1944/45 prevzele vodstvo OF, partije in obveščevalne službe večinoma ženske meščanskega porekla, ki so bile za marsikoga nesprejemljive iz zasebnih interesov ali razredno-ideoloških pobud. »Zarota molka« pa je, kakor je napisal Kermavner, »učinkovito sredstvo za vse ideologe: komunistične in klerikalne.«²³

Nekateri bivši aktivisti so zapisali, da bo zgodovina razčistila to vprašanje, čeprav velika večina tistih, ki bi bili najbolj upravičeni terjati odgovor, tega ne bo nikoli izvedela.

Vsi pa ne menijo tako. Avtorji že omenjenih pojasnil k »provali« iz leta 1985 (oba Svetinova in Lidija Šentjunc) so na primer zapisali: »Do končnega razčiščenja te in še drugih proval pa se zelo verjetno ne bo mogoče več dokopati, ne samo zato, ker bi terjalo še mnogo naporega dela (gradivo kljub pomanjkljivosti obsega več 100 strani in je neurejeno), temveč tudi zato, ker je bila preiskava takoj po vojni slabo oziroma neorganizirana, preiskovalci med seboj nepovezani, oprema dokumentov površna, ponekod brez datumov in podpisov in v letih 1945 in 1946 pa tja do 1951. in 1953. leta večkrat prekinjena. Med drugim je pri nekaterih povojnih zaslišanjih očitno, da je zasliševalec prezrl mnoge pomembne dokumente, ker zaradi slabega poznavanja problematike ni uvidel pomembnosti nekaterih izjav in ni znal spraševati naprej, kar bi zagotovo prineslo marsikakšno razkritje.«²⁴ Zakaj je bilo tako, pa niso pojasnili.

Ali bo torej – po Kermaunerjevo – ena »najbolj tragičnih in estetsko vzeto: pitoresknh, detektivskih, 'filmskih' zgodb revolucije«²⁵ zares morala obtičati skrita v kotu?

Tisti pa, ki ne nameravajo odnehati, bi se morali večkrat spomniti besed, ki jih je Neda Geržinič napisala na steno samice, v kateri je čakala na smrt:

*»Tu smo spoznali, da je človek lahko zver,
tovariši, zaprimo dver strastem,
ki v maščevalni sli lahko zver v nas samih prebudi.«²⁶*

Mateja Jeraj

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 16. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998. 184 strani.

Ta zbornik je namenjen 50-letnici obstoja Odseka za zgodovinske znanosti Hrvaške akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu (1948–1998). V uvodnem zapisu (str. 5–11) so prikazane razmere pred 50 leti, ko so ustanovili Zgodovinski inštitut JAZU, zdaj Odsek za zgodovinske znanosti HAZU, organizacijske spremembe in razne stvari, ki pač v tak zgodovinski pregled sodijo, kot npr. pregled sodelavcev in strnjen pregled pomembnejših publikacij.

²¹ AS, privatni fond Ade Krivic-Dequal, škatla 4, Izjava Olge Lilik z dne 11.2.1987.

²² Taras Kermauner, *Slovenski čudež v Argentini*. Trilogija, Srečanja in portreti, 3. knjiga, Ljubljana 1992.

²³ Citirano po: Vera Hutař, *Žrtvovana*, Novo mesto 1998, str. 118.

²⁴ Pojasnila k provali..., str. 2.

²⁵ Citirano po: Vera Hutař, *Žrtvovana*, Novo mesto 1998, str. 118.

²⁶ Borec, št. 5, 6, 7, maj/junij/julij 1987, str. 296.

Nato sledijo znanstvene razprave. Ante Gulin objavlja delo *Srednjovekovna javna djelatnost i pečati srijemskog kaptola sv. Stjepana de Kw i sv. Irineja kod Mitrovice* (str. 13–42). Kot rezultat svojih raziskav *loca credibilia* na Hrvaškem razlaga pisec srednjeveško preteklost dveh sremskih kapituljev, sv. Štefana de Kw v Banoštoru in sv. Irineja pri (Sremski) Mitrovici ter njihovih avtentičnih pečatov, ki sta jih uporabljala pri svoji javni dejavnosti, sestavljanju, pisanju, prepisovanju in izdajanju javnih in zasebnopravnih listin.

Zoran Ladić je prispeval sestavek *Odjek pada tvrdjave Accon 1291. g. u Hrvatskoj (O križarskoj vojni kao vidu hodočašća)* (str. 43–56). Pisec presoja prepletanje pobožnih in vojaških motivov v srednjeveških križarskih vojnah, posebej glede križarskih vojn kot *peregrinatio religiosa* ter postopno spajanje pojmov *miles* in *peregrinus*. V drugem delu sestavka poskuša pisec na podlagi oporok prebivalcev dalmatinskih komun in papeških pisem ugotoviti, kakšen je bil v Dalmaciji odmev padca trdnjave Accon, zadnjega krščanskega oporišča v Sveti deželi.

Pál Engel opisuje *Neke probleme bosansko-ugarskih odnosa* (str. 57–72). V razpravi analizira pisec ogrsko-bosanske odnose v drugi polovici XIV. in v začetku XV. stoletja. Na podlagi listinskih virov obravnava bosanske plemiče, ki so (navadno prek svojih namestnikov) opravljali visoke funkcije na Madžarskem in bosanske (vele)posestnike prav tam, Ludvikovo osvajanje zahodne Bosne in njegovo pomoč kralju Tvrtku, da okrepi oblast v Bosni. Opisuje tudi ogrska posestva južno od Save v času kralja Sigismunda.

Damir Karbić obravnava *Hrvatski plemički rod i običajno pravo. Pokušaj analize* (str. 73–117). Pisec v svoji razpravi obravnava podobnosti in razlike med rodbinskim sestavom hrvaških in ogrskih plemiških rodov po tem, kako so opisani v zbornikih hrvaškega in ogrskega običajnega prava. Posebej presoja položaj posameznih članov družine (očeta, matere, otrok) in pomen patrimonialne posesti.

Aleksandra Kolarić je prispevala sestavek *Juraj Utješenović i njegovo doba* (str. 119–133). V njem razlaga politične razmere na Ogrskem in Sedmograškem, v katerih je pomembno vlogo imel Juraj Utješenović, najprej vojščak, nato pavlinski menih in prior ter naposled politik in sodelavec kralja Zapolja.

Tomislav Markus je obdelal *Osamnaest pisama iz korespondencije Jelačić – Lentulaj 1848. godine* (str. 135–156). Gre za korespondenco med banom Jelačićem in njegovim namestnikom Mirkom Lentulajem od konca aprila do sredine oktobra 1848; pomembna je za tedanjo notranje-politično in družbeno zgodovino severne Hrvaške.

Zoran Ladić objavlja izčrpno recenzijo knjige *Miroslav Kurelac, Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije, Školska knjiga, Zagreb 1994, 179 str.* (str. 157–164). Pri preučevanju hrvaške historiografije XVI. in XVII. stoletja sta Kurelčevo znanstveno zanimanje najbolj pritegnila Lučićevo življenje in delo. V začetku knjige Kurelac razlaga, zakaj je mogoče šteti Lučića za očeta hrvaške historiografije. Lučić je bil namreč prvi zgodovinar, ki je v svojih številnih delih uporabil znanstveno-kritična načela. S svojim znanstvenim delom se je Lučić vključeval v splošna evropska gibanja svojega časa, pripadal je prvim eruditom, znanstvenikom nove dobe, velikim učenjakom-zgodovinarjem. Njegovo delo bo vgrajeno v temelje hrvaške moderne in evropske zgodovine.

Isti pisec recenzira knjigo *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF Sveučilišta u Zagrebu, vol. 26, Zagreb 1993, 378 str.* (str. 165–171). Knjigo sestavljata dva dela. V prvem so razprave iz hrvaške zgodovine srednjega in novega veka, v drugem delu so objavljene razprave z okrogle mize z naslovom *Država Slovenaca, Hrvata i Srba*, ki je bila 22. maja 1992. Ker tematika zadeva tudi nas, naj bodo na kratko omenjeni prispevki na tej prireditvi.

V prvi razpravi je Ljubo Boban obravnaval *Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba*. V njej je opisal problem Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov ter njegovo notranjo organizacijo. Hodimir Sirotković je pisal *O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS*. Mira Kolar-Dimitrijević je obravnavala *Gospodarsko-socialni rad Narodne vlade Narodnog vijeća Države SHS 1918. godine*. Branka Boban v razpravi *Stjepan Radić i Država Slovenaca, Hrvata i Srba* obravnava kronološki razvoj stališč S. Radića glede na položaj hrvaškega naroda v habsburški monarhiji leta 1918 ter o možnostih rešitve tega vprašanja, kar je bilo izraženo v ustvarjanju Države SHS. Hrvoje Matković je dal prispevek *Svetozar Pribičević u danima postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba*, kjer obravnava Pribičevićovo vlogo pri pripravi seje Hrvaškega sabora 29. oktobra 1918. On je predlagal prekinitve vseh odnosov z Avstrijo in

Madžarsko ter proglašitev Hrvaške, Dalmacije in Slavonije z Reko kot neodvisne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ante Sekulić je objavil razpravo *Hrvati iz južnougarskih područja u godinama 1918.–1920*. Posebej omenja dejavnost duhovnika Blaška Rajića v Bački. Petar Strčić v razpravi *Funkcioniranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba na primjeru otoka Krka* obravnava delovanje te države na lokalni ravni. Franko Mirošević v delu *Prilike u Južnoj Dalmaciji za vrijeme postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba* analizira na podlagi arhivskih virov Odbora Narodnega sveta v Dubrovniku razmere na tem področju.

Nato sledi prikaz istega pisca *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest FF Sveučilišta u Zagrebu, vol. 27 u spomen Josipu Lučiću, Zagreb 1994, 404 str.* (str. 173–178). Pomemben hrvaški zgodovinar dr. Josip Lučić (1924–1994) je objavil nekaj manj kot 200 knjig, znanstvenih razprav, ocen in prikazov, odlikoval pa se je tudi s pedagoškim delom pri svojih mlajših kolegih in študentih. Vsebine razprav na tem mestu seveda ne moremo navajati.

Zadnje besedilo je zapis Josipa Barbarića *In memoriam Prof.dr. Josip Turčinović* (str. 179–182). Turčinović je bil Istran, duhovnik, profesor na Visoki bogoslovni šoli v Pazinu, nato profesor in predstojnik katedre za vzhodno bogoslovje (ekumensko teologijo) na Katoliški teološki fakulteti v Zagrebu, ravnatelj pomembne založbe Kršćanska sadašnjost, dobrotnik številnih ljudi, zlasti katoličanov in kristjanov za »železno zaveso,« ki jih je v velikem obsegu, s tihim soglasjem najvišjih cerkvenih oblasti in z neverjetno iznajdljivostjo oskrboval z versko literaturo, zlasti z biblijami v njihovih jezikih, v času ko je bilo to v njihovih državah še najstrožje prepovedano, velik karizmatik, skratka velikan, ki je bil zgled številnim sodelavcem. Rojen je bil 30. septembra 1933 v Sv. Petru u Šumi, umrl pa je v Zagrebu 3. oktobra 1990. Dovolj izčrpno je opisano njegovo življenje in delo ter našete njegove najpomembnejše publikacije.

Jože Maček

Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti. Knjiga I. Zagreb : Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1998. 162 strani.

V naslovu omenjena organizacijska enota Hrvaške akademije znanosti in umetnosti (HAZU) je pod glavnim in odgovornim urednikom akademikom Tomislavom Raukarjem in namestnikom glavnega urednika Antom Gulinom začela izdajati *Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti*. Kot je rečeno v uvodu, bo objavljanje te zgodovinske serije odvisno od podpore Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Hrvaške. Pred nami je torej prva knjiga nove publikacije.

Ante Gulin objavlja razpravo *Srednjovjekovni bosansko-djakovački kaptol i njegovi pečati* (str. 7–35). V njem obravnava podobno tematiko kot v *Zborniku ob 50-letnici obstoja Odseka za zgodovinske znanosti HAZU*, le da tokrat pri bosansko-djakovškem kapitlju od njegove ustanovitve okoli 1239 do propada zaradi turškega pustošenja 1525 in ponovne vzpostavitve 1773. Dodanih je osem slik kapiteljskih pečatov.

Zoran Ladić objavlja delo *Oporuka zadarskog patricija Kreša Varikaše – prilog proučavanju duhovnog života u Zadru u drugoj polovici 14. stoljeća* (str. 37–49). V latinščini je objavljena oporoka omenjenega patricija. Na njeni podlagi pisec obravnava nekatere aspekte verskega življenja v Zadru proti koncu srednjega veka. S primerjavo oporok drugih Zadravanov iz istega časa išče možne razloge za sestavljanje oporok (bolezen, pot na morje, dolga pot na romanje ipd.). Posebej omenja, da so Zadrani najraje romali v Rim, Assisi, k sv. Jakobu v Kompostelo, v Jeruzalem in druga mesta. Oporočniki so radi dajali legatke za maše (zlasti gregorijanske), pa tudi za bolnike in reveže.

Ante Gulin v sestavku *Javna vjera – fides publica pristava u Vinodolskom zakonu i vinodolskim općinama do kraja 15. stoljeća* (str. 51–62) kritično obravnava zanimiv pravni inštitut – pristava iz Vinodolskega zakona, ki so ga obravnavali že Marko Kostrenčić ter Miho Barada, v novejšem času pa Lujo Margetić in Antun Cvitanić. Avtorji se v svojih sklepih razhajajo predvsem zaradi razlik v prevodih.

Damir Karbić in Lovorka Čoralić sta že pred osmimi leti predala v tisk razpravo *Prilozi za životopis Pavla de Paulo* (str. 63–75). Eden najpomembnejših virov za preučevanje srednjeveške

preteklosti Zadra in Dalmacije je »Memoriale« zadarskega plemiča Pavla de Paulo. Njegove podatke so večkrat uporabljali v hrvaški historiografiji, njegova osebnost pa je ostala skoraj popolnoma neznana. Avtorja sta na podlagi virov iz Zgodovinskega arhiva v Zadru pridobila nove podatke za njegov življenjepis. Kot priloge objavljata transliteracije petih notarskih dokumentov, med njimi najdaljšega ohranjenega besedila, pisanega s Pavlovo roko.

Miroslav Kurelac objavlja razpravo *Hrvatski protuturski pisci XV. stoljeća* (str. 77–92). Delo zajema le najpomembnejše hrvaške pisce XV. stoletja (Ivan Vitez, Nikola Modruški, Andrija Jamometić, Koriolan Čipiko, Juraj Divnić, Juraj Šišgorić in Ivan Česmički), katerih dela se nanašajo na turška osvajanja in navzočnost Turkov v hrvaških deželah v poznem srednjem veku. Glede vrste in vsebine gre za značilna humanistična dela s političnimi, kulturno-zgodovinskimi in književnimi značilnostmi.

Branko Fučić objavlja *Statut Bratovštine svetog Sakramenta u Umagu iz 1755. godine* (str. 93–111). Ta bratovščina je delovala od leta 1555 do sprememb po drugi svetovni vojni, ko je usahnila. Statut je bil sestavljen in je objavljen v italijanskem jeziku. Je zanimiv vir za cerkveno, družbeno, gospodarsko in kulturno zgodovino Istre.

Vesna Tudjina Gamulin je objavila prispevek *Marko Antun de Dominis kao prevoditelj Baconovih eseja* (str. 113–120). Antun de Dominis, splitski nadškof, je bil versko zelo kritičen duh. Vse življenje je pisal delo *De republica ecclesiastica*, kjer se je zelo zavzemal za moderna stališča proti tedaj veljavni doktrini tridentinskega koncila. Ko je Inkvizicija zahtevala leta 1615 od Beneškega sveta desetorice njegovo izročitev, je zbežal iz domovine in odšel v Anglijo, kjer naj bi zanesljivo sodeloval pri prevajanju nekaterih Baconovih esejev, pri drugih pa verjetno. Njegov konec življenja je bil tragičen, saj se je končal z anatemo in sežigom telesa in del na grmadi na rimskem Campo del fiore.

Mile Bogović je že poleti 1993 predložil HAZU kritično razpravo *Radovi Marka Jačeva o pravoslavlju i Srbima na južnoslovanskom prostoru – posebno u hrvatskim krajevima* (str. 121–152). Marko Jačov je dalmatinski Srb, ki je diplomiral na Pravoslavni bogoslovni fakulteti v Beogradu. V okviru ekumenskega sodelovanja med katoliško in pravoslavno cerkvijo mu je bil omogočen študij na Orientalnem inštitutu v Rimu in delo v vatikanskih arhivih in knjižnicah. V več kot dvajsetih letih je objavil več pomembnih zgodovinskih del, kjer pa vso veliko narodnostno pestrost in neopredeljenost na Balkanskem polotoku povsod vleče na srbsko kopito. Kot dolgoletni bralec *Pravoslavlja*, glasila Srbske patriaršije, se spominjam recenzij podobnih, najbrž njegovih knjig, kjer je moralo biti vsakemu, ne teološko, temveč splošno izobraženemu človeku jasno, da gre za izrazito neznanstven, nacionalističen pristop. Mile Bogović je raziskoval podobno, če ne isto tematiko, uporabljal celo iste vire in zato v velikem obsegu osporava Jačovov način in interpretacijo raziskav, priznava pa mu, kar se mu zdi vredno priznanja.

Zadnja raziskava je Žarka Dodića *Križanićeva klasifikacija znanosti i prirodoznanstvene terminologije* (str. 153–162). Križanić je v svojem delu *Politika* namenil poglavje klasifikaciji znanosti, želeč v njej odrediti področje politike. Njegova klasifikacija znanosti temelji na Aristotelovi filozofiji, pa tudi na sistemu *septem artes triviales*. Ker Križanić ni bil naravoslovec, se njegova klasifikacija ne zdi posebej izvirna, pomembni pa so narodni nazivi za posamezne znanstvene pojme.

Jože Maček

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: 061/1769-210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev.

Društveni člani po nižji ceni prejemajo osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev *Zgodovinski časopis*, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številne domače in tuje muzeje in galerije. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 2, 50101-678-49040.

Vplačilo članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 2000 Maribor, Heroja Tomšiča

5

Zgodovinsko društvo v Ptujju, Pokrajinski muzej, 2250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej novejšje zgodovine, 3001 Celje, Prešernova 17, pp. 87

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 4000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Dolenjski muzej, 8000 Novo mesto, Muzejska 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 4220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 8330 Metlika, Trg svobode 4

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, ZKO, 3210 Slovenske Konjice, Partizanska 21

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški muzej, 2390 Ravne na Koroškem, Na gradu 5

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Goriški muzej, 5250 Solkan

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 6000 Koper/Capodistria, Gramscijev trg 4

Zgodovinsko društvo Gornja Radgona, 9250 Gornja Radgona, Trg svobode 4

Zgodovinsko društvo Bled 1004, Knjižnica Blaža Kumerdeja, 4260 Bled, Ljubljanska 10

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru, Pedagoška fakulteta – oddelek za zgodovino, 2000 Maribor, Koroška cesta 160

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

Gerhard H. Waldherr, SIVE DEO – SIVE DEAE. Oblike preprečevanja in premagovanja strahu ob potresnih katastrofah v rimski antiki	5–20
SIVE DEO – SIVE DEAE. Forms of Preventing and Overcoming Fear During Earthquake Catastrophes in Roman Antiquity	
Anja Dular, Iz zgodovine tiskarskih privilegijev. Ob privilegiju cesarja Leopolda za Valvasorjevo delo <i>Theatrum mortis humanae</i>	21–36
From the History of Printing Privileges	
Jožef Smej, Mikloš Küzmič med državnim aparatom, cerkveno oblastjo in fevdalno gosposko .	37–49
Mikloš Küzmič between State Machinery, Church Authorities, and Feudal Lords	
Janez Šumrada, Prebivalstvo v slovenskih predelih francoske Ilirije	51–72
The Population in the Slovenian Parts of French Illyria	
Bojan Godeša, Kocbekova misija v Rimu poleti 1944	73–85
The Mission of Edvard Kocbek to Rome in the Summer of 1944	
Sandi Volk, Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954	87–109
The Slovene Political Emigration in Trieste Until 1954	
Lilijana Žnidaršič, Ljubljanska stolna duhovščina in protestantska reformacija do škofa Konrada Glušiča (1571–1578)	159–173
Clergy of the Ljubljana Cathedral and Protestant Reformation Movement until Bishop Konrad Glušič (1571–1578)	
Matjaž Klemenčič, Slovenska izseljenska zgodovina kot del slovenske nacionalne zgodovine	175–193
Slovene Immigrant History as a Part of the Slovene National History	
Dušan Biber, Jugoslovansko monetarno zlato 1939–1951	195–200
Yugoslav Monetary Gold 1939–1951	
Dušan Nečak, Od železne zaveske do zelene meje. Regija Alpe-Jadran 1945–1991 (1. del)	201–214
From the Iron Curtain to the Green Border. The Alps-Adriatic Region 1945–1991 (Part 1)	
Marjeta Šašel Kos, Je bila Emona nekdanji tabor 15. legije in veteranska kolonija?	317–329
Was Emona Ever a Camp of the 15 th Legion and a Veteran Colony?	
Ljudmila Plesničar Gec, Emona, vojaški tabor?	331–336
Emona, a Military Camp?	
Antonija Bernard, Kratek pregled francoskega zgodovinopisja o revoluciji	337–351
A Short Overview of the French Historiography of the Revolution	
Andrej Dular, Obrtni dom v Metliki	353–358
Trade Association Home in Metlika	
Rok Stergar, Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno (1. del)	359–392
The Ljubljana Officer Corps Between the Turn of the Century and World War I (Part 1)	
Dušan Nečak, Od železne zaveske do zelene meje. Regija Alpe-Jadran 1945–1991 (2. del)	393–405
From the Iron Curtain to the Green Border. The Alps-Adriatic Region 1945–1991 (Part 2)	
Lilijana Žnidaršič, Šolanje, vzgoja in izobrazba duhovnikov ljubljanske škofije pred tridentinskim koncilom	473–485
Schooling, Upbringing, and Education of Ljubljana Diocese Priests Before the Council of Trent	
Maja Žvanut, »To ie moia vuola« : Po sledeh nekega testamenta iz 17. stoletja	487–496
»This is my Will« : On the Trail of a Testament from the 17 th Century	
Barbara Kresal, Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes : Od popolne pogodbene svobode do varstva zaposlitve	497–510
The Development of the Legal Regulation of the Cessation of Employment in Slovenia from the Middle of the 19 th Century until the Present : From Complete Contractual Freedom to Employment Protection	
Rok Stergar, Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno (2. del)	511–539
The Ljubljana Officer Corps Between the Turn of the Century and World War I (Part 2)	

Tone Kregar, Ivan Žabota – Slovenec in Slovak, umetnik in bohem	541–551
Ivan Žabota – a Slovene and a Slovak, an Artist and a Bohemian	
Zalika Klemenc – Zvonka Zupanič Slavec, Razvoj diabetologije v slovenjegraški bolnišnici med leti 1925 in 1960	553–581
The Development of Diabetology in the Slovenj Gradec General Hospital from 1925 to 1960	

ZAPISI – NOTES

Georges Duby – metode, rezultati in pomen preučevanja francoskega plemstva (Andrej Komac)	111–121
Georges Duby – Methods, Results, and Significance of the Research on French Nobility	
Pouk zgodovine v osnovni in srednji šoli (Vida Wedam)	279–280
History Teaching in Elementary and Secondary Schools	
Dubrovniške šole v srednjem veku (Gregor Čremošnik – Ignacij Voje)	583–596
Dubrovnik Schools in the Middle Ages	
Titov izziv Informbiroju v analizi CIA (Prvi večji razkol v satelitskem imperiju Sovjetske zveze) (Dušan Biber)	597–604
Tito's Challenge to Cominform in a CIA Analysis (The First Major Rift in the Soviet Satellite Empire)	

PROBLEMI IN DISKUSIJA – PROBLEMS AND DISCUSSION

Lepi, grdi, zli. O metodah, Liburniji, Karantaciji, vojvodskem stolu, Konverziji in Brižinskih spomenikih (Andrej Pleterski)	215–277
The Beautiful, the Ugly, and the Bad. On Methods, Liburnia, Caranthonia, Duke's Throne, Conversio, and the Freising Manuscripts	

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

Dr. Branko Marušič – šestdesetletnik (Petra Svobljšek)	123–125
Dr. Branko Marušič – Sexagenarian	
Olga Janša-Zorn – ob jubileju (Vasilij Melik)	281–282
Olga Janša-Zorn – on Anniversary	
Ob sedemdesetletnici prof.dr. Branka Reispa (Ignacij Voje)	407–410
On Occasion of the 70 th Anniversary of Prof.Dr. Branko Reisp	
Bibliografija prof.dr. Branka Reispa (Nataša Stergar)	411–420
The Bibliography of Prof.Dr. Branko Reisp	

INSTITUCIJE – INSTITUTIONS

100 let Zgodovinskega arhiva Ljubljana (Marjan Drnovšek)	283–286
100 Years of the Historical Archives of Ljubljana	
Sto let ustanovitve Slovenskega šolskega muzeja (Andrej Vovko)	421–423
100 Years of the Foundation of the Slovene School Museum	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Mednarodni simpozij »Meščanstvo na območju nekdanje habsburške monarhije po letu 1918«, Celje, 1.–4. oktobra 1997 (Branko Goropevšek)	127–128
International Symposium »The Middle Classes in the Region of former Habsburg Monarchy after 1918«, Celje, October 1–4, 1997	
Druga evropska znanstvena konferenca za socialno zgodovino, Amsterdam, 5.–7. marca 1998 (Matjaž Klemenčič)	287–289
The Second European Social Science History Conference, Amsterdam, March 5–7, 1998	
Simpozij »Ob 100. obletnici rojstva Louisa Adamiča – Intelektualci v diaspori«, Bernardin (Portorož), 2.–4. september 1998 (Majda Kodrič)	290
Symposium »On the Occasion of 100 th Birthday of Louis Adamič – Intellectuals in Diaspora«, Bernardin (Portorož), September 2–4, 1998	

Josip Ipavec in njegov čas, Ljubljana, 3. in 4. april 1998 (Stane Granda)	425–426
Josip Ipavec and his Times, Ljubljana, April 3–4, 1998	
Trideseta nacionalna konvencija Ameriškega združenja za napredek slavističnih študij, Boca Raton, Florida, 24.–27. septembra 1998 (Matjaž Klemenčič)	426–430
30 th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Boca Raton, Florida, September 24–27, 1998	
De te fabula narratur, dr. Ivan Oražen! Kostanjevica na Krki, 10. oktober 1998 (Franc Štolfa)	430–432
De te fabula narratur, dr. Ivan Oražen! Kostanjevica na Krki, October 10, 1998	
Množične smrti na Slovenskem : 29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Izola, 22.–24. oktober 1998 (Barbara Šatej)	432–434
Mass Deaths in Slovenia : 29 th Convention of Slovene Historians, Izola, October 22–24, 1998	
Poročilo predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije o delu za obdobje 1996–1998 (Stane Granda)	434–436
Report of the President of the Historical Association of Slovenia in the Period 1996–1998	
Poročilo o izhajanju <i>Zgodovinskega časopisa</i> med 28. in 29. zborovanjem slovenskih zgodovinarjev (sept. 1996 – okt. 1998) (Janez Stergar)	437
Report on the Issuing of <i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i> in the Period between 28 th and 29 th Convention of Slovene Historians	
Poročilo o delu <i>Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino</i> v letih 1996 do 1998 (Eva Holz)	437
Report on the Activities Regarding <i>Kronika, the Local History Review</i> in the Years 1996–1998	
Poročilo o delu Zgodovinskega društva Ljubljana v obdobju 1996–1998 (Zdenko Čepič)	438–439
Report on the Activities of the Historical Society of Ljubljana in the Period 1996–1998	
Poročilo Zgodovinskega društva za Koroško za obdobje 1995–1998 (Alojz Krivograd)	439
Report of the Historical Society for Carinthia for the Period 1995–1998	
Vloga šolske zgodovine na zborovanju (Stane Berzelak)	439–440
The Role of School History on the Convention	
Pobuda za ustanovitev priznanja (nagrade) Zveze zgodovinskih društev Slovenije za raziskovalno delo (Ervin Dolenc)	440–441
Initiative for the Creation of an Award of the Historical Association of Slovenia for Research	
Pravilnik o podeljevanju priznanja (nagrade) Klio za raziskovalno delo v zgodovinopisju	441–442
Statutes on Awarding the Clio Award for Research in Historiography	
Statut Zveze zgodovinskih društev Slovenije	443–446
Statute of the Historical Association of Slovenia	
Mednarodni interdisciplinarni simpozij: Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998 (Rolanda Fugger Germačnik)	605–606
International Interdisciplinary Symposium: The Counts of Cilli, an Old Subject – New Understanding, Celje, May 27–29, 1998	
Simpozij »Narodna vlada, Država SHS in slovenske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem«, Ljubljana, 18.–19. november 1998 (Andrej Rahten)	607–608
Symposium »The National Government, the State of Slovenes, Croats and Serbs and Slovene Ideas about the Future Before the Year 1918 and Afterwards«, Ljubljana, November 18–19, 1998	
Mednarodni simpozij »Confini contesi. La Repubblica Italiana e il Trattato di pace di Parigi. – Sporne meje. Republika Italija in mirovna pogodba v Parizu«, Cuneo (Piemonte, Italija), 28.–29. november 1997 (Boris M. Gombač)	608–612
International Symposium »Disputed Borders. The Italian Republic and the Paris Peace Treaty«, Cuneo (Piemonte, Italy), November 28–29, 1997	

RAZSTAVE – EXHIBITIONS

Razstava »Napoleone e Campofornido 1797« (Branko Reisp)	129–130
The Exhibition »Napoleone e Campofornido 1797«	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Jörg K. Hoensch, Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437 (Janez Mlinar)	131–132
Dušan Kos, Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja. Čas bojevnikov (Ferdo Gestrin)	132–134

Janko Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma (Igor Grdina)	134–138
Janusz Piekalkiewicz, Prva svetovna vojna (Davorin Vuga)	138–142
Mile Bjelajac, Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935 (Zvezdan Marković)	142–145
Družba sv. Mohorja. Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru (1851–1995) (Jože Maček)	145–147
O nezvzišenem v gledališču (Peter Vodopivec)	148–149
Annales 8 in 9/96 (Letnik VI.). Anali za istrske in mediteranske študije – Annali di Studi istriani e mediterranei (Avgust Lešnik)	149–151
Kobarid (Damjana Fortunat-Černilogar)	151–153
Biografije in bibliografije raziskovalcev Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU. 3. knjiga, 1986–1995 (Olga Janša Zorn)	153–154
Wolfgang Schild, Die Geschichte der Gerichtsbarkeit. Vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung. 1.000 Jahre Grausamkeit (Jože Maček)	291–292
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 3. zvezek (Ignacij Voje)	292–296
Jože Žontar, Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848 (Vasko Simoniti)	296–298
Pošta na slovenskih tleh (Olga Janša Zorn)	298–301
Brigitte Hamann, Hitlers Wien : Lehrjahre eines Diktators (Rok Stergar)	301–302
Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919 (Miroslav Stiplovšek) ..	302–305
France Filipič, Slovenci v Mauthausnu (Miroslav Stiplovšek)	305–306
Foibe e esodo (Sandi Volk)	307–308
Rajko Cibic, Spomini Slovenca v tujski legiji (Rok Stergar)	309
Tolminski zbornik 1997 (Damjana Fortunat Černilogar)	309–313
Ferdo Gestrin, Slovanske migracije v Italijo (Ignacij Voje)	447–451
Tisuću godina prvog spomena ribarstva u Hrvata (Jože Maček)	451–453
Od Maribora do Trsta. 1850–1914 (Branko Marušič)	453–455
Janez Cvirn, Trdnjavski trikotnik (Stane Granda)	455–457
Milan Pahor, Jadranska banka. Blesteča in tragična zgodba največjega slovanskega denarnega zavoda v Trstu (Boris M. Gombač)	457–459
Zvonka Zupanič Slavec, Franc Štolfa, Dr. Ivan Oražen (1869–1921) (Mario Kocijančič) ...	459–463
Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929) (Miroslav Stiplovšek)	463–465
Carlo Spartaco Capogreco, Renicci. Un campo di concentramento in riva al Tevere (1942–1943) (Sandi Volk)	465–466
Zdenko Čepič, Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju (Bojan Godeša)	466–469
Paolo Emilio Taviani, I giorni di Trieste. Diario 1953–1954 (Sandi Volk)	469–470
Branko Reisp, Gradovi dežele Kranjske (Ignacij Voje)	613–616
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 4. zvezek (Ignacij Voje)	616–618
Jurj Sinobad, Dežela. Kulturnozgodovinski oris Radovljiške ravnine (Stane Granda)	619–620
Marjan Drnovšek, Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom (Milan Likič Guček)	620–622
Marko Waltritsch, Slovenske zadružne banke (Stane Granda)	622–624
Vera Hutar, Žrtvovana (Zamolčana resnica o Leopoldini Mekina) (Mateja Jeraj)	624–628
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, volumen 16 (Jože Maček)	628–630
Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti. Knjiga 1 (Jože Maček)	630–631

OBVESTILA – INFORMATIONS

Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	155–156
Information on the Issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 52/1998	633–637
Annual Contents of Zgodovinski časopis – Historical Review 52/1998	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 52, 1998, 1 (110)	I–IV
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 52, 1998, 1 (110)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 52, 1998, 2 (111)	V–VIII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 52, 1998, 2 (111)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 52, 1998, 2 (111) in 3 (112)	IX–XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 52, 1998, 2 (111) and 3 (112)	
Izvillečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 52, 1998, 3 (112) in 4 (113)	XIII–XVI
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review 52, 1998, 3 (112) and 4 (113)	

Ponatisi Zgodovinskega časopisa

V seriji ponatisov starejših številk ZČ je v začetku leta 1999 izšel zvezek št. 1–2 letnika 31/1977. To je že 34. ponatisnjeni zvezek.

ZČ 1–2 letnika 31/1977 objavlja predvsem gradivo zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Kranjski gori jeseni leta 1976 (o slovenski zgodovini 1894–1904, o nekaterih vprašanih zgodovine Gorenjske in Koroške – od Karantanije do podpisa Avstrijske državne pogodbe 1955). Cena zvezka je 2000 SIT, za člane ZZDS 1500 SIT in za študente 1000 SIT.

Ponatisnili smo tudi 2. zvezek *Zbirke Zgodovinskega časopisa* z razpravo Franca Šebjaniča **Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786)**. Maloprodajna cena je 320 SIT, članska 240 SIT in študentska 160 SIT.

Vse številke ZČ lahko dobite na sedežu Zgodovinskega društva za Slovenijo v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/1697–210. Seznam pa je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani zgodovinskih in muzejskih društev imajo 25-odstotni, študenti pa 50-odstotni popust.

Goriški letnik – zbornik Goriškega muzeja

Goriški muzej v Novi Gorici od leta 1974 izdaja svojo letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Zbornik objavlja znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti in literarne zgodovine. Prispevki so vezani predvsem na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij in »Goriški letnik« ustvarja znanstveni dialog ob naši zahodni meji. K temu pripomorejo tudi objave ocen in poročil o različnih knjigah ter periodičnih publikacijah, ki obravnavajo severno Primorsko in deželo Furlanijo-Julijsko krajino.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI-5001 Nova Gorica.

UDK 254.4(497.4)''15/16''

ŽNIDARŠIČ Lilijana, prof. zgod., arhivist, Nadškofjski arhiv Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Krakov trg 1

Šolanie, vzgoja in izobrazba duhovnikov ljubljanske škofije pred tridentinskim koncilom

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 3 (112), str. 473–485, 100 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

V članku je najprej govor o znanju, potrebnem za prejem posvečenja, in o šolah na Kranjskem, kjer je bilo moč dobiti elementarno izobrazbo. Izrecne pozornosti je deležno vprašanje o vzgojno-izobraževalnem središču škofije. Sledi analiza dela duhovnikov, vpisanih na univerzo in duhovnikov z akademsko izobrazbo – vzorčno skupino sestavlja 172 oseb. Rezultati analize ne odstopajo opazneje od ugotovitev za srednje in zahodnoevropski prostor. Poseben razdelek je namenjen knjigam kot sredstvu neformalnega širjenja izobrazbe. Na relativnosti sodb o (ne)izobraženosti duhovnikov, ki so jih zlasti proti koncu obravnavane dobe zaznamovala verska naspotja, opozarja zadnji del razprave.

Avtorski izvleček

UDK 930.22''16''
UDK 347.67''16''929 Kacijanar

ŽVANUJT Maja, dr., muzejski svetnik, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Peščenova 20

»To je moia uola« : Po sledah nekega testamenta iz 17. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 4 (113), str. 487–496, 32 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Oporoka baronice Kacijanar iz leta 1671, napisana v meščanski njene rodne hrvaške in različnih slovenskih dialektov – večino svojega življenja je preživevala na Kranjskem –, služi za temelj ilustracije statusa in jezikovne prakse novega »plemstva meča« v 17. stoletju, ki je bilo v glavnem južnoslovenskega izvora, kakor tudi življenja baronice Kacijanar.

Avtorski izvleček

UDK 349.227(497.4)''18/19''

KRESAL Barbara, mag., univ. asist., Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12

Razvoj pravne ureditve prenehanja delovnega razmerja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes : Od popolne pogodbene svobode do varstva zaposlitve

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 4 (113), str. 497–510, 34 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtorica obravnava pravno ureditev prenehanja delovnega razmerja v različnih obdobjih in skuša prikazati, kako se je le-ta postopno oddaljevala od čistih civilnopravnih principov. Od sredine 19. stoletja, ko je bila pri nas uvedena obrna svoboda, ki je omogočila razvoj kapitalističnega načina proizvodnje in je začelo nastajati število delavstvo, delovno oz. službeno razmerje pa je bilo domala v celoti prepriščeno avtonomiji strank (kar je de facto pomenilo, da je bil delodajalec usri, ki je odločal o vsebini tega razmerja, pa tudi o njegovi sklenitvi, trajanju in prenehanju), se je postopno oblikovalo vse več doboch, ki so omejevale delodajalčevo svobodo pri odločitvi delovnega razmerja, delavcu pa zagotavljale večje varstvo zaposlitve oziroma vedno več pravic v zvezi s prenehanjem delovnega razmerja.

Avtorski izvleček

UDK 355.33(497.4) Ljubljana''1900/1914''

STERGAR Rok, dipl. zgod., univ. asist., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerceva 2; e-pošta: rok.stergar@uni-lj.si

Ljubljanski častniški zbor med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 3 (112), str. 359–392, 224 cit. in št. 4 (113), str. 511–539, 148 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Nekajletna zgodovina ljubljanskega častniškega zbora, napisana predvsem na virih iz dunjskega *Vojnega arhiva* nam govori o živahnem življenju – tako v službi kot zunaj nje. Tema raziskovanja in razpravljanja so oficirji kot poklicna in socialna skupina ter njihova vključitev v življenje ljubljanskega mesta in meščanstva. Častniki so bili namreč del številne armade in tudi ne nepomemben del mesta. Njihova prisotnost je bila pomembna iz gospodarskih razlogov: igrali so politično vlogo, bili zaznani žemni, njihov pomen v kulturnem in družabnem dogajanju pa je bil izredno velik.

Avtorski izvleček

UDC 254.4(497.4)1516"

ŽNIDARŠIČ Ljiljana, BA, Archivist, Ljubljana Archdiocese Archives, SI-1000 Ljubljana, Krekov trg 1

Schooling, Upbringing, and Education of Ljubljana Diocese Priests Before the Council of Trent

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 3 (112), pp. 473–485, 100 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author first writes about the knowledge necessary for ordination, about the schools in Carniola in which it was possible to obtain elementary education, and especially about the educational center of the diocese. This is followed by an analysis of the percentage of priests enrolled in the university, and the ones with academic education; the sample group consists of 172 persons. The results of this analysis do not differ significantly from the results pertaining to Central and Western Europe. A special chapter is dedicated to books as the means of spreading education in an informal manner, while the last chapter stresses the relativity of judgements about the (poor) education of priests; especially toward the end of the period dealt with in the article these judgements tended to be limited by religious conflicts.

Author's Abstract

UDC 930.22"16"
UDC 347.67"16":929 Kacjjanar

ŽVANUT Maja, PhD, Museum Advisor, National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20

»This Is My Will« : On the Trail of a Testament from the 17th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 4 (113), pp. 487–496, 32 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The will of baroness Kacjjanar from 1671, written in the mixture of her native Croatian and different Slovene dialects – the baroness spent most of her life in Carniola –, served as the basis for illustrating the status and the language practice of the 17th century new gentry of the sword, mostly South Slavic by origin, as well of the life of baroness Kacjjanar herself.

Author's Abstract

UDC 349.227(497.4)18/19"

KRESAL Barbara, MA, Univ. Assistant, University of Ljubljana, Faculty of Law, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 12

The Development of the Legal Regulation of the Cessation of Employment in Slovenia from the Middle of the 19th Century until the Present : From Complete Contractual Freedom to Employment Protection

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 4 (113), pp. 497–510, 34 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author analyses the legal regulation of the cessation of employment in different time periods, trying to illustrate how it gradually moved away from the clear principles of civil law. In the middle of the 19th century, when the newly introduced trade freedom enabled the development of the capitalist manner of production and gave rise to the large working class, the employment was almost wholly left to the autonomy of different parties. This de facto denoted that the employer determined the contents of this relationship, deciding when to hire a worker, or for how long. Gradually more and more provisions curbed the freedom of the employer to terminate employment, enabling the worker to enjoy greater employment protection and growing rights connected with the termination of his employment.

Author's Abstract

UDC 355.33(497.4 Ljubljana)1900/1914"

STERGAR Rok, BA, Univ. Assistant, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2; e-mail: rok.stergar@uni-lj.si

The Ljubljana Officer Corps Between the Turn of the Century and World War I

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 3 (112), pp. 359–392, 224 notes, and 4 (113), pp. 511–539, 148 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The history of the Ljubljana officer corps in the given period, based mainly on the data from the Vienna War Archives, deals with the colorful life of officers in their line of duty as well as privately. As a professional and a social group the officers took part in and influenced the life of Ljubljana and its townspeople. They were a part of a numerous army and by no means an unimportant segment of town life. Their presence affected the town economy, they played a significant political role, were much sought-after as potential husbands, and greatly influenced the cultural and social life of Ljubljana.

Author's Abstract

UDK 929 Žabota I.

KREGAR Tone, prof.zgod., kustos, Muzej novejšje zgodovine Celje: SI-3000 Celje, Prešernova 17
Ivan Žabota – Slovenc in Slovaki, umetnik in bohem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 4 (113), str. 541–551, 44 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Slikar Ivan Žabota je bil po rodu Slovenec, vendar pa so njegova največja dela povezana s Slovaško, kjer je živel in ustvarjal vse od konca prve svetovne vojne do svoje smrti leta 1939. V Bratislavi dvasjetih let je veljal za vodilnega slovaškega portretista, zanimanje javnosti pa je vzbujal tudi s svojim boji ali manj bohemskim načinom življenja. Zato v članku ne gre za klasično biografijo ali opis njegovega umeniškega ustvarjanja, temveč boji za zgodbo o zanimivem, pri nas skoraj že pozabljenem Slovaku in umetniku, njegovem značaju, navadah in idealih oz. njegovi življenjski usodi.

Avtorski izvleček

UDK 616.379(497.4 Slovenj Gradec) "1925/1960"

KLEMENC Zalika, absolvent medicine, SI-3320 Velenje, Koželjska 26
ZUPANIČ Slavica Zvonka, mag. univ.asist., Medicinska fakulteta Univerze v Ljubljani, Inštitut za zgodovino medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, e-pošta: Zvonka.Zupanic-Slavce@mf.uni-lj.si.

Razvoj diabetologije v slovenjegraški bolnišnici med leti 1925 in 1960

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 4 (113), str. 553–581, 17 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Namen naloge je bil raziskati razvoj zdravljenja sladkorne bolezni v Splošni bolnišnici Slovenj Gradec med leti 1925 in 1960. V ta namen smo pregledali primarne vire, ki so obravnavani in dosegljivi v arhivu. Podatke pridobljene na ta način, smo obogatili z informacijami, ki smo jih dobili s pomočjo ustreznih virov. Tako je sladkorna bolezen obdelana z zgodovinskega, statističnega in družbenega vidika. Narejena je primerjava s sedanostjo in predstavljene so smernice za prihodnost.

Avtorski izvleček

UDK 371(497.5 Dubrovnik) "1333/1435"

† **ČREMOŠNIK Gregor**, dr., redni univ.prof., Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
VOJJE Ignacij, dr., redni univ.prof. (v pokojju), Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Dubrovniške šole v srednjem veku

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 4 (113), str. 583–596, 71 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Ob 40-letnici smrti prof.dr. Gregorja Čremošnika (umrl 12. novembra 1958) objavljamo njegovo neobjavljeno razpravo o dubrovniškem šolstvu v srednjem veku, ki smo jo odkrili v njegovi zapuščini. Studija govori o posameznih fazah razvoja dubrovniškega šolstva v srednjem veku. Leta 1333 postane šolstvo od vlade subvencionirano, leta 1435 je sprejet zakon o šolstvu, ki poleg osnovne šole deli vsjo skopnjo na trgovsko in humanistično. Ohranjava posamezne učitelje, zanima ga njihov gmotni položaj (plače) in položaj na družbeni lestvici. Posledaj se dotakne slovaške šole.

I. Vojje

UDK 327.323.32(497.1) "1948/1949"
UDK 355.404 CIA

BIBER Dušan, dr., znanstveni svetnik (v pokojju), SI-1000 Ljubljana, Celovška 263

Tišov izziv Informirhroju v analizi CIA (Prvi večji razkol v satelitskem imperiju Sovjetske zveze)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 52/1998, št. 4 (113), str. 597–604, 6 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Čeprav je bila ta analiza pisana za potrebe CIA, ni bila zasnovana na dokumentih in analizah v nacionalnih varnostnih ocenah te ameriške obveščevalne organizacije. Poročilo pa je tako zanimivo in pomembno, da zasluži objavo v celoti, saj omogoča dober pogled v razvoj in sposobnost politične analitike ne samo CIA temveč tudi obveščevalnih organizacij osredih ministrstev oz. departmentov ameriške vlade, zadolženih za zunanjo politiko, vojsko, mornarico in letalstvo. Priložiči dokument ORE 49-48 je CIA deklasificirala skupaj z mnogimi drugimi analizami 21. julija 1992.

Avtorski izvleček

UDC 371(497.5 Dubrovnik)"1333/1435"

† ČREMOŠNIK Gregor, PhD, Full Professor at University of Ljubljana, Faculty of Arts
VOJE, Ignacij, PhD, Full Professor (Ret.), University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000
Ljubljana, Aškercova 2 Dubrovnik Schools in the Middle Ages

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 4 (113), pp. 583–596, 71 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the occasion of the fortieth anniversary of Gregor Čremošnik's death on November 12, 1958, *Zgodovinski časopis* brings its readers his hitherto unpublished treatise on medieval schools in Dubrovnik. The study, which was found in Čremošnik's legacy, speaks about different developmental phases of Dubrovnik's schools. In 1333 these schools started to receive government subsidy, and in 1435 the bill on education, which divided secondary schools into classical and business schools, was passed. The treatise deals with individual teachers, their salaries, and their social standing, highlighting especially Slavic schools.

I. Voje

Author's Abstract

UDK 929 Žabota I.

KREGAR Tone, BA, Custodian, Celje Museum of Modern History, SI-3000 Celje, Prešernova 17
Ivan Žabota – a Slovene and a Slovak, an Artist and a Bohemian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 4 (113), pp. 541–551, 44 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Although Slovene by birth, painter Ivan Žabota created his greatest works in Slovakia where he lived from the end of World War I until his death in 1939. In the 1920's he was the leading portrait painter in Bratislava, but kindled a great deal of interest also by his more or less bohemian life-style. The article therefore does not attempt to be a classical biography or an outline of Žabot's artistic *opus*, but tries to tell the story of an intriguing man and artist who is now almost forgotten in Slovenia, about his character, habits, ideas, and his destiny.

UDC 327.323.32(497.1)"1948/1949"
UDC 355.404 CIA

BIBER Dušan, PhD, Scientific Counsellor (Ret.), SI-1000 Ljubljana, Celovška 263

Tito's Challenge to Cominform in a CIA Analysis (The First Major Rift in the Soviet Satellite Empire)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 4 (113), pp. 597–604, 6 notes

Sn. (En., Sn., En.)

Even though this analysis has been written for the needs of the CIA it was not based on the documents and analyses in the national security reports of this American intelligence agency. Since this report is of such interest and importance it deserves to be published in its entirety. It reveals an insight into the development and capability of the political analytices not only of the CIA, but also of intelligence agencies of other departments of the American government in charge of foreign politics – the military, the navy and the air force. Alone with a number of other analyses this ORE 49–48 document was declassified by the CIA on July 21, 1992.

Author's Abstract

UDC 616.379(497.4 Slovenj Gradec)"1925/1960"

KLEMENC Zalika, student of medicine, SI-3320 Velenje, Kozejska 26

ZUPANIČ SLAVEC Zvonka, MSc, Univ. Assistant, Faculty of Medicine, University in Ljubljana, Institute for the History of Medicine, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a; e-mail: Zvonka.Zupanic-Slavce@m.f.uni-lj.si.

The Development of Diabetology in the Slovenj Gradec General Hospital from 1925 to 1960

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 52/1998, No. 4 (113), pp. 553–581, 17 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The purpose of this research was to investigate the development of treatment of *Diabetes Mellitus* in hospital of Slovenj Gradec between years 1925 and 1960. We examined primary sources that are preserved and available in the archives and enriched them with verbal sources. *Diabetes Mellitus* is treated from historical, statistical and social point of view. We made comparison with the present time and put directives for the future.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, tel: 061/1769-210, lahko dobite naslednje zvezke **Zgodovinskega časopisa (ZČ)**:

1/1947 (pon. 1977) – 560 SIT	32/1978, št. 3 – 420 SIT	43/1989, št. 4 – 440 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 720 SIT	32/1978, št. 4 – 440 SIT	44/1990, št. 1 – 420 SIT
4/1950 (1987) – 680 SIT	33/1979, št. 1 – 500 SIT	44/1990, št. 2 – 440 SIT
5/1951 (1987) – 860 SIT	33/1979, št. 2 – 440 SIT	44/1990, št. 3 – 440 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 1120 SIT	33/1979, št. 3 – 420 SIT	44/1990, št. 4 – 480 SIT
8/1954 (1990) – 780 SIT	33/1979, št. 4 – 360 SIT	45/1991, št. 1 – 480 SIT
9/1955 (1989) – 720 SIT	34/1980, št. 1-2 – 620 SIT	45/1991, št. 2 – 480 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 780 SIT	34/1980, št. 3 – 300 SIT	45/1991, št. 3 – 440 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 780 SIT	34/1980, št. 4 – 300 SIT	45/1991, št. 4 – 480 SIT
14/1960 (1993) – 840 SIT	35/1981, št. 1-2 – 500 SIT	46/1992, št. 1 – 420 SIT
15/1961 (1989) – 580 SIT	35/1981, št. 3 – 340 SIT	46/1992, št. 2 – 420 SIT
16/1962 (1991) – 640 SIT	35/1981, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
17/1963 (1978) – 720 SIT	36/1982, št. 1-2 – 480 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
18/1964 (1980) – 700 SIT	36/1982, št. 3 – 300 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 780 SIT	36/1982, št. 4 – 280 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
21/1967 (1992) – 700 SIT	37/1983, št. 1-2 – 420 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 440 SIT	37/1983, št. 3 – 280 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	37/1983, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	38/1984, št. 1-2 – 420 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 420 SIT	38/1984, št. 3 – 280 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 420 SIT	38/1984, št. 4 – 300 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 480 SIT	39/1985, št. 1-2 – 440 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 500 SIT	39/1985, št. 3 – 400 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 480 SIT	39/1985, št. 4 – 300 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 580 SIT	40/1986, št. 1-2 – 540 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 540 SIT	40/1986, št. 3 – 480 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 500 SIT	40/1986, št. 4 – 480 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 540 SIT	41/1987, št. 1 – 540 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 540 SIT	41/1987, št. 2 – 500 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 3 – razprodan	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	41/1987, št. 4 – 480 SIT	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	42/1988, št. 1 – 420 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
30/1976, št. 1-2 – pred ponatisom	42/1988, št. 2 – 420 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
30/1976, št. 3-4 – 560 SIT	42/1988, št. 3 – 440 SIT	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
31/1977, št. 1-2 (1999) – 2000 SIT	42/1988, št. 4 – 420 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	43/1989, št. 1 – 420 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
31/1977, št. 4 – 440 SIT	43/1989, št. 2 – 420 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
32/1978, št. 1-2 – 540 SIT	43/1989, št. 3 – 440 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 4000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019